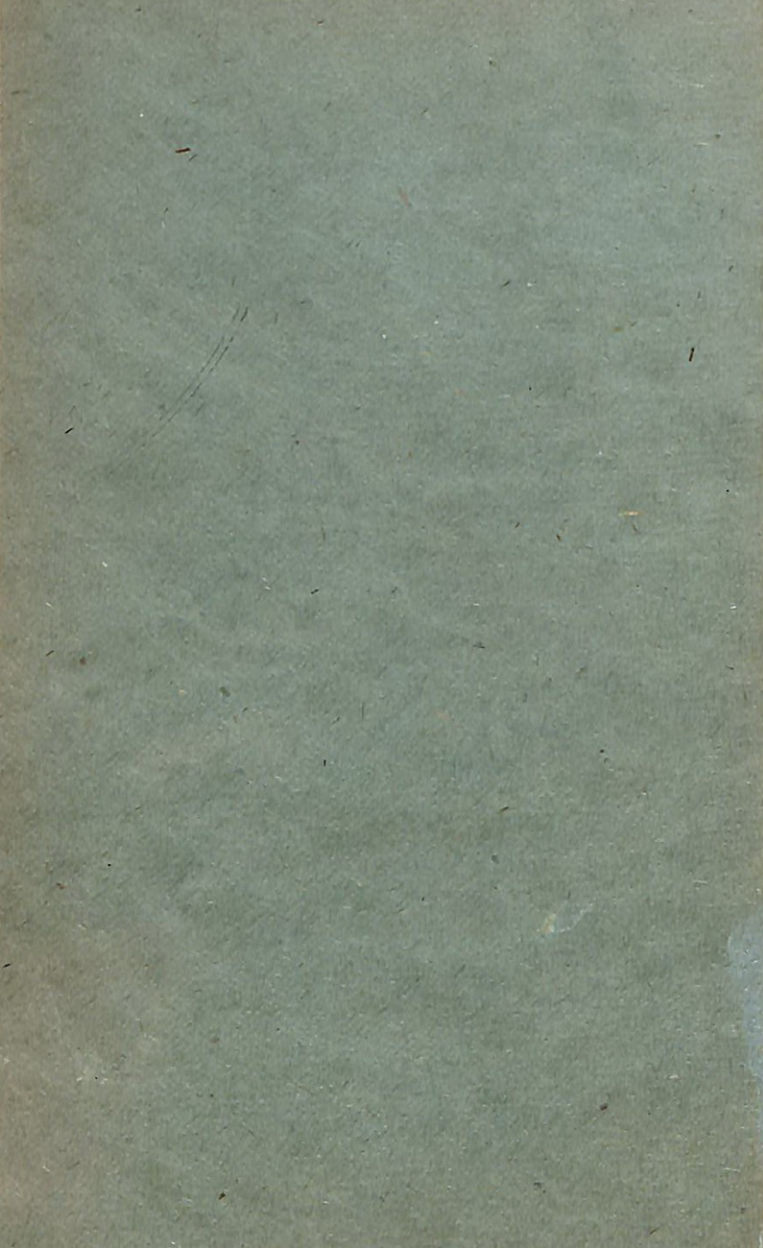

ԸԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՐԱՆ

ՅԾԲ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ՄԷԶ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՎԱՀԱՆ Վ. ԻՆԳԼԻԶԵԱՆ

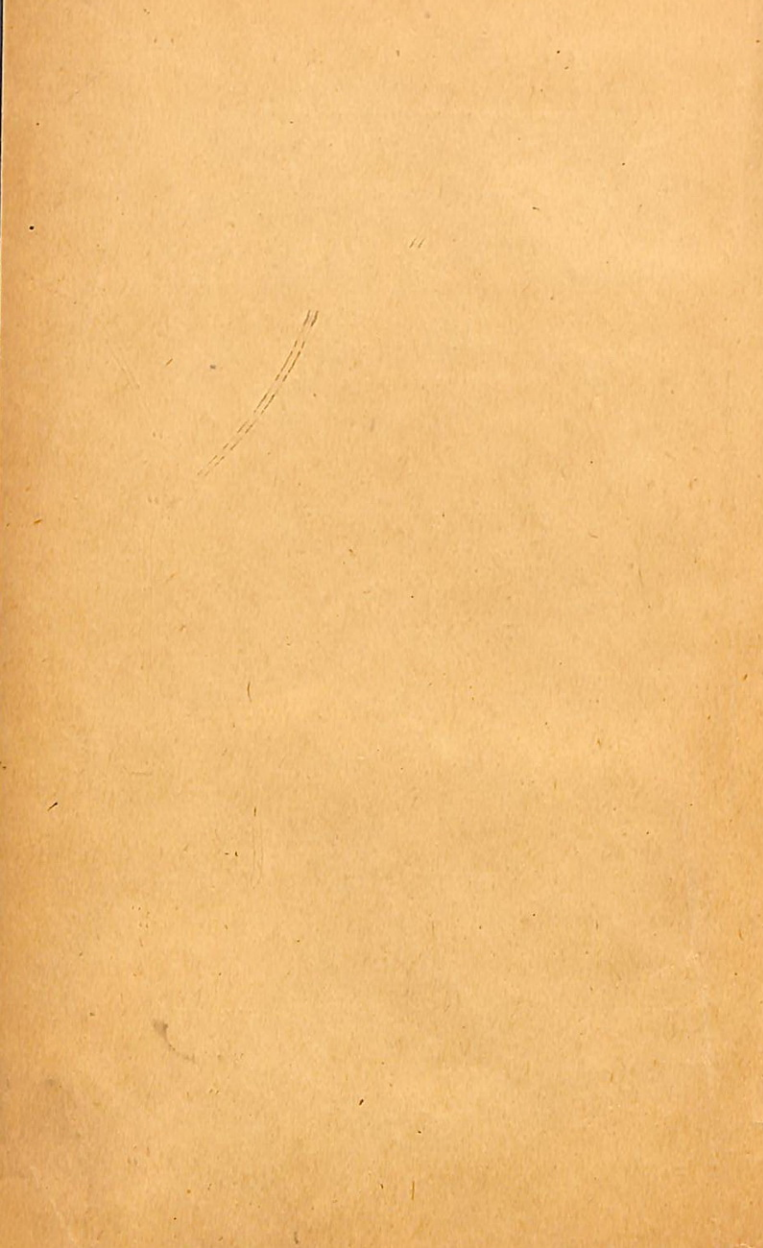
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1947

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԾԲ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLII

ARMENIEN IN DER BIBEL

BIBLISCH-GEOGRAPHISCHE STUDIE

EINE UMGEARBEITETE ÜBERSETZUNG AUS
DEM DEUTSCHEN

VON

DR. P. VAHAN INGLISIAN C. M. V.

WIEN

MECHITARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1947

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԹԻ ՄԷՋ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՎԱՀԱՆ Վ. ԻՆԳԼԻՋԵԱՆ

Մեծ. ՈՒԽՏԵՆ

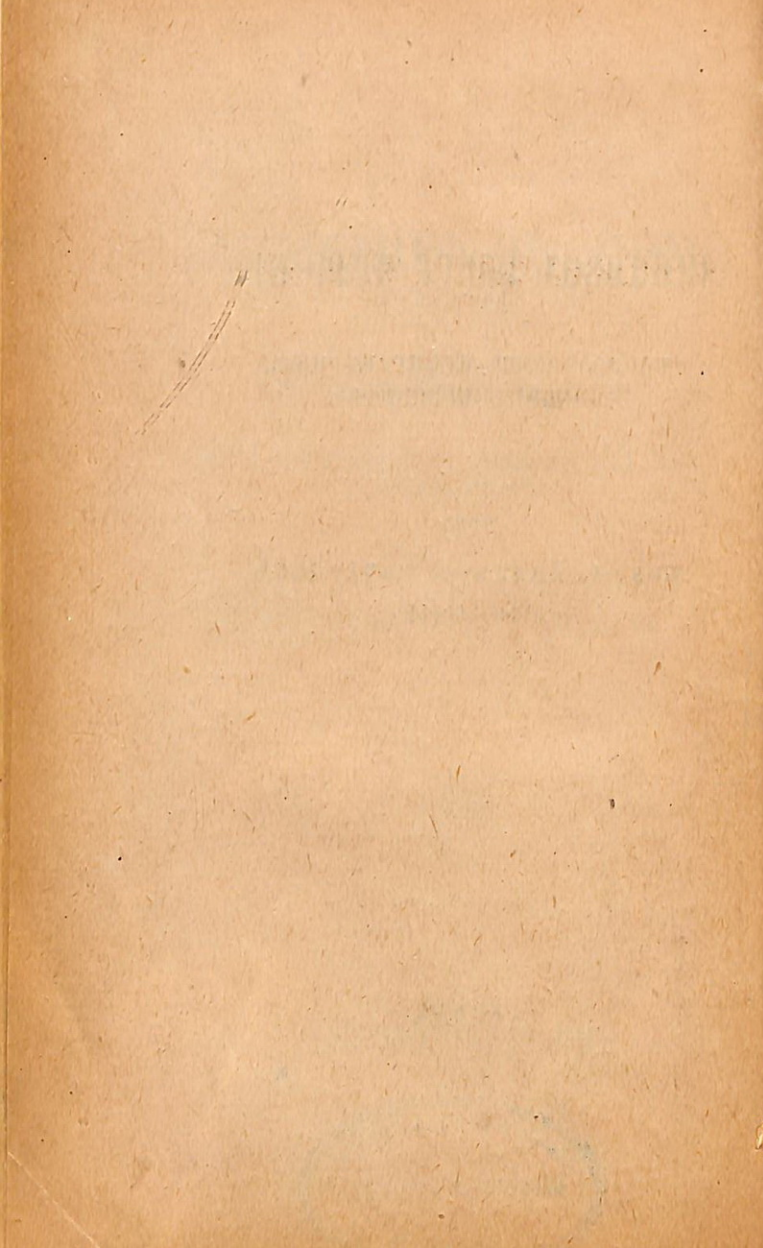

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1947

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ ուսումնասիրութիւնն, որ 1929ին Վիեննայի Համալսարանին իբրեւ դոկտորութեան ֆենաճառ ներկայացուած էր, 1935ին, Ս. Գրֆի հայերէն թարգմանութեան 1500ամեակի առթիւ լոյս տեսաւ *Armenien in der Bibel* վերնագրով: Թէ ինչ ընդունելութիւն գտաւ գործն էւրոպական մասնագէտներու կողմանէ հետաքրքրուողը կրնայ տեսնել «Հանդէս Ամսօրեայ» 1937, էջ 589—592*, ուր համագրութիւնը հրատարակած էր կարեւոր գրախօսականներէն մաս մը փաղուածաբար:

Այս առթիւ ստիպուած եմ մտադիր ընել որ գրախօսողներէն մին՝ Պրագի Համալսարանի ուսուցչապետ Dr. A. Šanda ուսումնասիրութեանս բովանդակութիւնն ու եզրակացութիւնը ներկայացուցած է բոլորովին յեղաշրջուած (տե՛ս *Archiv Orientalní* 9 [1937], էջ 246—247): Երբ թերթի համագրութեան ուղղեցի նամակ մը (15 Յունուար 1938) մատնանշելով թէ անտեղի է գիտական թերթի մը նման վերաբերմունք, նամակս ուսուցչապետ Hrozný յանձնած է Դկ. Շանդայի, որ 9 Փետր. 1938 թուակիր նամակով մը կը փորձէր չփնեղել եղածը:

* Տես վարը, էջ ԼԹ—ԽԸ:

կը գրէր ի մէջ այլոց հետեւեալ տողերը .
«Իսկական տապանակիր լերան Ձեր ճշգրիտ
զետեղումը վանայ լնին արեւմտեան կողմը»,
որ ուսումնասիրութեանս գլխաւոր մասն եւ
այսու բուն արժէքը կը ներկայացնէր, «առանց
յիշատակութեան ձգեցի, որովհետեւ Ձեր
գիրքն ըստ իւր վերնագրին Հ ա յ ա ս տ ա ն
Ս . Գ Ր Բ ի մ է ջ շատ աւելի կարեւոր բան
կ'ընծայէ եւ առաւելապէս Արեւելագէտնե-
րուն քան թէ սոսկական Աստուածաբաննե-
րուն համար որոշուած է...»: Բայց խնդիրը
հաւասարապէս թէ՛ արեւելագէտներու եւ թէ
աստուածաբաններու կը հայէր :

Ուսումնասիրութեանս նիւթն իր հայկա-
կան բնոյթով դրդապատճառն եղաւ նոյնը
հայերէն խմբագրութեամբ «Հանդէս Ամսո-
րեայ»ի ընթերցողներուն ալ մատչելի ընե-
լու*, եւ սոյն Ուսումնաբերքէն կը կատա-
րուի այս արտատպութիւնը : Հայերէն խմբ-
ագրութեանս մէջ կատարուած են մանր յա-
ւելումներ, մասնաւորապէս ընդլայնուած է
Դ . § 2 :

Թէեւ գործփն տպագրութիւնը 1942ին
արդէն աւարտած էր, սակայն պարագանե-
րու բերումով այժմ միայն լոյս կը տեսնէ :

Թէ պատերազմի ընթացքին արտասահ-
ման որ եւ է-մեր շօշափած հարցերուն հայոդ

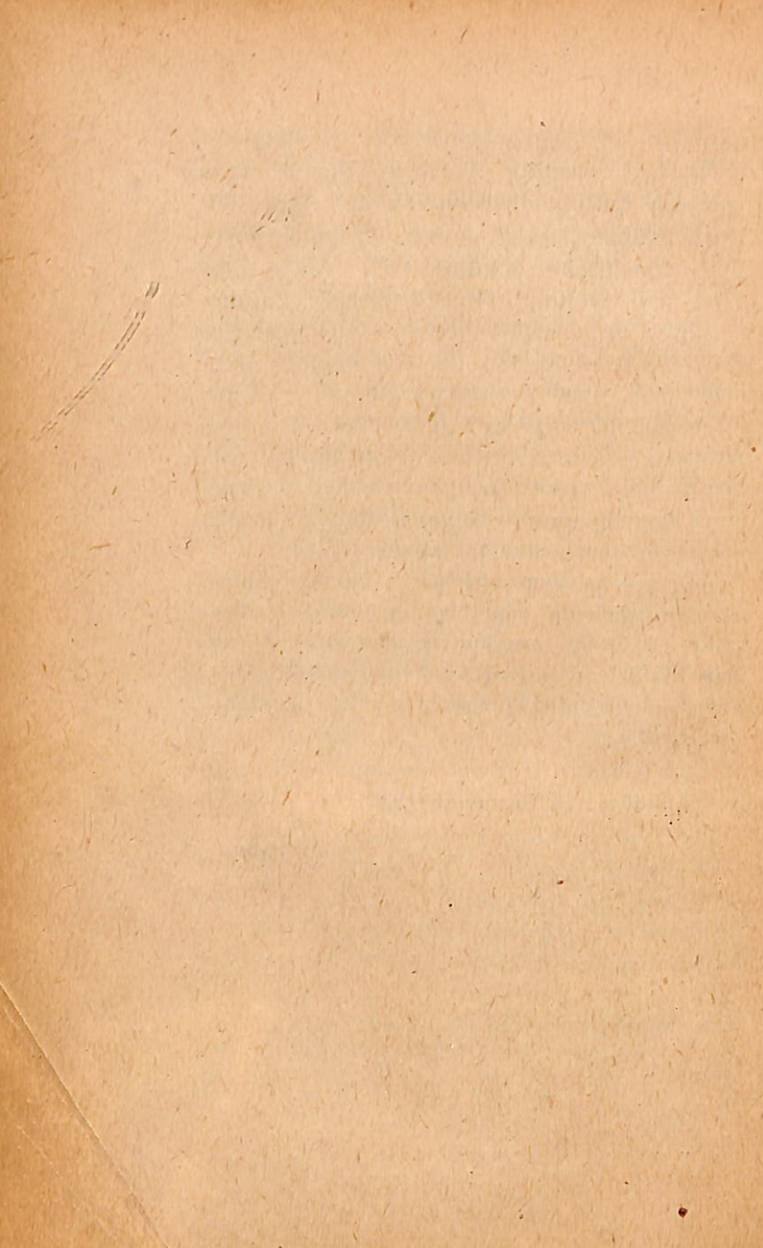
* Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1935, էջ 604—615.
1936, էջ 169—184, 1937, էջ 275—285. 1939, էջ 1—
12, 129—142. 1940, էջ 129—142. 1941, էջ 1—17,
129—154. 1942, էջ 1—9, 137—149 :

գրութիւններ լոյս տեսած են, կը մնայ ինձ
անծանօթ: Կարելի է յիշել միայն աս-
տիացի ծանօթ մասնագէտի մը՝ Msg. Dr.
Karl Fruhstorferի մէկ ուսումնասիրութիւնը՝
Die Noachische Sintflut (8°, XV + 198,
Linz a. d. Donau 1946, Oberösterr. Landes-
verlag), որ տապանակի լեռան հարցի շուրջ
խօսած ժամանակ (էջ 76—82) երբեմն գնա-
հատական արտայայտութիւններով ներկայ
ուսումնասիրութիւնը յիշատակելէն յետոյ
Ararat — Taurus վերնագրով կը ներկայացնէ
համառօտիւ ուսումնասիրութեանս Ա. Գըլ-
խուն եզրակացութիւնն իբրեւ նորագոյն տե-
սութիւնը տապանակի լեռան մասին:

Այսու կը կարծենք թէ ուսումնասիրու-
թեանս գլխաւոր եզրակացութեան հաւանա-
կանութիւնը կը դառնայ աստիճանով մը ա-
ւելի հիմնաւոր, որով եւ Հայաստանի յիշա-
տակութեան վաւերականութիւնը գրգեթու
Գրքին մէջ:

Վիեննա, 15 Օգոստոս 1947:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բառաջարան	62
Բովանդակութիւն	6
Մատենագիտութիւն	թ—ժԵ
Համառօտագրութիւնք	ԺԵ—ԼԴ
Գննադատութեան առջեւ	ԼԵ—ԼԷ
Ներածութիւն	ԼԹ—ԽԸ
ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՐԱՐԱՏ	1—4
§ 1. Արարատ Աստուածաշունչի գրքերուն մէջ	5—173
Ս. Գրքի տեղիքները 5—8:	5—8
§ 2. Արարատի հարցը հին մատենագիր-ներու քով	9—21
Ըստ բարեւ. Ջրհէղի գրոյցին՝ Փղաւ. Յովս. և Ս. Յերոնիմոս 9—11: — Մեկնողական մատենագիրներէն — Արարատ — Հոյաստան — Եւստատիոս Անտիոքացի, Եւսեր. Կեսարացի, Ոսկերեան 11—12: — Յերոնիմոս 12—13: — Թէոդորէոս, Իսիդոր Սելիւլացի 14: — Արարատ—Կորդուք—Լուրար—Եպիփան, Թէոփիլոս Անտիոքացի, Եփրեմ Ասորի, «Փոքր Ծննդոց» անվաւեր. գրութիւնը 14—21:	
§ 3. Արարատի հարցը նորագոյն ժամանակ-ներս	22—26
Կաթողիկէ մեկնիչներ՝ Dier, Hetzenauer, Heinisch 22—23: — Ոչ-կաթոլիկէ մեկնիչներ (ժխտողական)՝ Holzinger, Gunkel, Proksch, König 24—26	
§ 4. Մասիս իրրեւ տապանակիր լեռ	27—45
Ըստ Մուրատի Բարիս—Բարձր—Մա-	

սիս 27—29: — Բերիս—Մանգկերա—
Նալաստ—Նեխ Մասիք 29—32: — Ըստ
Սանտալճեանի Ուսուս—Մասիս 32—35:
— Նախճաւան—Նախիջաւան (ըստ
Մուրատի) 35—38: — Մասիսի աւան—
դաւթեան աղբիւրները՝ Յովհ. Երզըն-
կացի, Վարք Ս. Յակոբայ Մճբնացոյ
39—41: — Հայ ժատենադրութիւնը
մինչեւ ԺԱ.—ԺԲ. դար և Աստուածա-
շունչի հայերէն թարգմանութիւնը հա-
կառակ Մասիսի աւանդութեան 41—42:
— Խորենացոյ (Պատմ. Ա., դ.) տե-
ղիքը կը հայի ոչ թէ Մասիսի (ըստ
Մուրատի), այլ Կորդուաց աշխար-
հին, 42—45:

§ 5. Կորդուաց լեռն իրրեւ տաղանակիր
լեռ 45—62

Սարարադ 46—52: — Թըմնիս—Բա-
րիւթ Թեմանին կամ Թամանոն—Կոր-
դուք 52—62:

§ 6. Արարատ և բեւեռադրերու Արարդի—
Ուրարատու 63—84

Արարատ և ոչ Ուրարատ (Շանդայի
հակառակ) 63—67: — Արարդի =
Արատ—Ուրարատու (Շանդայի հակա-
ռակ) 67—76: — Ուրուարի (ԺԳ.
դարէն ն. Բ.) — Ուրարատու—Ար-
արդի 76—79: — Urratinaš կամ
Urrahinaš-Urratīnaš 79—80: — Ար-
արդի—Արարատ 81—84:

§ 7. Արարատ—Մարաթիկէն 84—96

Մարաթիկէն (Գէորգ Կիլիբացոյ քով)
— Մարաթ կամ Մարաթուկ—Մալ-
լաթօ—դադ 84—87: — Օրաայէ (Ortājē)
առ Յովհ. Եփես.) — Արթենի (առ

Կղաւղ. Կեսար) — Ա(0)րթան—Ուր—
արտու 87—91: — Ա(0)րթան—Խոյթ—
Խալդի 96—96:

§ 8. Արարատ—Կորդուք—Տաւրոս—Մասիոս 96—106

Կորդուք—Քարդու և Մասիոս լեռ
ըստ Ստրաբոնի 97—99: — Նեխ—
Մասիք—Սիփան լեռ ըստ Խորեն. աշ—
խարհագրութեան և Փաւստոսի 99—
102: — Ստրաբոնի Մասիոսը—Նեխ
Մասիք (Սիփան լեռ) 102—104: —
Կորդուք կը տարածուի մինչև Նպաս
լեռը 104—106:

§ 9. Բարեւական ջրհեղեղի զրոյցին տապա—
նալեռ՝ Նիծիր—Մաշու—Մասիոս 106—133

Նիծիր լեռան դիրքը ըստ Ասուրնա—
սիրպաղի (885—860 Ն. Ք.) 106—110:
— Բարեւ. տապանալեռ՝ Նիծիր—
Մաշու ըստ Գիլգամէշ — զիւցաղներ—
դութեան 110—119: — Ասոր աշխար—
հագրական դիրքը 119—127: — Մա—
շու—Մաշ (Ս. Գրքի) 127—128: —
Բարեւ. ջրհեղեղի զրոյցին ծագման
ժամանակը 129—130: — Ս. Գրքի
ջրհեղեղի պատմութեան ժամանակը
130—132: — Նիծիր—Մաշու—Տաւ—
րոս—Մասիոս 132—133:

§ 10. Տապանալեռան երկիրն՝ Ուրարտու
և անոր բնակիչները..... 133—173

Ուրարտուի դիրքը 134—137: — Մայ—
րաքաղաքն՝ Արղաշկու (նու) — Արճէշ
137—143: — Մենուասի մայրաքա—
ղաքը՝ Տուրուշպա — Տուսպա — Տոսպ

143—145: — Ուրարտու կը կործանի
Հաղիսի ճակատով (585 ն. Ք.) 145—
147: — Ուրարտացիներու ցեղային ու
լեզուական հարցը 147—150: — Անոնց
մետաղագործութեան արուեստը 150—
154: — «Կրետա՛կան» կամ «միւլէ-
նական» դրութիւնը 154—158: — Ուր-
արտացիները «կրետական» մշակոյթին
պատկանող (ըստ Լեման-Հաուպտի)
158—160: — Ուրարտացիները փոքրա-
սիական-նախայրունական ժողովուրդնե-
րու մաս (ըստ Կրէյմէրի) 160—163:
Անոնց լեզուի հարցը 163—166: —
Անոնց սերունդը՝ Խաղտիք, Ուրմիոյ
լճին քովերը զտնուող Նեստորական-
ները, Կոթղուացիները 166—171: —
Կոթղուացիք—Վրացիք 172—173:

§ 11. Եզրակացութիւն 173—175

ԳԼՈՒԽ Բ. ՄԻՆՆԻ 176—189

§ 1. Միննի հարցը մեկնիչներուն քով 176—179

Ս. Գրքի տեղիքները 176 — Har-
minia—Armenia 177—179: — Միննի
— Minyas 178—179:

§ 2. Միննի բեւեռագրերուն մէջ 179—189

Միննի — Մաննայի — Ման(ա) երկիրը
Ուրմիոյ լճին քով 179—180: — Հոս
ներդադրած են Թ. դարուն ն. Ք. 180—
183: — Մաննայիներու նախնական
բնակավայրը 183—184: — Ման Ասո-
րեստանի ղէմ եւ հարկատու 185—187:
— Ամովա Դ. 3 տեղիքը կապ չունի
Հայաստանի հետ 188—189:

նիցի համաձայն կը թարգմանէ՝ «Իսկ անոնք փախան Հայաստան ¹³» :

Նմանապէս Ոսկերեւրան Արարատն իրրել Հայաստան երկիր հասկցած է, երբ իւր «Վասն կատարեալ սիրոյն» ճառին մէջ կը հարցնէ՝ «Արդեօք չլսեցի՞ք ջրհեղեղի եւայն համատարած կորստեան մասին... միթէ ասոր վկայ չե՞ն Հայաստանի լեռները, ուր տապանը հանդէպաւ. միթէ ասոր մնացորդները մինմեւ հիմայ հոն չե՞ն պահուիր մեղի յիշեցնելու համար ¹⁴» :

Բնականաբար իւր Ծննդոց մեկնութեան մէջ (առ Ը. 4) Եօթանասնիցի համաձայն տապանը դադարել կու տայ «Արարատ լեռներուն վրայ ¹⁵» :

Բոլորովին որոշ կերպով կը խօսի Յերոնիմոս. Ծննդոցի (Ը. 4) Արարատը կը թարգմանէ Հայաստանով ¹⁶, իսկ Եր. ԾԱ. 27 ¹⁷,

¹³ . . . αὐτοὶ δὲ διεσώθησαν εἰς Ἀρμενίαν, Migne, Patr. Gr. 24, col. 353.

¹⁴ Ἐκούσατε περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης; . . . οὐχὶ καὶ τὰ ὄρη μαρτυροῦν τῆς Ἀρμενίας, ἐνθα ἡ κιβωτὸς ἰδρύνθη; οὐχὶ καὶ τὰ λεῖψανα αὐτῆς ἕως νῦν ἐκεῖ σώζεται πρὸς ἡπείροαν ὑπόμνησιν Migne, Patr. G. 56, col. 287: Այս իմաստով կը խօսի Ոսկերեւրան նաեւ իւր Ա. Թեսաղ. Թղթոյն մեկնութեան մէջ (չԼ. Դ., ճառ Ը). «Արդեօք չե՞ք հաւատար թէ ջրհեղեղ տեղի ունեցած է, արդեօք պառաւնեքու բարձրա՞նք ձեզի կը թուի: Նոյն իսկ այն լեռներն, որոնց վրայ տապանը կեցաւ, զայս կը վկայեն, Հայաստանի լեռները կ'ըսեն» (Migne, առդ, 62, col. 442):

¹⁵ Migne, առդ, 53, col. 234.

¹⁶ Migne, Patr. Lat. 28, col. 206.

¹⁷ Migne, առդ, 28, col. 982.

Ասորեստանաց (Սարգոնի և Սենեքերիմի) հետ կռուի մէջ 213—214: — Հին Թեղարամայի երկիրը Սենեքերիմի ժամանակ Թարալ անունով կը յիշատակուի 214—216: — Թողարմայի ժողովուրդը 216—217: — Հայերն իբրեւ Թրակեան-Փոնդակեան ժողովուրդ կը ձգեն իրենց ներգաղթի ճանապարհին յիշատակներ՝ Armenion կամ Ormion և Armene անունները 217—220:

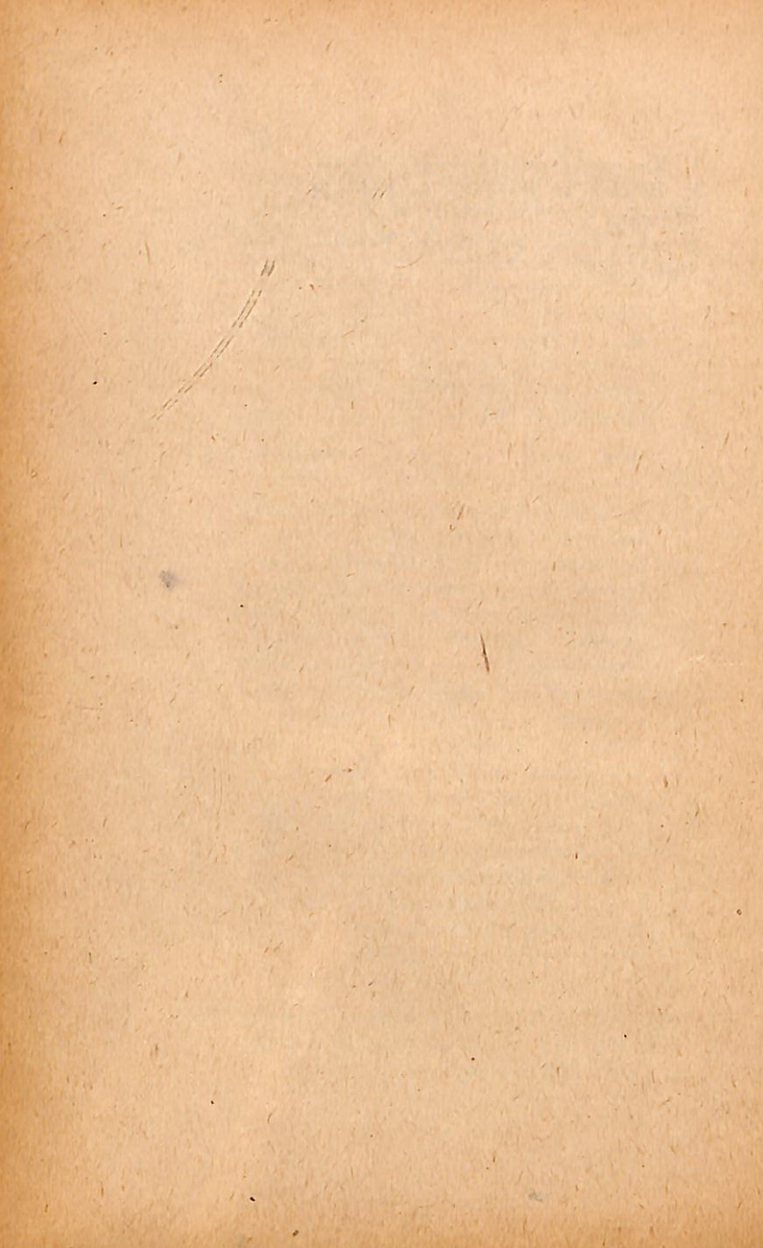
§ 2. Թողարմայի ժողովուրդն իբրեւ ձիա-
վաճառ 220—230

Թորդոմի վաճառականութիւնը Տիւրոսի ևւն հետ 220: — Աստուածաշուէի երբ. misrajlմ սխալ Թարգմանութեամբ հինեբէն իբր Եգիպտոս, այլ է ասորեստ. Musri, որ նոյն է մեր հայ մատենագիրներուն: Մուգուր, Մզուր, Մնծուր ձեւերուն հետ և յարմար ձիարուծութեան 220—222: — Պաղեպտին և Միջագետք անյարմար ձիարուծութեան, էչն իբրեւ կտուքարչ 222—223: — Երբորդ հաղարամեակի վերջին քառորդին առաջին անգամ կը պատահինք ձիուն 223—224: — Միջագետքի կողմերը ձիարուծութիւն տարածողներն են րստ Հոսդնիի Աբրահամներն և մասնաւորապէս Հնդիկները 224—227: — Հայաստան ձիարուծութեան երկիր 227—228: — Հայերու վաճառականութիւնը Բարեւսնի հետ 228—230:

§ 3. Թորդոմ—Հայաստան 230—233

Վկայ է աղբային, ինչպէս և հին քրիստոնէական աւանդութիւնը 230—231:

— Այս աւանդութիւնը չ'ուզէր ճանչնալ
 E. Blochet եւ Թորգոմը կը նայնացնէ
 «Թիւրք»ի հետ 231—233: — Թորգոմ—
 Տարքու—Տուրք կամ Տորք—Փոխւաւ—
 հայերը 233:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՍ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ
ԵՆ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ագաքանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (Քննակ. հրատ.),
Տփղիս 1909:

Ալիշան Հ. Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց: Վենետիկ
1855:

— — — Սիսական կամ տեղադրութիւն Սիւնեաց աշ-
խարհի: Վենետիկ 1893:

— — — Հին հաւատք Հայոց կամ հեթանոսական
կրօնք Հայոց աշխարհի: Բ. տպագր.: Վենետիկ
1910:

Ալիմեան Հ. Ն., Սեբիոս, Եղիակոսոս Բագրատունեաց
և իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ: Հանդ. Ամս.
1923, Թ. 1—10: Արտատպ. Մատենադրական Հե-
տադոմութիւններ, հտր. Բ. 5 (Ազգ. Մատ. ՃԴ):
Վիեննա 1924:

Անանիա Շիրակացի, հրտ. Տէր-Մկրտչեան: Վաղար-
շապատ 1896: (Արտատպ. Ա. ր ա ր ա տ է ն, 1896,
Թիւ 3 և 4:)

Աստուածաշունչ. Հրատ. Հ. Թ. Զահրապեան, Վենե-
տիկ 1805:

Ալգեբեան Հ. Մ., Լիակատար Վարք եւ Վկայաբա-
նութիւն սրբոց: Վենետիկ 1810:

Գրիգորի Մագիստրոսի Պալաուդուկոյ Տաղասացու-
թիւն: Վենետիկ 1868:

Գրիգորի Նարեկացոյ Երկու մատեան ճառից: Վե-
նետիկ 1827:

Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց: Վենետիկ 1826:

Եղիշէի Վարդապետի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պա-
տերազմին: Վենետիկ 1859:

- Եւսեփի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանակականք երկ-
մասնեայ: Վենետիկ 1818:
- Թովմաս Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեայ:
Ս. Պետերբուրգ 1887:
- Թովմաս Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրտ
է. յաջորդաց իւրոց: Պարիս 1860:
- Իննիմեան Հ. Ղ., Նոր Հայաստան: Վենետիկ 1806:
- Լալայեանց Երուանդ, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց
Վասպուրականի: Տփղիս 1915:
- Խաչատրեան Ա., Հայաստանի սեպագէթը շրջանի քննա-
կան պատմութիւն: Երեւան 1933:
- Կանայեանց Ստեփ., Անյայտ դաւառներ հին Հայաս-
տանի: Վաղարշապատ 1914:
- Կորիւն, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Ս. Մես-
րոպայ վարդապետի մերոյ Թարգմանչի: Վենետիկ
1894:
- Ղազարայ փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք
առ Վաշան Մամիկոնեան (Քննակ. հրատ.): Տփղիս
1904:
- Ղեկոնդեայ Մեծի վարդապետի Պատմութիւն Հայոց:
Բ. տպագր.: Ս. Պետերբուրգ 1887:
- Մատիկեան Հ. Ա., Անանունը կամ Կեղծ-Սերէոս:
Հանդ. Ամս. 1911—1913, Արտատպ. (Աղջ. Մա-
տեն. Հ.): Վիեննա 1913:
- — — Սարարա՞դ Թէ Արարադ: Յուշարձան,
Գրական Ժողովածոյ, էջ 432—435: Վիեննա 1911:
- Մարտիրոսեան Ն., Սառուն. «Բիւզանդիոն», 1914.
Թիւ 5257:
- Միրախոբեան Մ., Նկարագրական ուղեւորութիւն ի
հայաբնակ դաւառս արեւելեան Տաճկաստանի:
Կ. Պոլիս 1884:
- Միֆայէլ Պատրիարքի Ասորոց Ժամանակագրութիւն:
Երուսաղէմ 1870:
- Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք: Վենետիկ
1865:

Մովսէս Խորենացոյ, Պատմութիւն Հայոց (Քննակ-
հրատ.): Տիփլիս 1913:

— — Աշխարհադրութիւն: Վենետիկ 1881:

Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն Հայոց: Մոս-
կուա 1853:

Յովհաննէս Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւոյ:
Բ. տպադր.: Վենետիկ 1889:

Յովհաննէս Մանդակունի, Ճառք: Բ. տպադր.: Վենե-
տիկ 1860:

Ներսէս Շնորհալի, Տաղասացութիւնք: Վենետիկ 1830:
Ողբք վասն չարեացն աշխարհիս Հայոց եւ Վկայարա-
նութեան Վահանայ Գոյթնացոյ (Սոփերք, Թիւ 13):
Վենետիկ 1854:

Ուխտանէս Ռիփայեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ բա-
ժանման Վրաց ի Հայոց: Վաղարշապատ 1871:

Սանտալքեան Յ. Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սե-
պագիր արձանագրութիւնք (Աղգ. Մատ. Խ.):
Վրէննա 1901:

Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղադրութիւնք ի Փոքր եւ ի
Մեծ Հայս: Վենետիկ 1864:

Սեբեդոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակղն:
Ս. Պետերբուրգ 1879:

Ստեփանոսի Տարաւնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն
տիեզերական: Ս. Պետերբուրգ 1885:

Ստեփանոսի Օրպելեան, Պատմութիւն Սիւնեայ: Պա-
րիս 1859:

Սրուանձտեանց Գ. Վ., Գրոց ու բրոց: Կ. Պոլիս 1910:

Վարդան վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան: Վե-
նետիկ 1862:

Վարք եւ Վկայարանութիւնք սրբոց: Վենետիկ 1874:

Տաշեան Հ. Յ., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատե-
նադարանին Մխիթարեանց ի Վրէննա: Վրէննա 1895:

— — — Ուսումն դասական հայերէն լեզուի: Ա.
Դպրութիւն: Անգիր ժամանակք: Վրէննա 1920:

— — — Հաթեր եւ Ուրարտեանք, Մատենագիտական
ուսումնասիրութիւն: Հանդ. Ամս. 1931—1934:
Արտատպ. Աղգ. Մատ. ՃԼԷ: Վրէննա 1934:

նիցի համաձայն կը թարգմանէ՝ «Իսկ անոնք փախան Հայաստան ¹³» :

Նմանապէս Ոսկերեւրան Արարատն իբրեւ Հայաստան երկիր հասկցած է, երբ իւր «Վասն կատարեալ սիրոյն» ճառին մէջ կը հարցնէ՝ «Արդեօք չլսեցի՞ք ջրհեղեղի եւայն համատարած կորստեան մասին... միթէ ասոր վկայ չե՞ն Հայաստանի լեռները, ուր տապանը հանդէպաւ. միթէ ասոր մնացորդները մինմեւ հիմայ հոն չե՞ն պահուիր մեղի յիշեցնելու համար ¹⁴» :

Բնականաբար իւր Ծննդոց մեկնութեան մէջ (առ Ը. 4) Եօթանասնիցի համաձայն տապանը դադարել կու տայ «Արարատ լեռներուն վրայ ¹⁵» :

Բոլորովին որոշ կերպով կը խօսի Յերոնիմոս. Ծննդոցի (Ը. 4) Արարատը կը թարգմանէ Հայաստանով ¹⁶, իսկ Եր. ԾԱ. 27 ¹⁷,

¹³ . . . αὐτοὶ δὲ διεσώθησαν εἰς Ἀρμενίαν, Migne, Patr. Gr. 24, col. 353.

¹⁴ Ἐκούσατε περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης; . . . οὐχὶ καὶ τὰ ὄρη μαρτυροῦν τῆς Ἀρμενίας, ἐνθα ἡ κιβωτὸς ἰδρύνθη; οὐχὶ καὶ τὰ λεψανα αὐτῆς ἕως νῦν ἐκεῖ σώζεται πρὸς ἡπείροαν ὑπόμνησιν Migne, Patr. G. 56, col. 287: Այս իմաստով կը խօսի Ոսկերեւրան նաեւ իւր Ա. Թեսաղ. Թղթոյն մեկնութեան մէջ (չլ. Դ., ճառ Ը). «Արդեօք չե՞ք հաւատար թէ ջրհեղեղ տեղի ունեցած է, արդեօք պառաւնեքու բարձրացե՞ք ձեզի կը թուի: Նոյն իսկ այն լեռներն, որոնց վրայ տապանը կեցաւ, զայս կը վկայեն, Հայաստանի լեռները կ'ըսեն» (Migne, առդ, 62, col. 442):

¹⁵ Migne, առդ, 53, col. 234.

¹⁶ Migne, Patr. Lat. 28, col. 206.

¹⁷ Migne, առդ, 28, col. 982.

- dischen Großreiches, in HA 41 (1927), Nr. 11/12, S. 805—818.
- Benzinger J.*, Die Bücher der Könige. Freiburg i. B. 1899.
- — Chronik. Tübingen 1901.
- Bertholet Alfred*, Das Buch Hesekiel. Freiburg i. B. 1897.
- Biblia Sacra polyglotta*, ed. Brianus Waltonus. Londini 1657.
- — graece, ed. R. Holmes. Oxford 1798.
- Billerbeck A.*, Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit. Leipzig 1898.
- Bleichsteiner R.*, Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung, in P.-W.-Schmidt-Festschrift. Wien 1928.
- Bloch E.*, Le nom des turcs dans le chapitre X de la Genèse, in Revue de l'Orient Chr., t. 28 (1931—1932), pp. 203—208, 406—416.
- Breasted James Henry*, Gesch. Ägyptens, übersetzt von Ranke. Berlin 1910.
- Burney C. F.*, Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings. Oxford 1903.
- Халатьянцъ Г.*, О нѣкоторыхъ географическихъ названіяхъ древней Арменіи въ связи съ данными ванскихъ надписей. (Հին Հայաստանի քանի մը աշխարհագրական անուններն եւ ասոնց աղերսը Վանի սեպագիր արձանագրութեանց հետ:) Древности Восточныя, հատ. II, պրակ II: Մոսկուա 1901:
- Condamin Albert*, Le livre d'Isaïe. Paris 1905.
- Corpus Inscriptionum Chaldicarum*. In Verbindung mit F. Bagel und F. Schachermeyr, hsg. von C. F. Lehmann-Haupt. Berlin und Leipzig 1928 bis 1935.
- Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Vindob. 1866 ff.

- Cramer K., Amos. Beiträge zur Wissenschaft vom
A. N. Test. Hsg. von R. Kittel, 3. Folge,
Heft 15, 1930.*

Delitzsch Fr., Kommentar über die Genesis, 1872.

— — Wo lag das Paradies? Leipzig 1881.

— — Assyrisches Handwörterbuch. Leipzig 1896.

— — Handel und Wandel in Altbabylonien. Stuttgart 1910.

Denk Jos., Zur Itala, in ZfkTh 34 (1910), S. 599—607.

Dier Ces., Genesis übersetzt und erklärt. Paderborn 1914.

Дьяконовъ А., Іоаннъ Ефесскій и его церковно-историческіе труды (Յովհ. Եփեսացի և անոր եկեղեցապատմական աշխատութիւնները): ՊԼԱՏԵՐՈՒՐԻ 1908:

Döller J., Geographische und ethnologische Studien zum III. und IV. Buche der Könige. Wien 1904.

— — Ararat und Urartu, in BZ I (1903), S. 349 f.

Duhm B., Das Buch Jesaia übersetzt und erklärt.
Göttingen 1902.

Eisler Rob., Die „Seevölker“-Namen in den altorientalischen Quellen. Caucasica, *ураш* V (1928).

Ephraem Syri Opera omnia, quae exstant Graece, syriace, latine. Romae 1737 (syriace et latine).

Field Fried., Origenis Hexaplorum quae supersunt.
Oxford 1875.

Flavii Josephi Opera, edidit et apparatu critico
construxit Benedictus Niese. Berolini 1887.

Forrer Emil, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches. Leipzig 1920.

Fragmenta historicorum arabicorum ed. M. J. de Goeje. Leiden 1869.

Friedrich Joh., Die hetitischen Bruchstücke des Gilgamesch-Epos. ZA 39 (1930).

- Friedrich Joh.*, Einführung ins Urartäische. Gram-
matischer Abriß und ausgewählte Texte mit
sprachlichen Erläuterungen. Leipzig 1933.
- Gatheyrias J.-A.*, L'Arménie et les Arméniens.
Paris 1882.
- Gemser Ber.*, Odysseus-Utanapištim. AfO III (1926).
- Georgii Cyprii descriptio orbis Romani*, edidit Hen-
ricus Gelzer. Lipsiae 1890.
- Georgius Syncellus et Nicephorus Patriarcha Con-
stantinopolitanus*, Chronographia, edidit Weber-
us. Bonnae 1829.
- Giesebrecht F.*, Das Buch Jeremia. Göttingen 1907.
- Gilgamesch-Epos*. Neu übersetzt von Arthur Un-
gnad und gemeinverständlich erklärt von Hugo
Greßmann. Göttingen 1911.
- Götze Alb.*, Die Annalen des Muršiliš. MVAG 38
(19393).
- — Zur Kelischin-Stele. ZA 39 (1930).
- Greßmann H.*, Der Ursprung der israelitisch-jüdi-
schen Eschatologie. Göttingen 1905.
- — Der Eingang ins Paradies. AfO III (1926).
- Gunkel Herm.*, Genesis, übersetzt und erklärt.
Göttingen 1902.
- Guyard Stanis.*, Etudes Vanniques, in JA, 1883,
s. VIII, t. III (1884), pp. 499—517.
- Hagen Mart.*, Atlas Biblicus. Parisiis 1907.
- Hartmann Mart.*, Bohtan. S.-A. aus MVAG 1896,
2, 1897, 1.
- Heinisch P.*, Das Buch Genesis, übersetzt und er-
klärt, Bd. I, Abt. 1, in der Serie: Die Heilige
Schrift des Alten Testamentes, hsg. von F.
Feldmann und H. Herkenne. Bonn 1930.
- Herodotus*, ed. H. Stein, Berlin 1856—1859.
- Hetzner Mich.*, Commentarius in librum Gene-
sis, 1910.
- Hoberg Gottfr.*, Die Genesis. Freiburg i. B. 1908.

- Ibn-el-Athiri* Chronicon, quod perfectissimum inscribitur. Ed. C. Jo. Tornberg. Leiden 1867—1876 (14 Bände).
- Jacut*, Moschtarik. Ed. F. Wüstenfeld. Göttingen 1846.
- — Geographisches Wörterbuch. Ed. F. Wüstenfeld. Leipzig 1866—1871.
- Jaqubi*, Historiae. Ed. M. Th. Houtsma. Leiden 1883.
- Jeremias Alfred*, Der Einfluß Babylonien auf das Verständnis des Alten Testaments. Biblische Zeit- und Streitfragen, hsg. von Kropatschek. 1908.
- Jirku Anton*, Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament. Leipzig 1923.
- Joannis Ephesi Syri* Commentarii de beatis orientalibus et Historiae Ecclesiasticae fragmenta, ed. W. J. van Douwen et J. P. N. Land. Amstelodami 1889.
- Josua Stylite*, Chronique ed. Wright. Cambridge 1882.
- Justi F.*, Iranisches Namensbuch. Marburg 1895.
- Karst Jos.*, Alarodiens et Proto-Basques. Contribution à l'ethnologie comparée des peuples asiatiques et liby-hespériens. Vienne (Méchitharistes) 1928.
- — Grundsteine zu einer Mittelländisch-Asianischen Urgeschichte. Ethnographische Zusammenhänge der Liguro-Iberer und Proto-Illyrer mit der Lelegisch-Hetitisch-Alarodischen Völkergruppe erwiesen in Toponymie, völkischer Onomastik und vergleichender Mythologie. Leipzig 1928.
- Keil C. F.*, Biblischer Kommentar über den Propheten Ezechiel. Leipzig 1882.
- Kittel R.*, Die Bücher der Könige, übersetzt und erklärt. Göttingen 1900.

- Kittel R.*, Die Bücher der Chronik, übersetzt und erklärt. Göttingen 1902.
- — Geschichte des Volkes Israel. Gotha 1909.
- Kluge Th.*, Studien zur vergleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen Sprachen. I.: Die Sprache der urartäischen Inschriften und ihre Stellung im kaukasischen Sprachenkreis. MVAG 12 (1907), *արաղ* 5.
- Knobel*, Die Völkertafel der Genesis. 1850.
- Knudtzon J. A.*, Assyrische Gebete an den Sonnengott.
- — Die El-Amarna-Tafeln. Leipzig 1915.
- König Ed.*, Die Genesis. Gütersloh 1919.
- Konstantin Porphyrogenetos*, De administrando imperio. Imperium orientale. T.I. Ed. A. Banduri. Paris 1711.
- Krätzschmar Rich.*, Das Buch Ezechiel, übersetzt, erklärt. Göttingen 1900.
- Kraus S.*, Die biblische Völkertafel im Talmud, Midrasch und Targum. MGWG 39 (1895), S. 1—11, 49—63.
- — Talmudische Archäologie. Leipzig 1910—1911.
- Kretschmer P.*, Der nationale Name der Armenier Haikh. S.-A. aus dem „Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien“, philosoph.-hist. Klasse, 1932, Nr. 1—7, S. 1—9. *Հայկ. Ազգ.* 1933, էջ 429—432.
- — Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896.
- — Die protoindogermanische Schicht. Olotta XIV (1925), 300—319.
- Lagarde Paul (de)*, Gesammelte Abhandlungen. Leipzig 1866.
- — Onemastica sacra. Göttingen 1870.
- — Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien. Göttingen 1887.

- Landersdorfer S.*, Die Bücher der Könige. Bonn 1927.
- Langlois Victor*, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. 2 Bde. Paris 1867—1869.
- Lehmann C. F.*, Von der deutsch-armenischen Expedition. WZKM 14 (1900), S. 1—45, 175 ff.
- Lehmann-Haupt C. F.*, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandlungen der Kgl. Gesell. der Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Klasse. N. F. Bd. IX, Nr. 3, Berlin 1907.
- — Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. Berlin. I. Bd. 1910; II. Bd. erste Hälfte 1926; zweite 1931.
- — Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus. ZA 33 (1910), S. 27—51.
- — Die älteste Kunde über Armenien. *Հանդիսանում*. 1927), №. 11—12, 42 795—805.
- — Stele und Sockel. Klio 24 (1930), S. 148—168.
- — Epigraphisch-Archäologisches aus Georgien und Armenien. WZKM 45 (1938), S. 161—168.
- Lehmann-(Haupt-)Belck*, Mitteilung über weitere Ergebnisse ihrer Studien an den neugefundenen Keilinschriften. VBAG 1892, S. 477—490.
- — Chaldische Forschungen. VBAG 1895, S. 579 bis 616; 1896, S. 309—327.
- — Zu Jensens Bemerkungen betreffs der Sitze der Chalder. ZA 12 (1897), S. 113—123.
- — Entdeckungen in Armenien. VBAG 1898, S. 568—592.
- Lenormant Fr.*, Lettres assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure. 2 sér. in 5 vol. Paris 1871—1879.
- Livius*, Ab urbe condita libri, ed. A. Zingerle. Leipzig 1888—1908.
- Marquart Jos.*, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901.

- Kittel R.*, Die Bücher der Chronik. übersetzt und erklärt. Göttingen 1902.
- — Geschichte des Volkes Israel. Gotha 1909.
- Kluge Th.*, Studien zur vergleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen Sprachen. I.: Die Sprache der urartäischen Inschriften und ihre Stellung im kaukasischen Sprachenkreis. MVAG 12 (1907), *արաղ* 5.
- Knobel*, Die Völkertafel der Genesis. 1850.
- Knudtzon J. A.*, Assyrische Gebete an den Sonnengott.
- — Die El-Amarna-Tafeln. Leipzig 1915.
- König Ed.*, Die Genesis. Gütersloh 1919.
- Konstantin Porphyrogenetos*, De administrando imperio. Imperium orientale. T.I. Ed. A. Banduri. Paris 1711.
- Krätzschmar Rich.*, Das Buch Ezechiel, übersetzt, erklärt. Göttingen 1900.
- Kraus S.*, Die biblische Völkertafel im Talmud, Midrasch und Targum. MGWG 39 (1895), S. 1—11, 49—63.
- — Talmudische Archäologie. Leipzig 1910—1911.
- Kretschmer P.*, Der nationale Name der Armenier Haikh. S.-A. aus dem „Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien“, philosoph.-hist. Klasse, 1932, Nr. 1—7, S. 1—9. *Բաղուածարար Հանդ. Ամս.* 1933, էջ 429—432.
- — Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896.
- — Die protoindogermanische Schicht. Olotta XIV (1925), 300—319.
- Lagarde Paul (de)*, Gesammelte Abhandlungen. Leipzig 1866.
- — Onemastica sacra. Göttingen 1870.
- — Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien. Göttingen 1887.

- Landersdorfer S.*, Die Bücher der Könige. Bonn 1927.
- Langlois Victor*, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. 2 Bde. Paris 1867—1869.
- Lehmann C. F.*, Von der deutsch-armenischen Expedition. WZKM 14 (1900), S. 1—45, 175 ff.
- Lehmann-Haupt C. F.*, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandlungen der Kgl. Gesell. der Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Klasse. N. F. Bd. IX, Nr. 3, Berlin 1907.
- — Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. Berlin. I. Bd. 1910; II. Bd. erste Hälfte 1926; zweite 1931.
- — Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus. ZA 33 (1910), S. 27—51.
- — Die älteste Kunde über Armenien. *Հանդիսանում* (1927), № 11—12, 42 795—805.
- — Stele und Sockel. Klio 24 (1930), S. 148—168.
- — Epigraphisch-Archäologisches aus Georgien und Armenien. WZKM 45 (1938), S. 161—168.
- Lehmann-(Haupt-)Belck*, Mitteilung über weitere Ergebnisse ihrer Studien an den neugefundenen Keilinschriften. VBAG 1892, S. 477—490.
- — Chaldische Forschungen. VBAG 1895, S. 579 bis 616; 1896, S. 309—327.
- — Zu Jensens Bemerkungen betreffs der Sitze der Chalder. ZA 12 (1897), S. 113—123.
- — Entdeckungen in Armenien. VBAG 1898, S. 568—592.
- Lenormant Fr.*, Lettres assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure. 2 sér. in 5 vol. Paris 1871—1879.
- Livius*, Ab urbe condita libri, ed. A. Zingerle. Leipzig 1888—1908.
- Marquart Jos.*, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901.

Marquart Jos., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903.

— — Untersuchungen zur Geschichte von Erân. Philologus, Supplementband X. 1905—1907.

— — Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. *Ի շարք* Studien zur arm. Geschichte. IV. Wien 1930.

— — Armenische Streifen in Huschardzan (1911), S. 291—302.

— — Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin 1919.

Марр Н., Сборники притч Вардана (*Ժողովածուք անպատմական վարդանայ*). Материалы для истории средневековой армянской литературы. Ст. Петербургъ 1894—1899.

Meißner Bruno, Babylonien und Assyrien, Bd. I. Heidelberg 1920.

— — Lexikographische Studien, ZA VIII (1893), S. 75 ff.; IX (1894), S. 268 ff.; XVII (1903), S. 239 ff.

Мещанинов И. И. Выдвигаемые яфетическим языковедением вопросы в области изучения ванской клинописи. (*Վանի սեպագիր արձանագրութիւնները յարեթական գրութեան տեսակէտէ*). Яфетический сборник IV (1926), 72—122 (*Լեւինգրոտ*).

— — Древне-ванские имена богов и царей. *Վանի անուաններու եւ թագաւորներու անունները*: Яфетический сборник V (1927), 82—101.

— — Халдоведение (*Խալդէագիտութիւն*) Труды О-ва Обследования и Изучения Азербайджана № 10, Баку 1927.

— — Язык ванской клинописи (*Վանի սեպագիր արձանագրութեան լեզուն*). Академия Наук СССР. Ленинград 1935.

— — Геогр. названия верховьев Аракса по халдским надписям (*Վերին Երասխի աշխարհագրա-*

Կան անուններն ըստ խաղի արձանագրութեան):
ИРАИМК IV 42 43—64.

- — Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen. AfO VI (1930—1931), S. 201—216.
- — Neue chaldische Inschriften. II. Die Inschrift Sardurs in Daškerpi. III. Die Inschrift des Argistis aus dem Dorf Lesk (Kaladjug). AfO VII (1931—1932), S. 160—164, 263—266.

Meyer Ed., GA = Geschichte des Altertums, Stuttgart und Berlin 1926.

Michel le Syrien, Chronique, texte syriaque et traduction française, par J. B. Chabot. Paris 1899 sqq.

Migne, PG = Patrologiae cursus compl. series graeca. — PL = series latina.

Mordtmann A. D., Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgebung. ZDMG 26 (1872), Heft 3, 4; 31 (1877), Heft 2, 3.

Müller D. M., Drei neue Inschriften von Van. WZKM I (1887), S. 213—219.

Murad Fr., Ararat und Masis. Heidelberg 1901.

Nestle E., Die Auffindung der Arche Noä durch Jakob von Nisibis, in ZfKG 1905.

Neubauer Ad., La géographie du Talmud. Paris 1868.

Nikel Joh., Genesis und Keilinschriftforschung, Freiburg i. Br. 1903.

— — Herodot und die Keilschriftforschung. Paderborn 1896.

Никольский М. В., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России (Վանի Թագաւորներու սեպագիր արձանագրութիւններն, որոնք Ռուսաստանի տէրութեան են): Древн. Вост. Зап. I, 1893, 375—483:

Marquart Jos., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903.

— — Untersuchungen zur Geschichte von Erân. Philologus, Supplementband X. 1905—1907.

— — Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. *Ժշար* Studien zur arm. Geschichte. IV. Wien 1930. |

— — Armenische Streifen in H us c h a r d z a n (1911), S. 291—302.

— — Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin 1919.

Մարթ Հ., Сборники притчъ Вардана (*Ժողովածուք տառիպն վարդանայ*) . Материалы для истории средневековой армянской литературы. Ст. Петербургъ 1894—1899.

Meißner Bruno, Babylonien und Assyrien, Bd. I. Heidelberg 1920.

— — Lexikographische Studien, ZA VIII (1893), S. 75 ff.; IX (1894), S. 268 ff.; XVII (1903), S. 239 ff.

Мещанинов И. И. Выдвигаемые яфетическим языкознанием вопросы в области изучения ванской клинописи. (*Վանի սեպագիր արձանագրութիւնները յարեթական գրութեան տեսակէտէ*) . Яфетический сборник IV (1926), 72—122 (*Լեւինգրատ*) .

— — Древне-ванские имена богов и царей. *Վանի տառածներու եւ թագաւորներու անունները* : Яфетический сборник V (1927), 82—101.

— — Халдоведение (*Խալդէագիտութիւն*) Труды О-ва Обследования и Изучения Азербайджана № 10, Баку 1927.

— — Язык ванской клинописи (*Վանի սեպագիր արձանագրութեանց լեզուն* :) Академия Наук СССР. Ленинград 1935.

— — Геогр. названия верховьех Аракса по халдским надписям (*Վերին Երասխի աշխարհագրա-*

Իրան անուաններն ըստ խալիկ արձանագրութեան):
ИРАИМК IV էջ 43—64.

— — Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen. AfO VI (1930—1931), S. 201—216.

— — Neue chaldische Inschriften. II. Die Inschrift Sardurs in Daškerpi. III. Die Inschrift des Argistis aus dem Dorf Lesk (Kaladjug). AfO VII (1931—1932), S. 160—164, 263—266.

Meyer Ed., GA = Geschichte des Altertums⁴, Stuttgart und Berlin 1926.

Michel le Syrien, Chronique, texte syriaque et traduction française, par J. B. Chabot. Paris 1899 sqq.

Migne, PG = Patrologiae cursus compl. series graeca. — PL = series latina.

Mordtmann A. D., Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgebung. ZDMG 26 (1872), Heft 3, 4; 31 (1877), Heft 2, 3.

Müller D. M., Drei neue Inschriften von Van. WZKM I (1887), S. 213—219.

Murad Fr., Ararat und Masis. Heidelberg 1901.

Nestle E., Die Auffindung der Arche Noä durch Jakob von Nisibis, in ZfKG 1905.

Neubauer Ad., La géographie du Talmud. Paris 1868.

Nikel Joh., Genesis und Keilinschriftforschung, Freiburg i. Br. 1903.

— — Herodot und die Keilschriftforschung. Paderborn 1896.

Никольский М. В., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России (Վանի Թագաւորներու սեպագիր արձանագրութիւններ, որոնք Ռուսաստանի տէրութեան են): Древн. Вост. Зап. I, чрл III (1893), էջ 375—483:

- Никольский М. В., Клинообразные надписи Закавказья (*Աղբրդաւոր սեղագիր արձանագրութիւններ*): Матерялы по Археологии Кавказа. чрш V Москва 1896.
- Nöldeke Th., Untersuchungen zur Kritik des Alten Testamentes. Kiel 1869.
- — Zwei Völker Vorderasiens (die Kadischäer und die Ortäer). ZDMG 33 (1879), S. 157—165.
- — Kardu und Kurden. Beiträge zur alten Geschichte und Geographie. Festschrift für Heinr. Kiepert. (Berlin) 1898, S. 73—81.
- — Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft. Straßburg 1904.
- Nötscher Friedr., Das Buch Jeremias, übersetzt und erklärt. In der Serie: Die Heilige Schrift des Alten Testaments, hsg. von Feldmann und Herkenne, Bd. VII, Abt. 2. Bonn 1934.
- Olearius Adam, Vermehrte neue Beschreibung der Moskowitischen und Persischen Reyse. Schleswig 1656.
- Opitz Diet., Der Tod des Humbaba. AfO V (1928—1929), 207—213.
- Orelli C. D. von, Der Prophet Jeremias. München 1905.
- Паткановъ К., Ванскія надписи и значеніе ихъ для исторіи Передней Азіи (*Վանի արձանագրութիւններն եւ անոնց նշանակութիւնը Յատաճապողման Ասիոյ պատմութեան համար*): Журн. Мин. Народнаго Просв. 1874—1881. № 1 к. 60
- — О клинообразныхъ надписяхъ ванской системы открытыхъ въ предьялахъ Россіи (*Վանի սեղագիր արձանագրութիւններն, արոնք Ռուսաստանի դանուած են*): Журн. Просв. 1883.
- Peeters P., La légende de St. Jacques de Nisibe. Anal. Bot. t. XXXVIII, fasc. II et III (1920), pp. 285—373.

- Плотовский Б. Б., Урарту-древнейшее государство Закавказья (*Արարտու-Մեդրդաւիտի ամէն-նախնի Բաղամարտի Թիւր*): Ленинград, 1939.
- Скифы и Закавказье. (*Սկիւթացիք եւ Մեդր-դաւիտ*): Труды отдела Востока III (1940), Ленинград.
- Plinius, Naturalis historia. Ed. L. von Jan. Leipzig 1854—1865.
- Polybius, ed. J. Bekker. Berol. 1844.
- Potratz A., Die Pferdegebisse des zwischenstrom-ländischen Raumes. AfO XIV (1941).
- Prášek Just., Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung, 1. Bd., 1906; 2. Bd., 1910.
- Procksch Otto, Die Genesis. Leipzig 1913.
- Ptolemaei Claudii geographia. Ed. Müller, Paris 1901.
- Rawlinson G., History of Herodotus. London 1862.
- Rawlinson Henry, The Persian cuneiform inscription at Behistun. Decyphered and translated. London 1846. JRAS I, Ser. 10, 11.
- Roensch H., Das Buch der Jubiläen oder Die kleine Genesis. Leipzig 1874.
- Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. Paris 1818.
- Sanda A., Untersuchungen zur Kunde des alten Orients, in MVAG 1902 (7. Jahrgang), 2.
- — Nochmals Ararat und Urartu, in BZ II (1904).
- — Die Bücher der Könige. II. Halbb. Das 2. Buch der Könige. Münster i. W. 1912.
- — Moses und der Pentateuch. Münster i. W. 1924.
- Sandafgjan Jos., Les inscriptions cunéiformes urartiques transcrites. Venise 1900.
- — Hist. documentaire de l'Arménie des âges du paganisme (1410 av. 305 apr. J.-C.), 2 Bde. Rome 1917.

- Никольский М. В., Клинообразные надписи Закавказья (*Անդրկասկանի սեպագիր արձանագրութիւնները*): Матеріалы по Археології Кавказа. Կրտսի V Москва 1896.
- Nöldeke Th., Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments. Kiel 1869.
- — Zwei Völker Vorderasiens (die Kadischäer und die Ortäer). ZDMG 33 (1879), S. 157—165.
- — Kardu und Kurden. Beiträge zur alten Geschichte und Geographie. Festschrift für Heinr. Kiepert. (Berlin) 1898, S. 73—81.
- — Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft. Straßburg 1904.
- Nötscher Friedr., Das Buch Jeremias, übersetzt und erklärt. In der Serie: Die Heilige Schrift des Alten Testaments, hsg. von Feldmann und Herkenne, Bd. VII, Abt. 2. Bonn 1934.
- Olearius Adam, Vermehrte neue Beschreibung der Moskowitischen und Persischen Reyse. Schleswig 1656.
- Opitz Diet., Der Tod des Humbaba. AfO V (1928—1929), 207—213.
- Orelli C. D. von, Der Prophet Jeremias. München 1905.
- Паткановъ К., Ванскія надписи и значеніе ихъ для исторіи Передней Азіи (*Վանի արձանագրութիւններն եւ անոնց նշանակութիւնը Յատուցողովեան Աօրոյ պատմութեան համար*): Журн. Мин. Народнаго Просв. 1874—1881. № 1 к. 60
- — О клинообразныхъ надписяхъ ванской системы открытыхъ въ предѣлахъ Россіи (*Վանի սեպագիր արձանագրութիւններն, որոնք Ռուսաստանի գանձած են*): Журн. Просв. 1883.
- Peeters P., La légende de St. Jacques de Nisibe. Anal. Bot. t. XXXVIII, fasc. II et III (1920), pp. 285—373.

- Потроковский Б. Б., Урарту-древнейшее государство Закавказья (Սրբադատ-Անդրկուկասի ամէն-նախնի թագաւորութիւնը): Ленинград, 1939.
- — Скифы и Закавказье. (Սկիւթացիք եւ Անդր-կուկաս): Труды отдела Востока III (1940), Ленинград.
- Plinius, Naturalis historia. Ed. L. von Jan. Leipzig 1854—1865.
- Polybius, ed. J. Bekker. Berol. 1844.
- Potratz A., Die Pferdegebisse des zwischenstrom-
ländischen Raumes. AfO XIV (1941).
- Prášek Just., Geschichte der Meder und Perser bis
zur makedonischen Eroberung, 1. Bd., 1906;
2. Bd., 1910.
- Procksch Otto, Die Genesis. Leipzig 1913.
- Ptolemaei Claudii geographia. Ed. Müller, Paris 1901.
- Rawlinson G., History of Herodotus. London 1862.
- Rawlinson Henry, The Persian cuneiform inscrip-
tion at Behistun. Decyphered and translated.
London 1846. JRAS I, Ser. 10, 11.
- Roensch H., Das Buch der Jubiläen oder Die kleine
Genesis. Leipzig 1874.
- Saint-Martin, Mémoires historiques et géographi-
ques sur l'Arménie. Paris 1818.
- Sanda A., Untersuchungen zur Kunde des alten
Oriens, in MVAG 1902 (7. Jahrgang), 2.
- — Nochmals Ararat und Urartu, in BZ II
(1904).
- — Die Bücher der Könige. II. Halbb. Das
2. Buch der Könige. Münster i. W. 1912.
- — Moses und der Pentateuch. Münster i. W.
1924.
- Sandalgian Jos., Les inscriptions cunéiformes urar-
tiques transcrites. Venise 1900.
- — Hist. documentaire de l'Arménie des âges
du paganisme (1410 av. 305 apr. J.-C.), 2 Bde.
Rome 1917.

- Sayce A. H., The cuneiform Inscriptions of Van, deciphered and translated. JRAS New Series 14 (Art. XXII), pp. 377—732.
- Schlögl Niv., Die Bücher der Könige. Wien 1911.
- — Die Bücher der Chronik. Wien 1911.
- Schmalzl P., Das Buch Ezechiel. Wien 1901.
- Schmidtke Fr., Die Japhetiten der biblischen Völkertafel. Breslau 1926.
- Schrader E., Zur Geographie des assyrischen Reiches. Sitzungsberichte der Königl. preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (1890), XVII, S. 321—344.
- — Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften. Abhandl. der Berl. Akademie der Wissensch., 1878.
- Sellin E., Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes. Leipzig 1924.
- — Das Zwölfprophetenbuch, in Kommentar zum Alten Testament, Bd. XII, 1922.
- Spiegel Fr., Eränische Altertumskunde, 3 Bde. Leipzig 1871.
- Strabonis Geographica recogn. Meineke. Leipzig 1851—1852.
- Strack Herm., Die Genesis². München 1905.
- Streck Max., Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. ZA XIII (1898), S. 57—110, XIV (1899), S. 103—172. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլիքիէճեան, Հայաստան, Բրդաստան և արևմտեան Պարսկաստան, բարելահան-ասորիստանեայ սեպագրերու համաձայն: Հանդ. Սմա. 1899—1900, 1902 և 1904: Արտատպ. Ազդ. Մամ. Ծ.: Վիեննա 1904:
- — Assurbanipal und die letzten assyr. Könige bis zum Untergang Ninivehs. 3 Bde. 1916:

- Tabari*, Annales ed. M. de Goeje (cum aliis) 1879 sqq.
- Thureau-Dangin Fr.*, Une relation de la huitième campagne de Sargon. Paris 1912.
- Tomaschek W.*, Sasun und das Quellengebiet des Tigris. Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Bd. CXXXIII, IV. Wien 1895. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլէզիկեան, Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները — պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Հանդ. Ամս. 1896, թ. 1, 3, 5, 8—10: Արտատպ. Աղղ. Մատ. ԻԱ: Վիեննա 1896:
- Ungnad Ar.*, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens (Kulturfragen, Heft 1), Breslau 1928.
- — Gilgamesch-Epos und Odyssee (Kulturfragen, Heft 4/5).
- Vigouroux F.*, Dictionnaire de la Bible. Paris 1895.
- Weber S.*, Ararat in der Bibel. Theol. Quartalschr. 83 (1901), Heft 3, S. 321—374. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլէզիկեան, Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Հանդ. Ամս., 1901, թ. 7, 8, 10—12: Արտատպ. Աղղ. Մատ. ԼԹ: Վիեննա 1901:
- — Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenväter, in „Bibliothek der Kirchenväter“, hsg. von Bardenhewer. 2 Bde. München 1927.
- Weidner*, Politische Dokumente aus Kleinasien. Leipzig 1923.
- Weisbach F. H.*, Die Keilinschriften der Achämeniden. 1911.
- Wiesner Jos.*, Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient. AO 38, 2/4 (1939).
- Wilke F.*, Das Skythenproblem im Jeremiabuch. Alttestamentl. Studien. Festschr. f. R. Kittel. 1913. S. 222—254

- Sayce A. H., The cuneiform Inscriptions of Van, deciphered and translated. JRAS New Series 14 (Art. XXII), pp. 377—732.
- Schlögl Niv., Die Bücher der Könige. Wien 1911.
- — Die Bücher der Chronik. Wien 1911.
- Schmalzl P., Das Buch Ezechiel. Wien 1901.
- Schmidtke Fr., Die Japhetiten der biblischen Völkertafel. Breslau 1926.
- Schrader E., Zur Geographie des assyrischen Reiches. Sitzungsberichte der Königl. preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (1890), XVII, S. 321—344.
- — Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften. Abhandl. der Berl. Akademie der Wissensch., 1878.
- Sellin E., Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes. Leipzig 1924.
- — Das Zwölfprophetenbuch, in Kommentar zum Alten Testament, Bd. XII, 1922.
- Spiegel Fr., Erânische Altertumskunde, 3 Bde. Leipzig 1871.
- Strabonis Geographica recogn. Meineke. Leipzig 1851—1852.
- Strack Herm., Die Genesis². München 1905.
- Streck Max., Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. ZA XIII (1898), S. 57—110, XIV (1899), S. 103—172. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլիգիւհեան, Հայաստան, Քրդաստան և արեւմտեան Պարսկաստան, բարեխաղան-ասորեանէս սեպագրերու համաձայն: Հանդ. Սմս. 1899—1900, 1902 և 1904: Արտատպ. Աղդ. Մատ. Ծ.: Վիեննա 1904:
- — Assurbanipal und die letzten assyr. Könige bis zum Untergang Ninivehs. 3 Bde. 1916.

- Tabari*, Annales ed. M. de Goeje (cum aliis) 1879 sqq.
- Thureau-Dangin Fr.*, Une relation de la huitième campagne de Sargon. Paris 1912.
- Tomaschek W.*, Sasun und das Quellengebiet des Tigris. Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Bd. CXXXIII, IV. Wien 1895. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլէզլիկեան, Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները — պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Հանդ. Ամս. 1896, թ. 1, 3, 5, 8—10: Արտատպ. Ազգ. Մատ. ԻԱ: Վիեննա 1896:
- Ungnad Ar.*, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens (Kulturfragen, Heft 1), Breslau 1928.
- — Gilgamesch-Epos und Odyssee (Kulturfragen, Heft 4/5).
- Vigouroux F.*, Dictionnaire de la Bible. Paris 1895.
- Weber S.*, Ararat in der Bibel. Theol. Quartalschr. 83 (1901), Heft 3, S. 321—374. Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Բ. Պիլէզլիկեան, Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Հանդ. Ամս., 1901, թ. 7, 8, 10—12: Արտատպ. Ազգ. Մատ. ԻԹ: Վիեննա 1901:
- — Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenväter, in „Bibliothek der Kirchenväter“, hsg. von Bardenhewer. 2 Bde. München 1927.
- Weidner*, Politische Dokumente aus Kleinasien. Leipzig 1923.
- Weisbach F. H.*, Die Keilinschriften der Achämeniden. 1911.
- Wiesner Jos.*, Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient. AO 38, 2/4 (1939).
- Wilke F.*, Das Skythenproblem im Jeremiabuch. Alttestamentl. Studien. Festschr. f. R. Kittel. 1913. S. 222—254

Winckler H., Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament³. Leipzig 1909.

— — Die Völker Vorderasiens. 1903. (Der alte Orient, hsg. von der Vorderasiatischen Gesch. Jahrg. 1, Heft 1.)

Wutz Fr., Onomastica sacra. Leipzig 1914—1915.

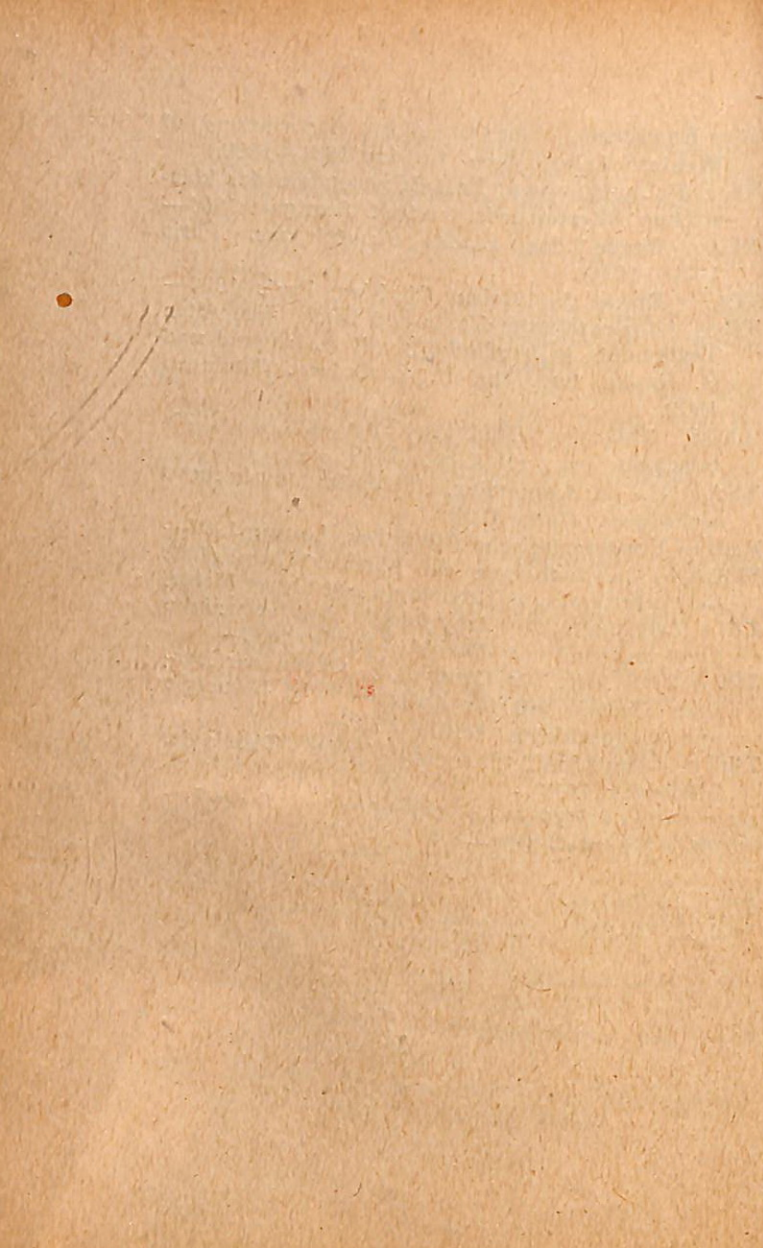
Xenophon, Anabasis. Ed. L. Dindorf. Leipzig 1855.

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

- ABL = R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters. London 1892—
- ADD = C. H. W. Johns, Assyrian Deeds and Documents. Cambridge 1898—
- AfO = Archiv für Orientforschung. Հրատ. E. F. Weidner, Berlin 1923 — (Առաջին երկու հատորները [I 1923 և II 1924—1925] լոյս տեսած են իրր Archiv für Keilschriftforschung).
- AJSL = American Journal of Semitic Languages and Literatures. Chicago 1895—
- AKA = E. A. Wallis Budge and L. W. King, Annals of the Kings of Assyria. London 1902.
- AOB = Altorientalische Bibliothek, Bd. I (Die Inschriften der altassyrischen Könige, bearb. von E. Eberling, S. Meißner, E. F. Weidner. Leipzig 1926.
- AOF = H. Winckler, Altorientalische Forschungen. Leipzig 1893—
- AR = Archiv für Religionswissenschaft, hsg. von Achelin. Freiburg 1898—
- ATAO * = Alfred Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des alten Orients, 4. Aufl., 1930.
- BZ, BibZ = Biblische Zeitschrift, hsg. von Göttberger und Sickenberger. Freiburg i. B. 1903 —
- Chron.G = Die babylonische Chronik G (Brit. Mus. Nr. 21901), veröffentlicht von C. J. Gadd, The Fall of Niniveh, 1923.
- CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Brit. Museum. London 1896.
- Drewn. Wost. = Древности Восточныя. Труды Восточной Комиссии Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, 1899—

- EGAO = Fritz Hommel, Ethnogr. und Geogr. des alten Orients *Ա. ժամանակի* Grundriß der Geographie und Geschichte des alten Orients, 1904. Բ. ժամանակ 1926:
- JRAS = The Journal of the Royal Asiatic Society. London 1835—
- KAH = Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts. Bd. I von L. Messerschmidt (Leipzig 1911). Bd. II von O. Schroeder (ib. 1922).
- KAT³ = Eb. Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, 3. Aufl., bearb. von H. Winckler und H. Zimmern, 1903.
- KB = Keilinschriftliche Bibliothek. Sammlung der assyr. und babyl. Texte, hsg. von Schrader. Berlin 1883—
- KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi. Leipzig 1916—
- KGF = Eb. Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung. Gießen 1878.
- Kn = Knudtzon Gebete. Leipzig 1893. Kn համառոտագրութեամբ իրմէ հրատարակուած բնագիրները կ'ախնարկուին:
- KTS = Die Keilschrifttexte Sargons. Nach den Papierabklatschen und Originalen neu herausgegeben von H. Winckler. Leipzig 1889.
- MDOG = Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft zu Berlin, 1900—
- MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Begründet von Frankel, Breslau 1855—
- MVAG = Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft. Berlin 1886—1920.
- OLZ = Orientalische Literaturzeitung, hsg. von Peiser. Berlin 1898—
- PRT = Ernst Klauber, Politisch-religiöse Texte der Sargonidenzeit. Leipzig 1913.

- R = Rawlinson, The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, 5 卷. London 1861—1880.
- RE = Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1894—
- REA = Revue des Etudes Arméniennes. Paris 1920—1930.
- ROC = Revue de l'Orient Chrétien. Paris 1896—
- TB = Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament, in Verbindung mit A. Ungnad und H. Ranke, hsg. von H. Greßmann. Tübingen 1909.
- ThQS, ThQsch = Tübinger Theologische Quartalschrift, hsg. von Gratz 1819—
- TSA = H. de Genouillac, Tablettes sumériennes archaïques. Paris 1902.
- VAB = Vorderasiatische Bibliothek. Leipzig 1907—
- VBEA = Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.
- ZA = Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, hsg. von Bezold. Leipzig 1886—
- ZfE = Zeitschrift für Ethnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin 1869—
- ZfkTh = Zeitschrift für katholische Theologie. Innsbruck 1877—
- ՀԱ. = Հանդէս Ամսօրեայ, Հայագիտական Ուսումնաթերթ: Վիեննա 1887—

նիցի համաձայն կը թարգմանէ՝ «Իսկ անոնք փախան Հայաստան ¹³» :

Նմանապէս Ոսկերեւրան Արարատն իրրել Հայաստան երկիր հասկցած է, երբ իւր «Վասն կատարեալ սիրոյն» ճառին մէջ կը հարցնէ՝ «Արդեօք չլսեցի՞ք ջրհեղեղի եւայն համատարած կորստեան մասին... միթէ ասոր վկայ չե՞ն Հայաստանի լեռները, ուր տապանը հանդէպաւ. միթէ ասոր մնացորդները մինմեւ հիմայ հոն չե՞ն պահուիր մեղի յիշեցնելու համար ¹⁴» :

Բնականաբար իւր Ծննդոց մեկնութեան մէջ (առ Ը. 4) Եօթանասնիցի համաձայն տապանը դադարել կու տայ «Արարատ լեռներուն վրայ ¹⁵» :

Բոլորովին որոշ կերպով կը խօսի Յերոնիմոս. Ծննդոցի (Ը. 4) Արարատը կը թարգմանէ Հայաստանով ¹⁶, իսկ Եր. ԾԱ. 27 ¹⁷,

¹³ . . . αὐτοὶ δὲ διεσώθησαν εἰς Ἀρμενίαν, Migne, Patr. Gr. 24, col. 353.

¹⁴ Ἐκούσατε περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης; . . . οὐχὶ καὶ τὰ ὄρη μαρτυροῦν τῆς Ἀρμενίας, ἐνθα ἡ κιβωτὸς ἰδρύνθη; οὐχὶ καὶ τὰ λεῖψανα αὐτῆς ἕως νῦν ἐκεῖ σώζεται πρὸς ἡπείροαν ὑπόμνησιν Migne, Patr. G. 56, col. 287: Այս իմաստով կը խօսի Ոսկերեւրան նաեւ իւր Ա. Թեսաղ. Թղթոյն մեկնութեան մէջ (չլ. Դ., ճառ Ը). «Արդեօք չե՞ք հաւատար թէ ջրհեղեղ տեղի ունեցած է, արդեօք պառաւնեք ուրաքաջա՞նք ձեզի կը թուի: Նոյն իսկ այն լեռներն, որոնց վրայ տապանը կեցաւ, զայս կը վկայեն, Հայաստանի լեռները կ'ըսեն» (Migne, առդ, 62, col. 442):

¹⁵ Migne, առդ, 53, col. 234.

¹⁶ Migne, Patr. Lat. 28, col. 206.

¹⁷ Migne, առդ, 28, col. 982.

ինչ զԺուարութիւններով եւ իրարու հակոտնեայ կարծիքներով մթաղնած առարկայ մը խուզարկութեան նիւթ ընտրած է... : Աղբիւրներու չափազանց հարուստ ցանկ մը գործը կը կանխէ : Հին, Միջին եւ Նոր դարէն բաղմաթիւ պատմական, աշխարհագրական, ազգագրական, մեկնողական եւ ուրիշ գործերու կը դիմէ... : Ս. Գրքի մեկնիչներուն համար ալ կը գտնուին ինչ ինչ հետաքրքրական եւ կարեւոր ճշդումներ : Այսպէս, միայն քանի մը բան յիշատակելու համար, հեղինակը Ծն. Ը. 4 տեղիքի Արարատի հարցին մէջ այն եզրակացութեան կու գայ թէ այս Արարատը, բեւեռագրերու Ուրարտուն է... եւ այն թէ սա նոյն է հայկական Տաւրոս-Մասիոսի հետ, ուր գտանք Ուրարտացիներուն բնակավայրը ն. Ք. ԺԳ. դարուն համար : ... Հարկ չկայ առանձին կերպով մատնանշելու թէ այս ճշդումը մեծ նշանակութիւն ունի Ծն. Ը. 4 տեղիքին հիմը կազմող յիշատակարանին խոր հնութեան համար : Հեղինակը ճիշդ այս տեղ իրաւամբ յառաջ կը բերէ Ունգնադի խօսքը, թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի լաւ տեղեակ է քան որ ոմանք մտքէ կընային անցնել... : Որչափ կը դիտեմ հեղինակը ժրաջան ու աշալուրջ կերպով գործածած է աղբիւրները... : Հեղինակը մեր առջեւ կը դնէ գործ մը, որ ամէն Հին Կտակարանով զբաւողը կը շահագրգռէ եւ ամէն մարդ, որ հեղինակին շօշափած հար-

ցերեղ կը դրաղի, պէտք չէ այս գիրքն ան-
տեսել» :

3. J. Lebon: Le Muséon (Louvain), 49
(1936), էջ 145 :

«Այս՝ Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան
1500ամեակին առթիւ հրատարակուած ու-
սումնասիրութիւնն աչքառու է հեղինակին
ցոյց տուած իրապէս եղական հմտութեամբ . . . :
Երկասիրութիւն մը, որ անտարակոյս չափ
աշխատութիւն արժած ըլլալու է եւ որ չափ
հետաքրքրութեամբ պիտի կարդացուի Ս.
Գրքի եւ հայ հին պատմութեամբ դրաղող-
ներու կողմէն» :

4. R. Janin: Écos d'Orient (Paris), 40
(1936), էջ 249 :

«... Այս զանազան խուղարկութիւնները
յեցած են առատ եւ հիմնաւոր փաստերու
վրայ, զորոնք հեղինակը կը հանէ ամենա-
վերջին գիտերէն եւ վերին-Միջագետքի եւ
անոր սահմանակից գաւառներու վրայ արդէն
խիկ լոյս տեսած ամենալաւագոյն ուսումնա-
սիրութիւններէն : Հետեւաբար զանոնք կար-
դալն կրկնակի շահեկանութիւն ունի, այնու
որ անոնք տեղեկութիւն կու տան մեզի ոչ
միայն Հայոց, այլ եւ անոնց սահմանակից-
ներու մասին, քրիստոնէական թուականը
կանխող դարերուն մէջ» :

5. K. Mlaker: Orientalische Literatur-Zeitung (Leipzig), 1936, էջ 696—697 :

«Առաջիկայ մենագրութիւնն... իրական
սլակաս մը կը լրացնէ. որովհետեւ թէ՛ Հին
Կտակարանով եւ թէ՛ հին արեւելքի պատ-
մութեամբ զբաղողը սովորաբար հայերէնի
բաւականաչափ ներհուն չէ անոր հարուստ
աղբիւրներն ու մատենագրութիւնը շահա-
դործել կարենալու համար: Արդ ուրախա-
շի է որ ծննդեամբ հայ մը, որ իւր հայրե-
նիքի պատմութեան եւ բոլոր աղբիւրնե-
րուն կատարելապէս ծանօթ է, Ս. Գրքի այն
տեղիքներով կը զբաղի, որոնք Հայաստանի
կը հային...: Ըստ այսմ այս ուսումնասիրու-
թիւնը շատ արդիւնաւէտ պէտք է նկատել,
մասնաւորապէս Հին Կտակարանի պահպա-
նողական տեսակէտը հաստատուն բռնելով:
Ամէն պարագային այս եզրակացութեանց
հիմնական արժէքը պէտք է շեշտենք»:

6. Korrespondenz- und Offertenblatt für
alle katholischen Geistlichen Deutschlands
(München), 46 (1936), Nr. 3.

...Հեղինակը կը խօսի Ս. Գրքի այն տե-
ղիքներու մասին, որոնք ու եւ է կերպով Հայ
աշխարհի հետ կրնան աղերսի մէջ դրուիլ:
Այս գիտնական խուզարկութիւններու հա-
մաձայն, որոնք զարմանալի հմտութիւն մը
կը ցուցնեն, Արարատը նոյն է բեւեռադրե-
րու Ուրարտուի հետ, եւ Հայկ. Տաւրոսի
մէջ փնտռելու է...: Խուզարկութեանց ար-

դառնայ դործս հայ մատենագրութիւնն ա-
ռաւորէն օգտագործած ըլլալուն համար» :

10. W. H[engstenberg]: Byzantinische
Zeitschrift (Leipzig), 36 (1936), էջ 239—240:

«... Հայաստանի եւ անոր հարեւան եր-
կիրներու աշխարհագրութեան ինչպէս եւ
ազգագրութեան համար չափազանց յուռթի
այս ուսումնասիրութեան արժէքն աւելի կը
բարձրանայ 9 էջէ աւելի բաղկացած աղբիւր-
ներու ցանկով» :

11. A. Šanda: Archiv Orientální (Praha),
9 (1937), էջ 246—247:

«... Գրութեանս գլխաւոր ուժն եւ անոր
մնայուն արժէքը յայնմ կը կայանայ, որ ըն-
թերցողը ո եւ է կերպով կապ ունեցող բոլոր
նիւթերն իր աղբիւրներով հոս դիւրամատ-
չելի կերպով ամփոփուած կը գտնէ : Որով-
հետեւ հեղինակը հին հայերէնի լաւ հմուտ
է՝ կը յուսանք իրմէ տակաւին ուրիշ նման
դործեր հայկական աղբիւրներու մասին՝ լու-
սաբանուած բեւեռագրերու եւ յոյն վկայու-
թիւններով, ստանալ» :

12. Dr. Sahag Gokian: Ani (Bucureşti),
I, պր. Դ. (1936), էջ 154:

«Դկա. Հ. Վահան Իիգլիղեանի այս
հմտալից դործը մանրակրկիտ խուզարկու-
թիւններով մեծարժէք ճշդումներ կ'ընէ շո-
շափուած խնդրոց մէջ, որոնք մթութիւն-
ներով լի են» :

13. V. Christian: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien), 44 (1936), էջ 154:

«...Գլխաւոր մասը կը գրաւէ Արա-
րատ լեռը... , զոր հեղինակը ծանրակշիռ
փաստերով հայկական Տաւրոսի արեւելեան
կողմը կը փոխադրէ... : Այն աւանդութիւնն ,
որ Հայերն Աշկուղա-Սկիւթացիներու հետ
յարարերութեան մէջ կը դնէ , հեղինակը կը
մերժէ իբրեւ պատմականօրէն անհիմն : Վեր-
ջին գլուխը վերջապէս հաւանական կը
դարձնէ , որ Աստուածաշունչի մէջ յիշուած
Թոգարմայի բնակիչներն իբրեւ հայ համա-
րելու է... » :

14. Universitätsprofessor Dr. Joh. Gab-
riel: Reichspost(Wien), 21 Հոկտ. 1935, էջ 5:

«Ծիշդ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանու-
թեան 1500ամեակի հանդէսի առթիւ կը
նուիրէ մեզի Դկտ. Հ. Վահան Ինգլիզեան
այս մանրակրկիտ աշխատասիրութիւնը... :
Չորս գլուխներու մէջ... ներհուն հեղինակը
կը խօսի Ս. Գրքի այն տեղիքներու մասին ,
որոնք ո եւ է կերպով Հայաստանի հետ ա-
ղերսի մէջ դրուած են : Ընթերցողներու ա-
ւելի լայն շրջանակներ պիտի հետաքրքրուին
մասնաւորապէս առաջին գլխուն խուղար-
կութիւններով , ուր հեղինակն այնպէս հրմ-
տալից ինչպէս եւ պայծառ կերպով կը
ցուցնէ թէ Ս. Գրքի մէջ յիշուած Արարատ
լեռը... Հայկ. Տաւրոս-Մասիսի մէջ փըն-

տուելու է: ... Ինգլիզեանի այս աշխատութիւնն, որ նիւթին հետ կապ ունեցող ամբողջ գրականութիւնը խղճմտալից կերպով նկատի կ'առնէ, մտաւորապէս այնպէս բարձր մակարդակի վրայ գտնուող հայ ժողովրդեան ամէն ճանչցողին եւ յարգողին, ինչպէս եւ Աստուածաշունչով հետաքրքրուողին համար չափազանց օգտակար, բնթեոնիլի դործ մըն է: Առանց ջատագովական աղղեցութիւն ընել դիտելու կը ցուցնէ, թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի լաւ տեղեակ է քան որ ոմանք մտքէ կրնային անցնել»:

Այս գրախօսականը հրատարակուած է նաեւ Österreichische Pilgerbriefe (Wien), V (1936), էջ 29:

15. Fl[eischmann]: Der Orient (Potsdam), 18 (1936), Heft 1, էջ 23—24:

Շատ խնամոտ, հմտալից — եւ իր այս խնամքով ու հմտութեամբ համողիչ աշխատանքը Վիեննական Մխիթարեանի մը, է միաժամանակ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան 1500ամեակի յիշատակին նուէր մը...: Ձերմ կերպով կը պաշտպանէ հեղինակը թէ Ծն. Ը. 4 տեղիքով հին աւանդութիւն մը մեղի կը ներկայանայ»:

16. H. Wiesmann S J.: Stimmen der Zeit (Freiburg i. B.), 1938, էջ 279:

«Գնահատելի հետաքննութեամբ եւ յաճախ ի հեռուստ անդամ նիւթին հայող գրա-

կանութիւնն օգտագործելով՝ հեղինակուած այս գրութիւնը... բնականաբար մասնաւորապէս պիտի հետաքրքրէ մասնագէտ ընթերցողներու փոքր շրջանակ մը: Սակայն անոր երկու տուեալներն ամէն մարդ պէտք է գիտնայ. նախ թէ Ծն. Ը. 4 տեղիքին Արարատն... իրաւամբ հայկական Տաւրոս-Մասիս լեռներուն մէջ պէտք է փնտռուի եւ դարձեալ թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելքին շատ աւելի լաւ տեղեակ է, ինչպէս հոս վերստին կ'ապացուցուի, քան հարեւանցի քննադատութիւն մը յաճախ կ'ենթադրէ»:

17. J. Lebon: Revue d'Hist. Eccl. (Louvain), 32 (1936), էջ 472:

«...Կը շատանանք մատնանիչ ընելով Հ. Ինգլիզեանի տեղեկութեան եւ հմտութեան ճշմութիւնն ու ընդարձակութիւնն եւ այն բազմաթիւ կոչումները, զորոնք նա յառաջ կը բերէ քրիստոնէայ յոյն, լատին, հայ, ասորի եւ արաբ հեղինակներէն, որոնք խնդրոյ նիւթ կէտերուն աւանդական մեկնութեան վիճանն են: Այս մեծապէս ճշիւ ուսումնասիրութեան ապացոյցներն ու եղբակացութիւններն ապահովապէս եւ իրաւամբ պիտի գրաւեն մասնագէտներու ուշադրութիւնը»:

Նամակներէն կը հրատարակենք միւսյն Լեհաստանի հանգուցեալ հայ Մեկորատո-

լիտի՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Թէոդորովիչի 28 Նոյ. 1935 թուակիր գրութիւնը.

Մեծարգոյ, սիրելի Հայր.

Սրտանց շնորհակալ եմ Ձեզ ոչ միայն անոր համար, որ ինծի Ձեր գիրքն առաքած էք, այլ նաեւ անոր համար, որ այսպիսի աշխատանքի մը ձեռնարկած էք:

Այս գիրքը կ'ընձեռէ իրապէս գեղեցիկ նպատակ մը ճանչնալու Հայաստանի այնպէս յարգելի աւանդութիւնն ու անցեալը: Ինծի համար Ձեր աշխատանքը գրեթէ յայտնութիւն մըն է...: Կրկին շնորհակալ եմ Ձեզի ի բոլոր սրտէ եւ մնամ

մասնաւոր յարգանացս հաւատեօք

† Teodorowicz

Ն Ե Ր Ը Ժ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

Առաջիկայ ուսումնասիրութիւնը «Հայաստան Ս. Գրքի մէջ» տխուրօրէն կը կրէ, թէեւ «Հայաստան» անունն այսօրուան մեզի հասած Աստուածաշունչի մէջ միայն Հին Կտակարանի գրքերուն մէջ կը գտնուի: Սակայն Գործք Առաք. Բ. 9 տեղիքը¹ կարելի չէ բնաւ անտեսել, որովհետեւ ակնյայտնի է որ հոն «Հրէաստան» անունն իմաստէ զուրկ է: Այնու որ սրբազան մատենագիրը կ'ուզէ Հոգեգալստեան հրաշագործ նկարագիրն երեւան բերել, սակայն բնաւ հրաշալի չէ, երբ ի Հրէաստան գալիլիացւոյ մը լեզուն հասկցուի, որչափ ալ գալիլիական գաւառաբարբառը հրէականէն տարբեր եղած ըլլայ: Բաց աստի շատ զարմանալի է որ Հրէաստան Միջագետքի եւ Գամիրքի միջեւ կը յիշուի: Ծանօթ է որ Տերտուղղիանոս² եւ Ս. Աւգոստինոս³, որ տակաւին մինչեւ 427, իւր Retractiones գործքին մէջ եւ մինչեւ իր մահն

¹ Καὶ οἱ κατοικοῦντες . . . Ἰουδαίαν.

² In universa terra exiit sonus eorum et usque ad terminos terrae verba eorum . . . Cui enim et aliae gentes crediderunt, Parthi, Medi, Elamitae et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, Phrygiam, Cappadociam et incolentes Pontum etc. (Adversus Iudaeos 7. Migne, Patrol. lat. 2, coll. 649).

³ Qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, et Cappadociam. (Contra epistulam, quam vocant fundamenti, c. 9. Corpus script. eccl. lat., vol. 25, pars 1, p. 204) — Երկրորդ անգամ ի թղթին De actis cum Felice libri duo, անդ, pars 2, p. 807. Այս

Խոալայի⁴ վրայ հաստատուն կը մնայ, այս-
տեղ փոխանակ Judaeam — Armeniam կը
կարդայ: Բնականաբար այս ընթերցուածին
ճշդութիւնն անկարելի չէ: Անտեղի չէ են-
թադրելը՝ թէ Աւետարանին առաջին քարո-
զութեան ունկնդիրներուն մէջ նաեւ Հայաս-
տանցի հրեաներ կային: Որովհետեւ հրեայ
գաղթականութեան մը գոյութեան ի Հայաս-
տան կը վկայեն հայ պատմագիրները, զ. օր.
Փաւստոս⁵, որ կը պատմէ թէ ինչպէս Պար-
սից Շապուհ Բ. թաղաւորին Հայաստան
քրիստոնէից դէմ յարուցած հալածանքի ժա-
մանակ հայերուն հետ նաեւ հաղարաւոր
հրեայ ընտանիքներ. Հայաստանի մեծ քաղաք-
ներէն տեղահան եղած են: Բաց աստի Փղա-
ւիոս Յովսեփոսի⁶ քով յիշուած Ἀρμένιοι ա-
նունով Մարքուարտ⁷ «հայ հրեաներ» կը
հասկնայ: Փաւստոսի⁸ համաձայն այս հրեա-

մասին տես՝ Jos. Denk, zur Itala, ի Zeitschrift für
kath. Theologie 34 (1910), էջ 601, որ Armenia ըն-
թերցուածն Աւգոստինոսի իսկական ընթերցուածը կը
համարի. այս կարծիքն ունին նաեւ S. Weber, Die
katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 92, Մա-
ղաքիա Արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում Ա., էջ 22.
հակառակ են Հ. Պ. Ֆէրհատեան, Հայաստան թէ
Հրէաստան, Հանդ. Ամս. 1910, էջ 321, Եր. Վ. Տեր-
Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ա-
սորւոյ եկեղեցիներէ հետ, 1908, էջ 12:

Jos. Denk, անդ, էջ 601:

⁴ Դ. 55, էջ 169—174: Ինչպէս պատմագիրս եւ
Մովսէս Խորենացի (Հմմտ. Բ. 19, էջ 135. Բ. 49,
էջ 177. Բ. 65, էջ 199. Գ. 35, էջ 300) կը հաղորդեն
թէ Հայաստանի նշանաւոր քաղաքները բազմաթիւ
հրեաներով լեցուն էին:

⁵ Ant. Jud. XIII, 6 (Niese, § 92).

⁷ Streifzüge, էջ 289, ծնթ. 4:

ները Տիգրան Մեծ Պաղեստինէն տեղահան
ըրած բերած է, կարծելով որ Տիգրանի տի-
րապետական աշխարհակալութիւնը մինչեւ
Պաղեստին տարածուած է, որ սխալ է. Պտո-
ղեմայիս անոր դէպի հարաւ-արեւմուտք աշ-
խարհակալութեան սահմանաքարն եղաւ⁹ :
Բաբելոնի համաձայն հրեաներու գաղթակա-
նութիւնը Հայաստան, ինչպէս եւ Փոքր Ասիա
կը սկսի առաջին Սելեւկեաններէն, որոնք
սովոր էին իրենց հպատակ, մասնաւորապէս
հեռաւոր երկիրներու բնակիչներէն մաս մը
կամովին կամ բռնի գաղթել տալ՝ իրենց նո-
րահաստատ գաղթաւայրերը մարդաշատ
ընելու համար¹⁰ : Ըստ այսմ հրեայ դադութ
մը կ'ունենանք Հայաստանի մէջ արդէն նա-
խաքրիստոնէական ժամանակէն¹¹, որ ան-
տարակոյս անձուկ յարաբերութեան մէջ էր

⁹ Անդ, էջ 173:

¹⁰ Jos. Fl. Ant. XIII, 16, 4 (Niese, §§ 419—422).

¹¹ «Այս դրութեամբ անթիւ հրեայ ընտանիքներ,
չրէստոնէն, Բաբելոնէն եւ Միջագետքէն Սիւրիա,
Հայաստան եւ Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերն աքսո-
րուեցան: Որպէս զի գաղթականներն իրենց նոր բնա-
կավայրին կապուին եւ ուրիշներն ալ ձգուին, անոնց
տուրքերէ թեթեւութիւն եւ արտակարգի արտօնու-
թիւններ կը տրուէին» (E. Babeloe, La tradition phry-
gienne du déluge. Revue de l'hist. des religions,
t. XXIII [1891], p. 177).

¹² Տասը ցեղերու աքսորաւայրերէն մին էր *halah*
(համա. Դ. Թագ. Ժէ. 6, ԺԸ. 11), զոր Մարքուարտ
(Eranasahr, էջ 159, Streifzüge, էջ 288) *Καλαχηνή*
հետ (Բաթման-չայի հարաւային կողմը) կը նոյնացնէ:
Եթէ այս համադրութիւնը ճիշդ ըլլայ, այն ժամանակ
Հայաստանի մէջ հրեայ դադութի մը գոյութեան ա-
պացոյցը կ'ունենանք արդէն Ս. Գրքէն: Տարօրինակ է
սակայն հոս հայերէն ընթերցուածն Ալաք (ինչպէս
ունին նաեւ մեր Մատենադարանի երկու հնագոյն ձե-

մայր երկրին հետ, ըստ որում ամէն արու
 իսրայէլացի տարուէ տարի (երեք տնդամ)
 Երուսաղէմ ուխտի պէտք էր որ երթար եւ
 ամենագլխաւոր տօնակատարութեանց ներկայ
 ըլլար: Սակայն ցորչափ որ հաստատուն
 բնագրական ապացոյցներ չկան՝ Գործք Առա-
 քելոցի (Բ. 9) այս տեղիքը կը մնայ վիճելի
 առարկայ մը, որուն մեկնութեան ամէն
 փորձ ենթադրութեան սահմանէն անդին
 չ'անցնիր, մանաւանդ որ Ս. Հայրերու կո-
 չումները չորեքսյառիկ տիպ կը ներկայաց-
 նեն, ըստ որում կա'մ Հրէաստան կը պակսի
 կա'մ տեղը դրուած է Հայաստան, Սիւրիա
 կամ Հրեայք¹²: Ըստ այսմ հակառակ ուսում-
 նասիրութեանս տրուած ընդհանուր վերնա-
 գրին կրնանք ամենայն իրաւամբ Հին Կտա-
 կարանի գրքերուն վրայ միայն ծանրանալ,
 որոնցմէ կ'առնունք այն տեղիքներն, որոնք
 Հայաստանի կը հային եւ կամ անոր հետ ոեւէ
 կերպով աղերսի մէջ են: Այսպէս կը խօսինք
 Արարատ, Միմնի, Ասփանագ եւ Թորգոմ ա-
 նուններու մասին:

Ուղիւնները՝ Թ. 55, Թղ. 188ա¹ եւ Թ. 71, Թղ. 185բ¹).
 մինչ Պեղիտտան երբ. աւելի նման կը կարդայ *hālah*
Ծօթան. ունի *Αλαε*, իսկ Holmes-Parsonsi բնական
 հրատարակութիւնը չի ներկայացներ հայերէնի հետոյն
 ընթերցուած մը (աւելի կը նմանին *Ελλαθ Cod. 19*
Ελααθ Cod. 82, 108 եւ *Ασάθ [sic] Cod. 93*), այնպէս
 որ եթէ հայ. Ալաք ընթերցուածը յուն. *Ε* եւ *Θ* եւ
 հայերէնի է եւ Թ զլխագրերուն չփոթութեան չվերա-
 գրենք, մարդ կը փորձուի վայրկեան մը կարծել որ
 հայ Թարգմանիչն ունեցած է երբայեցեբէն բնագիր մը,
 որ փախանակ ԸՂԷի կարդացած է ԸՂԷ:

¹² Հմմտ. Jos Denk անդ, էջ 600:

ԱՐԱՐԱՏ

§ 1. ԱՐԱՐԱՏՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՁԻ ԳՐԳԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Աստուածաշնչի առաջին էջերուն մէջ արդէն մեր առջեւ կ'ելլէ Արարատ անունը: Ծննդոց գրքին Ը. 4 մէջ կը կարդանք՝ «Եւ նստաւ տաղանն յեւթներորդում ամսեանն ի քսանեւեթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ»: Երբայց երէն բնագիրն ունի *al hārē arārāt*, Եօթանասնից Թարգմանութիւնը՝ ἐπὶ τὰ ὄρε τὰ Ἀραράτ, իսկ Քաղդէականն ունի՝ *tūrē qardū* ինչպէս նաեւ Պեշխտտան՝ *al tūrai qardū* եւ արաբերէն Թարգմանութիւնն՝ *ala ġibālī qarda*, միայն Վուլգատան է որ ինքնաշատուկ կերպով Թարգմանած է՝ *super montes Armeniae*: Անմիջապէս աչքի կը զարնէ, որ Եօթանասնից Թարգմանութիւնն երբայցեցերէնի սեռականը (*status constructus*) վերադիր իմաստով առած է, մինչ միւս բոլոր Թարգմանութիւնները ստացական-սեռական իրրեւ երկրի մ'անուն ըմբռնած են: Եւ այս պատճառաւ է որ Եօթանասնից Թարգմանութեան ներկայացուցած այսօրուան ձեւը շատ ակնառու է, հոս կը սպասուէր ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ τοῦ Ἀραράτ, որ իրապէս փոքրագիր ձե-

ռագրի¹ մը մէջ կը գտնուի: Թէ այս տարբերակն սկզբնական է թէ ոչ, կարելի չէ որոշել: Դժբախտաբար հայերէն թարգմանութիւնն ալ այստեղ մեզի ո եւ է ծառայութիւն չի կրնար մատուցանել²:

Դարձեալ Եսայի մարգարէին քով Լէ. 38

¹ Հմմտ. Holmes-Parsons: Ի՞նչ 'Αραράτ (= Codex Oxoniensis, 1126 տարիէն): Յունարէն բնագիրն է մէջ Արարատ եւ Հայաստան յաճախ զիրար կը փոխանակեն: Այսպէս Ծն. Ը. 4 Որողինէսի վեցիջեանն ունի ռա' Αραράτ, իսկ ուրիշները 'Αρμενίας Դ. Թագ. ԺԹ. 37 Որողինէս ունի, ինչ զոր 'Αραράθ, ուրիշ մը ինչ 'Αρμενίαν եւ այլն (Հմմտ. Fr. Field, Origenis Hexaplorum quae supersunt, Oxford 1875):

² Որովհետեւ նահանգի, գաւառի, քաղաքի, աւանի, գիւղի, լեռան եւ նման դէպքերուն անունը կա'մ սեռական կա'մ (մասնաւորապէս երբ նախընթաց է) անհոլով իբրեւ վերագիր կը գործածուի, զ. օր. գաւառն Այրարատու (Փաւստոս, Ե. 6, էջ 204. Ղաղ. Փարպ. 2 եւ է, էջ 9 եւ այլն) կա'մ Այրարատ գաւառն, գաւառին եւ այլն (տե'ս Փաւստոս, Դ. 24, էջ 144. Ղաղ. Փարպ. ԺԳ., էջ 63. Ագաթ. Ա., էջ 18, Բ., էջ 22 եւ այլն): Այս պատճառաւ Մուրատի դիտողութիւնը՝ «Եթէ այս ('ի լերինս Արարատայ, թարգմանութիւնը) պարզապէս հայ թարգմանչէն կատարուած սրբագրութիւն մը չէ, այն ժամանակ ասկէ կարելի է հետեւցնել թէ այս տեղիքը յունարէն ներկայ բնագրին մէջ աղաւաղուած է» Ararat and Masis, էջ 2, ծանոթ. 1) անտեղի է: Նա կ'ուզէ «Արարատայ» իբրեւ սեռական-ստացական առնուլ ենթադրելով թէ Այրարատ նահանգին կը հայի (անդ, էջ 20), որ սակայն սխալ է: Եթէ հայ թարգմանիչը ռա' Αραράτով Այրարատ նահանգը հասկցած ըլլար, այն ժամանակ անպատճառ «Այրարատայ» եւ ոչ թէ «Արարատայ» տարադարձած ի'ր ըլլար, որովհետեւ հին մատենագիրները միայն «Այրարատ» ձեւը կը ճանչնան, Հմմտ. Բացի հոս յիշուածներէն Խոր. Ա. 15, էջ 49. 16, էջ 51 Բ. 22, էջ 137 եւ այլն: Ասոր պիտի անդրադառնանք դարձեալ Մասիսի աւանդութեան մասին խօսած ժամանակ:

կը գտնենք Արարատի մասին յիշատակութիւն մը. «Եւ մինչ դեռ երկիր պազանէր (Սենեքերիմ) ի տան իւրում Նասրաքայ կողոց իւրոց, Ադրամելէք եւ Սարասար որդիք նորասպանին զնա սրով եւ ինքեանք զնացին փախստական ի Հայս», այսպէս եւ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը՝ *διεσώθησαν εις 'Αρμενίαν* եւ արար. 'ila 'arminiġati, մինչ ըստ եբրայեցերէնի՝ *nimlētu 'ereš arārāt* Թարգմանած է Վուլգատան *in terram Ararat*, իսկ Թարգում *lā'ar'ā qardū* եւ Պեշիտտան նոյնը բնակիչներու անունով (*Gentilicum*) կը բացատրէ՝ *lar'ā dəkardəwāne*: Այս դէպքը կը յիշուի նաեւ Դ. Թագ. ԺԹ. 37 մէջ, եւ այն միեւնոյն անունով եբրայեցերէն բնագրին մէջ, միայն Եօթանասնիցը փոխանակ *εις 'Αρμενίαν* ի ունի *εις γῆν' Αραράθ* ինչպէս է նաեւ արարերէն, իսկ Վուլգատան փոխանակ *in terram Ararat* ի ունի, *in terram Armeniorum*: Արարատ անուն կը պատահինք նաեւ Երեմ. ԽԱ. 27 (Եօթան. XXVIII, 27) «Առէք նշան ի վերայ երկրիդ. փող հարէք ընդ ազգս մենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորա գունդս: Պատուէր տուք յինէն այրարատեան³ Թաւորութեանցն եւ ասքանաղեան գնդին»: Եբրայեց. *mamləkôth arārāt, minni wəaškə-*

³ Կը տեսնուի որ հայ դրչադիրները հոս Այրարատ նահանգը հասկցած են, բայց թէ՛ Ոսկանի հրատարակութիւնն եւ թէ՛ մեր Մատենադարանի Աստուածաշնչի ձեռագիր մը Թ. 55, Թղ. 427ա¹ արարատեան կարդացած են:

naz, Եօթան. βασιλεῖς ἄρατε⁴ παρ' ἐμοῦ⁵ καὶ
 τοῖς Ἀσχαναζέοις, Վուլդ. regibus Ararat,
 Menni et Aschenez, Պեշիւ. malkāthā dara-
 dat⁶ wə-darmenī wə daškənaz, Թորդուժ՝
 malkəwāth 'ar'ā dəqardū mašrəjāth hormīne
 wəhadēb:

Վերջապէս Տովբիթի (I. 21) յունարէն
 բնագրին մէջ կը կարդանք, թէ Սենեքերիմ
 սպանողները ἔφυσον εἰς τὰ ὄρη Ἀραράθ, Հայե-
 րէնի մէջ (Ս. 24). «Իսիսեան նոքա ի լերինս
 Հայոց»: Մինչեւ հիմայ ըսուածներն ամփո-
 փելով կրնանք ըսել որ Արարատ անունը կա՛մ
 Արարատի կա՛մ Հայաստանի եւ կա՛մ Կոր-
 դուֆի հետ նոյնացուած է: Այս տարբեր
 թարգմանութիւնները նկատելով բնականա-
 րար հարց կը ծագի թէ Ի՞նչ կը նշանակէ
 այս անունն: Ո՛ւր փնտռելու է այս երկիրն:
 Այս հարցը լուծելու համար նախ եւ առաջ
 Ս. Հայերերուն եւ հին մատենագիրներուն գի-
 մելու ենք:

⁴ Տարբերակներ ըստ Holmes-Parsonsi. Βασι-
 λείαις ἄρατε Codd. XII, 22, 106, 228, Βασιλείαις Ἀραρετ
 Codd. 23, 26, 33, 49, 86, 90, 91, 144; sic nisi Ἀρουατ
 Codd. 36, 48, 51, 96, 198, 231, Ed. Compl. sic nisi
 Ἀραρεθ Ed. Alex.; Βασιλείαις Ἀραραθ Cod. 41. Դար-
 ձեալ՝ Βασιλείαις Ἀραρατ (Հայերէնի համաձայն է)
 Cod. 62, Βασιλείαις ἄραρετε (sic) Cod. 87), Βασιλείας
 Ἀραρεθ Cod. 88, Βασιλείς Ἀραρατ Cod. 229, Βασιλείαις
 ἀρεστον Cod. 233, Βασιλείς Ἀραρεθ Cod. 239, այս
 տարբերակներէն կը տեսնուի թէ տեղիքս որչափ
 աղաւաղուած է:

⁵ Տես այս մասին Բ. Գլուխ:

⁶ Ակնյայտնի է որ aradat (արատ) իսկաւ կիտա-
 դրութեամբ յառաջ եկած է փոխանակ Եթի (ararat):

§ 2. ԱՐԱՐԱՏԻ ՀԱՐՅԸ ՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՔՈՎ

Փղաւիոս Յովսեփոս, որ իւր գործերուն մէջ ինչ ինչ կորսուած հին գրքերու վկայութեան կը դիմէ, «Հնէախօսութիւն հրէական⁷»-ի մէջ ջրհեղեղի կամ Նոյի տապանէն դուրս ելլելու մասին հետեւեալը կը գրէ՝ «Երբ ապա տապանը Հայաստան՝ լերան մը բարձունքին վրայ կանգ առաւ, Նոյ տապանը բացաւ... : Տակաւին եօթ օր սպասելէն ետքն անասունները տապանէն դուրս հանեց եւ ինքն ալ իրեններով անոնց հետեւեցաւ Աստուծոյ հանդէպ երախտագիտական զգածումներով լի : Այս տեղը հայերը կ'անուանեն իջեւանք (ἀποβατήριον), եւ տակաւին այսօր ալ ցոյց կու տան տապանի քնացորդներէն : Զրհեղեղի եւ տապանի մասին յիշատակութիւն կ'ընեն նաեւ ուրիշ ազգերու մատենագիրներն ալ, այսպէս Բերոսոս Քաղդէացին, որ ջրհեղեղի մասին գրեթէ այսպէս կը պատմէ . Կ'ըսուի թէ տակաւին հիմայ ալ Հայաստանի մէջ Կորդուաց լեռներու վրայ կը գտնուի այն նաւէն մաս մը, եւ թէ ոմանք անկէ ուետին կ'առնուն վտանգաւոր չարիքի դէմ իբրեւ կախարդական միջոց գործածելու համար : Դարձեալ այս մասին կը խօսի Յերոնիմոս Նգիպտացին, որ Փիւնիկեցիներու պատմութիւնը գրած է, այսպէս նաեւ Մնասէաս եւ ուրիշները : Նիկողայոս Դամասկացին իւր ՂԶ. գրքին մէջ այսպէս կ'ըսէ . Մի-

⁷ Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία I, 90 (I, III, 5, 6):

naz, Եօթան. βασιλεῖς ἄρατε⁴ παρ' ἐμοῦ⁵ καὶ τοῖς Ἀσχαναζέοις, Վոււղ. regibus Ararat, Menni et Aschenez, Պեշիւ. malkāthā dara-dat⁶ wə-darmenī wə daškənaz, Թորդուժ. malkəwāth 'ar'ā dəqardū mašrəjāth hormīnə wəhadēb:

Վերջապէս Տովբիթի (I. 21) յունարէն բնագրին մէջ կը կարդանք, թէ Սենեքերիմ սպանողները Էֆսոն շրջանէն Բարսիմի, հայերէնի մէջ (Ա. 24). «փախեան նոքա ի լերինս Հայոց»: Մինչեւ հիմայ ըստածներն ամփոփելով կրնանք ըսել որ Արարատ անունը կա՛մ Արարատի կա՛մ Հայաստանի եւ կա՛մ Կորդուֆի հետ նոյնացուած է: Այս տարբեր թարգմանութիւնները նկատելով բնականաբար հարց կը ծագի թէ Ի՞նչ կը նշանակէ այս անունն: Ո՛ւր փնտռելու է այս երկիրն: Այս հարցը լուծելու համար նախ եւ առաջ Ս. Հայրերուն եւ հին մատենագիրներուն դիմելու ենք:

⁴ Տարբերակներ ըստ Holmes-Parsonsi. Βασιλείαις ἄρατε Codd. XII, 22, 106, 228, Βασιλείαις Ἀραρετ Codd. 23, 26, 33, 49, 86, 90, 91, 144; sic nisi Ἀραρετ Codd. 36, 48, 51, 96, 198, 231, Ed. Compl. sic nisi Ἀραρεθ Ed. Alex.; Βασιλείαις Ἀραραθ Cod. 41. դարձեալ՝ Βασιλείαις Ἀραρατ (հայերէնի համաձայն է) Cod. 62, Βασιλείαις ἄραρετε (sic) Cod. 87), Βασιλείας Ἀραρεθ Cod. 88, Βασιλείς Ἀραρατ Cod. 229, Βασιλείαις ἀρεστον Cod. 233, Βασιλείς Ἀραρεθ Cod. 239, այս տարբերակներէն կը տեսնուի թէ տեղիքս որչափ աղաւաղուած է:

⁵ Տես այս մասին Բ. Գլուխ:

⁶ Անյայտնի է որ aradat (շխ.) սխալ կիտաղրութեամբ յառաջ եկած է փոխանակ ձեռքի (ararat):

§ 2. ԱՐԱՐԱՏԻ ՀԱՐՅԸ ՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՔՈՎ

Փղաւիոս Յովսեփոս, որ իւր գործերուն մէջ ինչ ինչ կորսուած հին գրքերու վկայութեան կը դիմէ, «Հնէախօսութիւն հրէական»⁷ ի մէջ ջրհեղեղի կամ Նոյի տապանէն դուրս ելլելու մասին հետեւեալը կը գրէ՝ «Երբ ապա տապանը Հայաստան՝ լերան մը բարձունքին վրայ կանգ առաւ, Նոյ տապանը բացաւ... : Տակաւին եօթ օր սպասելէն ետքն անասունները տապանէն դուրս հանեց եւ ինքն ալ իրեններով անոնց հետեւեցաւ Աստուծոյ հանդէպ երախտագիտական զգածումներով լի : Այս տեղը հայերը կ'անուանեն Իջեւանք (ἀποβατήριον), եւ տակաւին այսօր ալ ցոյց կու տան տապանի մնացորդներէն : Զրհեղեղի եւ տապանի մասին յիշատակութիւն կ'ընեն նաեւ ուրիշ աղբերու մատենագիրներն ալ, այսպէս Բերոսոս Քաղդէացին, որ ջրհեղեղի մասին գրեթէ այսպէս կը պատմէ . կ'ըսուի թէ տակաւին հիմայ ալ Հայաստանի մէջ կորդուաց լեռներու վրայ կը գտնուի այն նաւէն մաս մը, եւ թէ ոմանք անկէ ուտին կ'առնուն վտանգաւոր չարիքի դէմ իբրեւ կախարդական միջոց գործածելու համար : Դարձեալ այս մասին կը խօսի Յերոնիմոս Նգիպտացին, որ Փիւնիկեցիներու սպառմութիւնը գրած է, այսպէս նաեւ Մնասէաս եւ ուրիշները : Նիկողայոս Դամասկացին իւր ՂԶ. գրքին մէջ այսպէս կ'ըսէ . Մի-

⁷ 'Ιουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία I, 90 (I, III, 5, 6):

նիւասի վերեւ Հայաստանի մէջ կը գտնուի
հսկայ լեռ մը Բարիս անունով, որուն վրայ
մեծ ջրհեղեղի ժամանակ շատերն ապաստա-
նած են եղեր, եւ այսպէս ազատած: Մէկը
տապանով նաւարկած է եղեր եւ լերան գա-
գաթը հասած եւ հոն երկար ժամանակ նաւի
փայտերէն մնացորդներ մնացած են եղեր:
Գուցէ այս միեւնոյն բանն է, զոր Մովսէս,
հրեայ օրէնադիրը աւանդած է»: Այս միեւ-
նոյն տեղիքը կը կարդանք նաեւ Եւսեբիոսի⁸
քով, որ բաց ի Յովսեփոսի յառաջ բերած
մատենագիրներէն նաեւ Արիւղենոսը կը
յիշէ: Սա կը գրէ՝ Թէ (Նոյ) «անմիջապէս
Հայաստանի կողմերը նաւարկած է⁹»: Թէ
Եւսեբիոսի այս հեղինակաւոր մատենագիր-
ները տապանակիր լեռն (ընդհանրապէս)
Հայաստան կը փոխադրեն, կը տեսնուի
նաեւ իւր Քրոնիկոնէն¹⁰:

Ս. Յերոնիմոս¹¹ ջրհեղեղի հին գրոյցնե-
րէն կը քաղէ հետեւեալը. «Այս տապանին եւ
ջրհեղեղին յիշատակութիւնը կ'ընեն այն ա-
մէնքն, որոնք բարբարոսներու պատմու-
թիւնը գրած են, որոնցմէ մին է Բերոսոս
Քաղդէացին: Սա ջրհեղեղի մասին ճառելով

⁸ Praeparatio evangelica, lib. IX, cap. XI, XII
(= Migne, Patol. Graec., t. 21, col. 700 et 697).

⁹ εὐθὺς ἐπ' Ἀρμενίους ἀνάπλεε, καὶ παρατίκα-
μιν κατελάμβανε τὰ ἐκ Θεοῦ

¹⁰ Հրատ. Արքեւեան (Վենետ. 1818), հատ. Ա.,
էջ 31—37, 48—50, 62—63:

¹¹ Liber de situ et nominibus, Migne, Patol.
Latin. 23, col. 859.

հետեւեալը կ'ըսէ. «Կ'ըսուի թէ Հայաստան՝
Կորդուաց լերան քովերը այս նաւէն մաս մը
կը գտնուի եւ ոմանք ասոր կուարէն փրցնե-
լով միասին կը պտտցնեն եւ զոր կը գործա-
ծեն գլխաւորաբար անոնք, որոնք կը սրբուին
ու կը մաքրուին: Ասոր մասին կը խօսին
նաեւ Յերոնիմոս Եգիպտացին, որ Փիւնիկե-
ցիներու հին պատմութիւնը գեղեցիկ ոճով
գրի առած է, Մնասէաս եւ ուրիշ շատերը»:

Մինչ այս վկայութիւնները գլխաւորա-
բար բարեկրօնական ջրհեղեղի զրոյցէն յառաջ
կու գան, արդ պէտք ենք դիմել այն մատե-
նագիրներուն, որոնք իրենց մեկնողական
դործքերու մէջ Եօթանասնից Թարգմանու-
թիւնը հիմ առած են եւ Արարատը Հայաս-
տանի հետ նոյնացնելուն մէջ ալ ասոր կը հե-
տեւին, այնու որ ամէնքն ալ տապանը Հայ-
աստանի լեռներէն միուն վրայ դադարել
կու տան:

Եւստատիոս Անտիոքացին իւր Վեցօրեայի
մեկնութեան մէջ կ'ըսէ՝ «Իսկ տապանը ջրէն
աւելի բարձրանալով Հայաստանի լերան մը
դադաթին վրայ կեցաւ... եւ այն տեղը բնա-
կիչները հիմայ իջեւանք կը կոչեն¹²»:

Եւսեբիոս Կեսարացին իւր Եսայեայ մեկ-
նութեան մէջ Գլ. ԼԷ. 38 տեղիքն Եօթանաս-

¹² 'H δὲ κιβωτὸς, ἀνυψωθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὕδατος,
εἰς ἄκραν τινὰ ὄρους τοῦ κατὰ τὴν Ἀρμενίαν ἔστη...
Καὶ τὸν τόπον ἐπὶ καὶ νῦν ἐπεῖνον Ἀποβατήριον οἱ
ἐπιχώριοι προσαγορεύουσι κτλ. Migne, Patr. Gr. 18,
col. 753.

նիցի համաձայն կը թարգմանէ՝ «Իսկ անոնք փախան Հայաստան ¹³» :

Նմանապէս Ոսկերեւան Արարատն իբրեւ Հայաստան երկիր հասկցած է, երբ իւր «վասն կատարեալ սիրոյն» ճառին մէջ կը հարցնէ՝ «Արդեօք չլսեցի՞ք ջրհեղեղի եւայն համատարած կորստեան մասին... միթէ ասոր վկայ չե՞ն Հայաստանի լեռները, ուր տապանը հանդէսեցաւ. միթէ ասոր մնացորդները մինմեւ հիմայ հոն չե՞ն պահուիր մեղի յիշեցնելու համար ¹⁴» :

Բնականաբար իւր Ծննդոց մեկնութեան մէջ (առ Ը. 4) Եօթանասնիցի համաձայն տապանը դադարելի կու տայ «Արարատ լեռներուն վրայ ¹⁵» :

Բոլորովին որոշ կերպով կը խօսի Յերոնիմոս. Ծննդոցի (Ը. 4) Արարատը կը թարգմանէ Հայաստանով ¹⁶, իսկ Եր. ԾԱ. 27 ¹⁷,

¹³ ... αὐτοὶ δὲ διεσώθησαν εἰς Ἀρμενίαν, Migne, Patr. Gr. 24, col. 353.

¹⁴ Ἐκούσατε περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης; ... οὐχὶ καὶ τὰ ὄρη μαρτυροῦν τῆς Ἀρμενίας, ἐνθα ἡ κιβωτὸς ἰδρύθη; οὐχὶ καὶ τὰ λεύκαρα αὐτῆς ἕως νῦν ἐκεῖ σώζεται πρὸς ἡπειρόαν ὑπόμνησιν Migne, Patr. G. 56, col. 287: Այս իմաստով կը խօսի Ոսկերեւան նաեւ իւր Ա. Թեսաղ. Թղթոյն մեկնութեան մէջ (ԴԼ. Դ., ճառ Ը). «Արդեօք չէ՞ք հաւատար թէ ջրհեղեղ տեղի ունեցած է, արդեօք պառաւնեւրու բարձրա՞նք ձեզի կը թուի: Նոյն իսկ այն լեռներն, որոնց վրայ տապանը կեցաւ, զայս կը վկայեն, Հայաստանի լեռները կ'ըսեմ» (Migne, առդ, 62. col. 442):

¹⁵ Migne, առդ, 53, col. 234.

¹⁶ Migne, Patr. Lat. 28, col. 206.

¹⁷ Migne, առդ, 28, col. 982.

ինչպէս եւ Ես. ԼԻ. 38¹⁸ տեղիքներուն մէջ
 թէեւ Արարատ կը պահէ, սակայն վերջին
 տեղիքի մեկնութեան մէջ¹⁹ Արարատն իւր
 սահմաններովը բնորոշելով կը դիտէ. «Որոնք
 (այսինքն Ագրամելեք եւ Սանասար) երբ փա-
 խան Արարատ երկիրն, որ իմանալու է իբր
 Հայաստան...: Իսկ Արարատ Հայաստանի
 մէջ դաշտային երկիր է, որուն մէջէն Երասխ
 կը հոսի, անհաւատալիօրէն բերրի, որ մին-
 չեւ Տաւրոսեան լեռան ստորոտը կը տարա-
 ծուի: Ըստ այսմ տապանն ալ, որուն մէջ նոյ
 իւր գաւաղներով աղատեցաւ, ոչ թէ Հայ-
 աստանի ընդհանուր առումով Արարատ կո-
 չուած լեռներուն վրայ հանգչեցաւ, այլ Տաւ-
 րոսեան ամենաբարձր լեռներուն վրայ, որոնք
 Արարատեան դաշտերուն վրայ կը տիրեն»:
 Տապանակիր լեռան մասին Յերոնիմոսին
 տուած բացատրութիւնները բնականաբար կը
 յարմարին Մասիսին, սակայն անոր խօսքե-
 րէն կը տեսնուի որ նա Արարատ անունով
 անգամ մը ամբողջ Հայաստան եւ միաժա-
 մանակ բոլոր Հայաստանի պատկանող լեռ-
 ները կը հասկնայ, ուրիշ անգամ մը լոկ
 Այրարատ նահանգը:

¹⁸ Անդ, 24, col. 389.

¹⁹ Անդ, 24, col. 403. Աստուածաշնչեան տեղւոյ
 անուններուն մէջ (Liber de nominibus hebraicis)
 պարզապէս կը մեկնէ. «Արարատ, Հայաստան, կամ
 հերձեալ կամ բաժանեալ լեռ» (Migne, անդ, 23. col.
 818 եւ 868): Հմտ. Franz Wutz, Onomastica sacra,
 Leipzig 1914-1915, S. 507 յձ., Paul de Lagarde,
 Onomastica sacra, Göttingen 1870, I, § 82:

Նոյնպէս յայտնի կերպով կը խօսի Թէո-
դորետոս իւր Եր. ԾԱ. 27 մեկնութեան
մէջ ²⁰ «Հայաստանը Արարատ կը կոչուի» :
Նմանապէս Դ. Թագ. գլ. ԺԹ. Հարցուածոց
մէջ կը գրուի. «Հայաստանն Արարատ կոչեց :
Որովհետեւ Եսայեայ մարգարէութիւնն այս
մեկնութիւնն ունի ²¹» :

Վերջապէս հոս յիշենք նաեւ Իսիդոր
Սեւիլլացին, որ իւր Ստուգարանութեանց
մէջ ²² կը գրէ. «Արարաթ (Ararath), Հա-
յաստանի մէջ լեռ մըն է, որուն վրայ ջրհե-
ղեղէն ետքը պատմական տապանը հանգչած
Ըլլալ կ'աւանդուի, ասոր փայտերուն հետ-
քերը մինչեւ այսօր հոն կը տեսնուին» :

Հայաստանէն դատ նաեւ ասոր հարաւա-
կողմ գտնուող երկիրները իբրեւ տապանա-
կիր լեռ կը համարուին : Այսպէս Գ. օր. Եպի-
փան կը գրէ. «Բաց աստի մինչեւ հիմայ Կոր-
դուաց երկրին մէջ Նոյեան տապանի մնա-
ցորդները կը ցուցնեն ²³» :

Իրմէ յառաջ արդէն Թէոփիլոս Անտիո-
քացին ²⁴ յիշատակութիւն կ'ընէ, թէ տա-

²⁰ 'Αραράτ τὴν 'Αρμενίαν καλεῖ (Migne, Patr. Gr. 81, col. 752).

²¹ 'Αραράτ δὲ τὴν 'Αρμενίαν ἐκάλεσεν. 'Η γὰρ προφητεία τοῦ 'Ησαΐου ταύτην ἔχει τὴν ἐρμηνείαν (Migne, անդ. 80, col. 792).

²² Etymologiae, lib. XIV, VIII, 5 (Migne, Patr. Lat. 82, col. 521).

²³ Ἐτι καὶ δεῦρο τὰ λείψανα τῆς τοῦ Νῶε λάρα-
κος, δείκνυται ἐν τῇ τῶν Καρδυνίων χώρα (Panarion I, 19 = Migne, Patr. Gr. 41, col. 260).

²⁴ «Այս տապանին մնացորդները մինչեւ հիմայ

սլանն Արարիոյ լեռան մը վրայ հանգչած բլ-
լայ : Այսպիսի կարծիք մը նաեւ հին աշխար-
հագրութեան իմաստով տարօրինակ կը հնչէ :
Սակայն կը համաձայնի Ս. Եպիփանի վերոյի-
շեալ կարծիքին հետ, եթէ վայրկեան մ'ըն-
դունինք այն շատ հաւանական ենթադրու-
թիւնը, թէ սկզբնական բնագրին մէջ Արա-
բիա անուան տեղ ասորական բեւեռագրերու
Arrapha կամ Arbaha անունը կը կարդա-
ցուէր, ինչպէս դեռ կ'անուանէ Պտղոմէոս
վերին Զարի քով գտնուող Arrapachitis գա-
ւառը : Այն ժամանակ Վասպուրականի հա-
րաւ-արեւելեան կողմը՝ այսինքն Աղբակ կ'ա-
ռաջնորդուինք²⁵ եւ կը հասնինք այսու դար-
ձեալ Կորդուաց աշխարհը : Եփրեմ Ասոր-
ւոյ քով Կորդուք, Արարատ եւ Հայաստան
իրեւ հոմանիշ զիրար կը լուսաբանեն եւ
կ'ամբողջացնեն : Անիկա թէեւ Արարատ ա-
նունը ներկայացնելու համար միշտ Պեշխո-
տային կը հետեւի, սակայն Ես. Լէ. 38
(... փախեան յերկիրն Կորդուաց) տեղիքին
հետեւեալ մեկնութիւնը կու տայ²⁶. «Մար-

Արարիոյ լեռներուն մէջ (ἐν τοῖς Ἀραβικοῖς ὄρεσιν)
բլլալ կը ցուցնեն» (Ad Antolycum III, c. 19 =
Migne, Patr. Gr. 6, col. 1148):

²⁵ Տե՛ս S. Weber, Ararat in der Bibel, Theol.
Quartalschrift, 83 (1901), S. 371 = Հայ. թարգմ.
Արարատը Ս. Գրոց մէջ, Վիեննա 1901 (Հ. Բ. Պիւէ-
շեկեան), էջ 65 յջ., Jos. Sandalagian, Histoire do-
cum. de l'Arménie (Rome 1917), t. I, p. 134:

²⁶ Ephrem Syri Opera omnia quae exstant
Graece, Syriacae, Latine. Tom. II. Syr. et Lat. Ro-
mae 1740, p. 82.

դասպանութիւնը գործելէն ետքը Հայրասպանները Հայաստան փախան եւ կառավարութեան տիրեց հանգուցեալ Սենեքերիմի որդին Ասորդան՝ որովհետեւ իր եղբայրներուն կողմանէ թագաւորութիւնը լքուած էր, որոնք, ինչպէս ըսուեցաւ, փախան Կորդուաց աշխարհն, որ է Արարատ»։ Դ. Թագ. ԺԹ. 37 «Երկիրն Արարաթ» տեղիքի մասին կը դիտէ²⁷. «Հայաստանի մէջ լեռներ են, այն միեւնոյն (լեռներն են), որոնք ուրիշ անունով նաեւ Կորդուաց (լեռներ) կ'ըսուին, որոնց վրայ Նոյ տապանը հանգչեցուց»։ Եւ Եր. ՅԱ. 27 տեղիքին, զոր կը ներկայացնէ՝ «Ծանուցէք անոր հակառակ Արարատեան, Հայոց եւ Ասքանազեան թագաւորութեանց», կը կցէ իբրեւ մեկնութիւն. «Ժողովուրդներուն, որոնք Կորդուաց լեռները (Carducos montes) կը բնակին եւ ասոնց հարեւան Հայոց եւ Սկիւթացիներուն եւ այլն²⁸»։

Հաւանական է թէ *χωρα* հարթավայր (որիչ ընթերցուած ի համաձայն *Καίρω*, *հարεων*, ըստ լատին թարգմանութեան *Carrorum*),

²⁷ Eprem, անդ, I. Syr. et Lat. Romae 1737, p. 560.

²⁸ Ephrem, անդ, II. Syr. et Lat., p. 161. «Carducos montes» կը յիշէ Եփրեմ նաեւ իւր «Վասն Ագին դրախտին» ճառերուն առաջնոյն մէջ (Tom. III Syr. et Lat., p. 561) հմտ. նաեւ հատ. Ա., էջ 53 եւ 152, դարձեալ՝ J. Rendel Harris, Fragments of the commentary of Ephraem Syrus upon the Diatessaron, London 1895, p. 46-47, տե՛ս Էր. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg 1901, S. 27.

դոր ինչպէս Յովսէփոս կը պատմէ ²⁹, Մոնո-
բադոս Ադիարենէի թագաւորն իւր Իզատէս
որդւոյն յանձնեց, Բոխարաի ³⁰ կարծիքին
համաձայն Կորդուաց (Καρδῶν) աշխարհը
հասկնալու է: Յովսէփոսի վերոյիշեալ տե-
ղիքը հետեւեալն է. «Այն երկրին մէջ (որ է
χώρα Καρδῶν) կը գտնուին տաղաւին նաեւ
տապանին մնացորդներն, որով կ'ըսուի թէ
Նոյ ջրհեղեղէն ազատած ըլլայ եւ մինչեւ հի-
մայ տեսնել ուղողներուն կը ցուցնեն (տա-
պանին մնացորդները) ³¹»:

Արդէն Ե. դարուն կարծեցեալ տաղա-
նակիր լերան վրայ (Կորդուաց լեռներուն
վրայ) նոյն իսկ վանք մը (Cœnobium Chibo-
tae, այսինքն՝ arcae se recepit) կը յիշուի ³²,
որ, Դիոնիսիոսի ժամանակագրութեան հա-
մաձայն, 766ին այրած է ³³:

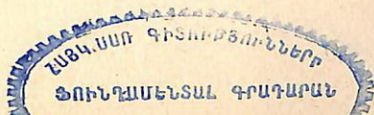
²⁹ Antiq. Jud. XX, 21, 2 = B. Niese, vol. IV, p. 280.

³⁰ Bochart, Phaleg, I, 3, col. 19. Հմմտ. Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments, Kiel 1869, S. 148.

³¹ Ἐστί δ' ἐν αὐτῇ (որ է χώρα Καρδῶν) καὶ τὰ λείψανα τῆς λάρνακος, ἣ Νῶχον ἐκ τῆς ἐπομβρίας δια-
σεσῶσθαι λόγος ἔχει, καὶ μέχρ' ἂν ταῦτα τοῖς ἰδεῖν
βουλομένοις ἐπιδείκνυται.

³² J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis (Rome 1725), t. III, pars I, pag. 214.

³³ Դիոնիսիոսի ժամանակագրութիւնը կը պատմէ
Թունաց թուականին 1077 տարւոյն (= 766 Յ. Ք.) ներ-
քել կը պատմէ այս մասին հետեւեալը. «Նոյեմբեր 13ին
Կորդուաց (Cordoos) լեռներուն վրայ շինուած տա-
տանի վանքը... ուր նեստորական ժողովուրդը տա-
նական հանդէս կը կատարէր այն տեղ, ուր Նոյի տա-
պանը հանդէսեալ, երկնքէն կայծակ զարնելով մոխիր
դարձուց տաճարն եւ հոն գտնուող ժողովուրդեան ամ-

Շախիփան, որ Արարատ երբեմն լեռ, երբեմն երկիր կը համարի եւ տապանակիր լեռն, ինչպէս տեսանք, Կորդուաց աշխարհին մէջ կը փնտռէ, կը գրէ՝ «Ջրհեղեղէն ետքը Նոյի տապանն Արարատ լեռներուն վրայ՝ Հայաստանի եւ Կորդուաց լեռներուն մէջտեղը՝ Լուրար կոչուած լեռան վրայ կեցաւ³⁴»։ Ասոր հակառակ քիչ մ'ետքը Նոյի դաւաճներու մասին խօսած ժամանակ կ'ըսէ «Երբ անոնք երկար շրջելէն եւ Լուրար լեռնէն ու Հայաստանի սահմաններէն՝ որ է Արարատ երկրէն անցնելէն ետքը Սենաար դաշտն իջան»³⁵։

Այս Լուրար լեռն, իբրեւ տապանակիր լեռ կը յիշուի նաեւ «Փոքր Ծննդոց» անվաւերական գրութեան մէջ, որուն խմբագրութեան ժամանակը Յովհ. Հիւրիկիանոսի յիշատակութեամբ կ'որոշուի, եթէ 38, 14 տեղիքն անոր կը հայի³⁶։ Ե. Գլխուն մէջ կը պատմուի. «Եւ անիկա (տապանը) գնաց եւ

բողջ բաղնիքիւնը միասին» (Assemani, Bibl. Orient., t. II, p. 113).

³⁴ ... Μετά δὲ τὸν κατακλυσμὸν ἐπιστάσης τῆς λάονακος τοῦ Νῶε ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς Ἀραράτ, ἀνὰ μέσον Ἀρμενίων καὶ Καρδύεων ἐν τῷ Λοὐβὰρ ὄρει καλουμένων (Panarion, lib. I, t. I, 4 = Migne, Patr. Gr. 41, col. 181).

³⁵ Ἐπεκτεινόμενοι δὲ καὶ πρόσω βαίνοντες ἀπὸ τοῦ Λοὐβὰρ ὄρους καὶ ὁρίων τῆς Ἀρμενίας τουτέστιν Ἀραράτ τῆς χώρας, γίνονται ἐν πεδίῳ Σεναὰρ (Անդ., 5 = Migne, անդ., col. 184).

³⁶ Հմմտ. G. Beer, „Pseudoepigraphen des Alten Testaments“ in der Real-Encyklop. für protest. Theol und Kirche, Bd. 16 (1903), S. 259 ff.

նստաւ Լուբարի՝ Արարատի լեռներուն միուն
 դադաթին վրայ³⁷։ Եւ է. գլխուն մէջ կը
 պատմուի թէ Նոյ որթատունկ տնկած է «այն
 լերան վրայ, որուն վրայ տապանը կեցած էր,
 Լուբար անունով՝ Արարատի լեռներուն միուն
 վրայ»³⁸։ Նոյի մասին խօսող Միգրաշին մէջ,
 ուր Փոքր Ծննդոցի հետ նմանութեան կէտեր
 կը ցուցնէ, կ'ըսուի նմանապէս. «Այս է
 բժշկութեան դեղոց գիրքը, զոր հին իմաս-
 տունները թարգմանած (կամ՝ խմբագրած)
 են Սեմի՝ Նոյի որդւոյն գրքէն, որ ջրհեղեղէն
 ետքը Նոյին տրուեցաւ Լուբար լերան վրայ,
 ուր Արարատեան լեռներուն մաս կը կազ-
 մէ»³⁹։ Եթէ անգամ մը գիտնականներուն
 այս լերան աշխարհագրական գիրքի մասին
 հարցնելու ըլլանք, կը ստանանք իրարու ճիշդ
 հակառակաց պատասխաններ։ Այսպէս զ. օր.
 Նեօլդեկէի⁴⁰ համար «ակնյայտնի» է որ Լու-
 բար «իրական անուն մը չէ, այլ զուտ մտա-
 ցածին»։ մինչ Դիլլման⁴¹ բոլորովին անորոշ
 կը ձգէ թէ անոր գոյութիւնը արդեօք «կեղ-
 ծիքն իրեն հիմունի թէ ուրիշ աշխարհագրա-
 կան գիրք մը»։ Փր. Դելիչ⁴² նոյն խիստ Կով-

³⁷ A. Dillmann, Das Buch der Jubiläen oder die Kleine Genesis, Göttingen 1850, S. 243.

³⁸ Անդ, էջ 247։

³⁹ H. Röscher, Das Buch der Jubiläen oder die Kleine Genesis, Leipzig 1874, S. 385.

⁴⁰ Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments, Kiel 1869, էջ 149, ծանօթ. 1.

⁴¹ Անդ, էջ 147։

⁴² Fr. Delitzsch, Kommentar über die Genesis⁴ (1872), S. 545.

Լասի էլբրուդ լերան հետ կը նոյնացնէ, ասոր
 համակարծիք ըլլալ կը թուի Նդ. Կեօնիդ⁴³ :
 Բայց որովհետեւ հաղիւ թէ կարենանք հինե-
 րուն քով այսպիսի ընդարձակ աշխարհադրա-
 կան տեսութիւն մ'ենթադրել, դուցէ շատ
 աւելի հաւանական է եթէ Լուբար լեռը Լու-
 լուբէացիներուն հետ աղերսի մէջ դնենք,
 ըստ որում ասոնց անմիջական դրացիութիւնը
 Գուտէացիներուն⁴⁴ հետ հաւանաբար երկու
 ժողովուրդներուն նոյնացման պատճառ եղած
 եւ այսպէս Կորդուաց աւանդութեան վրայ
 ազդած է⁴⁵ : Ռեօնշ⁴⁶ Լուբար լեռը նոյն կը
 համարի «Արեւելքի լերան» հետ, որ կը յի-
 շուի Փոքր Ծննդոցի Դ. գլխուն մէջ՝ իբրեւ
 մին «Աստուծոյ չորս տեղերէն» եւ կը կարծէ
 թէ հրէական Նոյի աւանդութեան մէջ այս-
 չափ նշանաւոր դեր խաղացող Լուբար լեռը
 դերազանցօրէն Արեւելքի լեռը կրնար անուա-
 նուիլ, որուն կը հայի դուցէ Նսայի քով⁴⁷

⁴³ Ed. König, Die Genesis, Gütersloh 1919, S. 354.

⁴⁴ Հմմտ. C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandl. d. Kgl. Gesell. d. Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Kl., N. F., Bd. IX, Nr. 3, Berlin 1907, S. 11 f.

⁴⁵ Lull (Lullumê, Lullibi) անուան մասին տե՛ս Max. Streck, Armenien, Kurdistan und Westpersien, Zeitschr. für Assyriologie, 14 (1900), S. 289—295 հայեր. թարգմ. Հ. Բառնաբաս Պիլէզիկեան, Վիեննա 1904, էջ 130 յջբ.:

⁴⁶ Անդ, էջ 504 յջբ.:

⁴⁷ «Դու ասէիր ի մտի քում. ելից յերկինս, ի վե-
 րոյ քան զաստեղս երկնից արկից զաթոռ իմ. նստայց

յիշուած «Աստուածներու լեռը» : Եթէ այս
 ճիշդ է, այն ժամանակ այս Աստուածոց լեռը
 հին Բաբելոնական Աստուածոց լեռան հետ
 պէտք է որ նոյն ըլլայ, որովհետեւ Աստուած-
 ներու լեռան մը ամբողջ պատկերը բաբելո-
 նական ծագում ունի, որուն մասին յետա-
 դային խօսք պիտի ըլլայ : Ըստ ինքեան այս
 «Աստուածներու լեռան» մերձաւոր աշխար-
 հագրական դիրքն որոշելը մեր խնդրոյն հա-
 մար աննպատակ է : Այնու որ Փոքր Ծննդոցն
 ինչպէս նաեւ Նոյի մասին եղած Միդրաշը
 դայն Արարատեան լեռներուն մէջ կը հաշուէ
 եւ Եպիփան «Հայաստանի եւ Կորդուքի մէջ-
 տեղը» կը զետեղէ, այդ արդէն կ'ապացու-
 ցանէ՝ թէ այս տեղիքն ալ Արարատի հարցին
 հետ կը նոյնանայ եւ միայն անով կը լուծուի :

§ 3. ԱՐԱՐԱՏԻ ՀԱՐՅԸ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՍ

Մինչեւ հիմայ ըստւածներէն ակներեւ կը
 տեսնուի, որ հին մատենադիրները տապա-
 նակիր լեռը կա'մ Հայաստանի կա'մ Կորդուքաց
 աշխարհին եւ կամ Կորդուք-Հայաստանի մէջ
 կը փնտռեն : Այժմ բնականաբար հարց կ'ելլէ
 թէ՞ Ո՞ր լեռը կամ ո՞ր լեռնաշղթան է տա-
 պանակիր լեռը : Այս մասին Աստուածաշնչի
 նորագոյն մեկնիչներու կարծիքները շատ
 այլազան են :

Ի լերինն բարձու, ի վերայ լեռանց բարձանց հիւսի-
 սոյ» (Ես. ԺԴ, 13) :

Կաթուղիկէ մեկնիչներու կողմանէ Դիր⁴⁸ կը կարծէ՝ թէ Կորդուքի աւանդութիւնն ընդհանրապէս «աստուածաշնչեան լեզուին մէջ նեցուկ չի դտներ եւ բարեւոնական զրոյցէ մը ծագում առած կը թուի»: Սակայն կ'ընդունի թէ «առանց տարակուսի բոլորովին որոշ լեռ մըն է, զոր այլ եւս չենք կրնար սահմանել: Բնաւ հարկաւոր չէ տապանին դադարելու տեղը բարձր դադար մ'ենթադրել»: Սակայն կ'երեւայ թէ հետեւելով Յերոնիմոսին, որ Արարատը կը սահմանէ Տաւրոսի ստորոտն՝ Արաքսէն ոռոգուող արգասաբեր դաշտավայրը, եւ Խորենացւոյ, որուն քով «Հայաստանի այս մասն Այրարատ կը կոչուի», Մասիս լեռն աչքի առջեւ ունի: Աւելի որոշ ու յայտնի կերպով կ'արտայայտուի Հեցենաուէր⁴⁹ ի նպաստ Մասիսի աւանդութեան: Արարատ անուան աշխարհագրական տարածութիւնը սլարդելէն եւ հետեւողութեամբ Բրոքհաուս եւ Հերդեր համայնագիտարաններուն «յաւէտ ձիւնապատ Արարատ կամ Մասիս լեռան» մասին խօսելէն ետքը կը յաւելու. «Թէեւ սրբազան բնագիրն այն լեռն, որուն վրայ տապանը հանդէցաւ, յանուանէ չի յիշեր, սակայն ոչ մի արդեւք կայ ուրիշ շատերուն հետ հոս Մեծ

⁴⁸ Ces. Dier, Genesis, übersetzt und erklärt, Paderborn 1914, S. 76.

⁴⁹ Mich. Hetzenauer, Commentarius in librum Genesis, 1910, S. 147.

Արարատը հասկնալու ⁵⁰» : (Շատ Եւրոպացիներու հետ սա ալ Մասիսը Արարատ կ'անուանէ :) «Անոնց կարծիքներն , որոնք կը համարին թէ երկրիս ուրիշ մասերու լեռները հասկնալու է , Աստուածաշնչի բացատրութեան հակառակ , ուստի սխալ են ⁵⁰» : (Մատնանիւ կ'ընէ Դիլլման , Հոմմէլաուէր :) Նաեւ վերջին ժամանակի հրատարակութիւնները , զ. օր . Հայնիշ ⁵¹ չեն կրնար նոր բան մ'ըսել : Սա պարզապէս կ'ընդունի որ տապանակիր լիւր Հայաստան փնտռելու է , սակայն կը կցէ . «Թէ տապանը ճիշդ ալ Հայաստանի ամենաբարձր գագաթին՝ Մասիսին վրայ կանգ առած է , բնագրին մէջ չկայ» : Այսպէս կաթուղիկէ մեկնիչները :

Ասոր հակառակ ոչ-կաթուղիկէ մեկնիչներէն շատերը բոլորովին ուրիշ ճամբայ բռնած են : Մտապաշտ սկզբունքներէ տարուելով անոնք ոչ միայն Մովսէսի հեղինակ ըլլալն եւ ըստ այսմ Ծննդոց գրքի խոր հնութիւնն ընդհանրապէս կը մերժեն , այլ նաեւ կրկին խմբագրութիւն կը զանազանեն՝ հին (Jahvist) եւ նոր (յաւելեալ) խմբագրութիւն (Priesterkodex) , վերջնոյս կը վերագրեն ի մէջ այլոց Ծննդ . Ը . 4 տեղիքն , այսպէս զ. օր .

⁵⁰ Ընդդժումը մեղմ է :

⁵¹ Paul Heinisch, Das Buch Genesis, übersetzt und erklärt, Bonn 1930, S. 169. [Die Heilige Schrift des Alten Testaments, herausg. von F. Feldmann und H. Herkenne, Bd. 1, Abt. 1.]

Հոլցինգէր⁵², Գունկէլ⁵³, Պրոքշ⁵⁴, Կեօնիգ⁵⁵
 եւ այլն: Ի՞նչպէս կրնան այս մտապաշտ մեկ-
 նիչներն իրենց այս ենթադրութիւնը հիմնել:
 «Որովհետեւ Պեշիտտան եւ Թարգում դժուա-
 րաւ թէ սրբադրուած ըլլան նկատելով բա-
 բելոնական ջրհեղեղի դրոյցն, ըստ այսմ չատ
 հնարաւոր է թէ Պեշիտտան եւ Թարգումն
 սկզբնական բնագիրը ներկայացնեն եւ Արա-
 րատը կրկին խմբադրողին սրբադրութիւնն
 ըլլայ, որ գիտէր թէ հայկական լեռներն աւելի
 բարձր են» (Հոլցինգէր): Եւ ինչո՞ւ համար
 այս խաթարիչ ձեռնարկը խմբադրողին կող-
 մանէ: Որովհետեւ հին խմբադրիչն այս կող-
 մերը (Ուրարտու-Հայաստան) դրախտը կը
 փնտռէ (Բ. 10 յջբ.), ներեալ է եւ «Աստու-
 ծոյ լեռը» (Եզ. ԻԸ. 13) եւ դուցէ նաեւ «Հա-
 ւաքման» — կամ ուրիշ բացատրութեամբ
 «Աստուածներու լեռը» (Ես. ԺԴ. 21) ճիշդ
 այստեղ փնտռել (Շպիգէլ հակառակ Դիւ-
 մանի): Կ'երեւայ թէ այս լեռն երկրիս թէ՛
 բարձրակէտը, թէ՛ միջնակէտն արժած ըլ-
 լայ, թերեւս ըստ բաբելոնական դիցաբանու-
 թեան⁵⁶: Արարատը դրոյցին դիցաբանական

⁵² H. Holzinger, Genesis, erklärt. Freiburg
 i. Br. 1898, S. 72 f.

⁵³ Herm. Gunkel, Genesis, übersetzt und er-
 klärt², Göttingen 1902, S. 133.

⁵⁴ Otto Proksch, Die Genesis, Leipzig 1913,
 S. 451.

⁵⁵ Ed. König, Die Genesis, Güterloh 1919,
 S. 354.

⁵⁶ Հմմտ. Gilgamesch-Epos. Neu übersetzt von

Երանգին աւելի համաձայն է քան Գիլգամէշի
 զրոյցին Նիսիր լեռը (Տախ. ԺԱ., տող 141
 ձևք.), ըստ այսմ աւելի հին: Իսկ նոր խմբա-
 ղրողը կ'ուղէր Արարատի իբրեւ «Աստուծոյ
 լերան» դիցարանական քողը վար առնուած
 տեսնել: Ամէն սլարադային ըստ նոր խմբա-
 ղրութեան տապանը հոն (Արարատին վրայ)
 կանգ առած է (Պրոքշ): Ասոնք զուտ օղոյ
 վրայ կառուցուած ենթադրութիւններ են,
 յառաջ եկած հաւանարար այն սխալ ենթա-
 դրութենէն թէ 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 ով միայն Այրարատ
 նահանգն եւ իբրեւ տապանակիր լեռ միայն
 Մասիսը կարելի է հասկնալ: Սակայն նոյն
 իսկ Կեօնիդ ստիպուած է ընդունիլ, որ այս
 մեկնութիւնն սկզբնականը, բնագրին դիտած
 իմաստը չէ, այլ «վերջէն այն կարծիքն ելած
 է թէ, այն լեռն, որուն վրայ տապանը կեցաւ,
 Մասիսն է եւ այսպէս Երկրին անունը լեռան
 անցաւ»: Այս խօսքերով Կեօնիդ միաժամանակ
 այն կարծիքը կը յայտնէ, ինչպէս Շտրաք⁵⁷,
 Երեմիաս⁵⁸ եւ ուրիշներն իրմէ յառաջ ար-
 դէն արտայայտած են՝ թէ Արարատ նաեւ
 Ծննդ. Ը. 4, ինչպէս միւս տեղիքներուն մէջ
 միեւնոյն իմաստն ունի, այսինքն թէ Երկրի
 անուն է: Թէ Ծննդ. Ը. 4 տեղիքէն զատ ամէն

Arthur Ungnad und gemeinverständlich erklärt von
 Hugo Greßmann, Göttingen 1911, S. 113 f.

⁵⁷ Herm. Strack, Die Genesis², München 1905.

⁵⁸ Alf. Jeremias, Der Einfluß Babyloniens auf
 das Verständnis des Alten Testaments. Biblische
 Zeit- und Streitfragen, herausg. von Kropatschek,
 1908.

տեղ Արարատ երկրի անուն է եւ այն համազօր
բեւեռագրերու Ուրարտուին, այսինքն Հա-
յաստանի հետ, յայսմ բոլոր մեկնիչներն ա-
ռանց աշխարհայեցողութեան խտրութեան
համամիտ են, այսպէս զ. օր. բացի վերոյի-
շեալ մեկնիչներէն. Դեօլլէր⁵⁹, Կոնդամէն⁶⁰,
Շլեօգլ⁶¹, Շանդա⁶², Լանդերսդորֆէր⁶³, Լինչ-
պէս նաեւ Բենցլինգէր⁶⁴, Կիտտէլ⁶⁵, Դոլմ⁶⁶,
Burney⁶⁷ եւ ուրիշները: Սակայն տապանա-
կիր լեւան մասին տիրող այս իրարու հա-
կոտնեայ կարծիքներն արդէն կը ցուցնեն թէ
«Արարատ հարցի մասին եղած վէճը տակա-
ւին չէ փակուած»⁶⁸ եւ այս պատճառաւ կ'ու-
ղենք յաջորդով այս շատ ծեծուած խնդիրը
լուսաբանելու փորձ մը կատարել:

⁵⁹ Joh. Döllner, Studien zum 3. u. 4. Buche der Könige, Wien 1904.

⁶⁰ Alb. Condamin, Le livre d'Isaïe, Paris 1905.

⁶¹ Niv. Schlögl, Die Bücher der Könige, Wien 1911.

⁶² Ad. Šanda, Die Bücher der Könige, II. Hlb., das 2. Buch der Könige, Münster i. W. 1912.

⁶³ Simon Laudersdorfer, Die Bücher der Könige, Bonn 1927.

⁶⁴ J. Benzinger, Die Bücher der Könige, Frei-
burg i. Br. 1899.

⁶⁵ Rud. Kittel, Die Bücher der Könige, Göttin-
gen 1900.

⁶⁶ Bernh. Duhm, Das Buch Jesaia², Göttin-
gen 1902.

⁶⁷ C. F. Burney, Notes of the hebrew Text of
the Books of Kings, Oxford 1903.

⁶⁸ Այսպէս կը դրէ Gottfried Hoberg (Die Ge-
nesis, Freiburg i. Br. 1908, S. 94) այս մասին տիրող
զանազան կարծիքները յառաջ բերելէն ետքը:

§ 4. ՄԱՍԻՍ ԻՐԻՆԻ ՏԱՊԱՆԱԿԻՐ ԼՅՈՒ

Մասնաւոր կերպով տապանակիր լերան հարցով զբաղած գիտնականներէն յիշելի են՝ Սիմոն Վէբէր⁶⁹, Ֆրիդր. Մուրատ⁷⁰ եւ Յովսէփ Վ. Սանտալճեան⁷¹ իւր Հայոց պատմութեան մէջ: Վերջին երկուքը Մասիսի աւանդութեան կողմն են, որոնց ուսումնասիրութիւնները հիմնական քննադատութեան կ'ողղենք ենթարկել: Առաջին «Ծանրակշիռ» ապացոյցն առ այս է ըստ Մուրատի (էջ 47) Յովսէփոսի աւանդած Նիկողայոս Դամասկացւոյն տեղեկութիւնը⁷². «Մինիւասի վերեւ Հայաստանի մէջ կը գտնուի հսկայ լեռ մը Բարիս⁷³ անունով, որուն վրայ մեծ ջրհեղեղի ժամանակ շատերն ապաստանած են եղեր, եւ այսպէս ազատած: Մէկը տապանով նաւարկած է եղեր եւ լերան դադաթը հասած եւ հոն երկար ժամանակ նաւի փայտե-

⁶⁹ Simon Weber, Ararat in der Bibel, Theol. Quartalschrift, 83 (1901), Heft 3, S. 321—374.

⁷⁰ Friedr. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg 1901.

⁷¹ Jos. Sandalagian, Histoire documentaire de l'Arménie, Rome 1917, t. I, p. 130—138.

⁷² «Ἐστὶν ὑπὲρ τῆν Μιννάδα μέγα ὄρος κατὰ τὴν Ἀρμενίαν Βάρις⁶³ λεγόμενον, εἰς ὃ πολλοὺς συμφύγοντας ἐπὶ τοῦ κατακλισμοῦ λόγος ἔχει περισωθῆναι καὶ τινὰ ἐπὶ λάρνακος δαχτύλου ἐπὶ τὴν ἀκρώρειαν δεῖλαι καὶ τὰ λείψανα τῶν ξύλων ἐπὶ πολὺ σωθῆναι, γένοιτο δ' ἂν οὗτος, ὅντινα καὶ Μωυσῆς ἀνέγραψεν ὁ Ἰουδαίων νομοθέτης. Ant. Jud. I, 95 (I, 3, 6) = Niese I, p. 22. տե՛ս նաեւ վերը ծնթ. 8:

⁷³ Յերոնիմոս կը գրէ Բերիս. տե՛ս Lagarde, Onom. Sacra, I, p. 83.

րէն մնացորդներ մնացած են եղեր: Գուցէ այս միեւնոյն բանն է, զոր Մովսէս, հրեայ օրէնադիրն աւանդած է»:

Ըստ Մուրատի հոս «Բարիս» անուանուած լեռը «Բարձր Մասիս»ը կը յիշեցնէ ենթադրելով որ «Մինիւս»ը «Միննի»ի հետ (Եր. ԾԱ. 27) նոյն է: Նա Բարիսը կը համարի Մասիսի զանազան վերադիրներէն մին, այսինքն բարձր, որ ըստ նշանակութեան նոյն է զնդ. բարեսի հետ (բարեզ = բարձրութիւն, բարեզանտ = բարձր): «Ասկէ ահնայանի է որ», կ'ըսէ Մուրատ, «Մասիսը Հայոց դրացի Ժողովուրդներուն միայն Բարձր (Բարես, Բարիս) անուանակոչումով առ հասարակ ծանօթ էր եւ այն ըստ ամենայն հաւանականութեան Պարսիկներու միջնորդութեամբ, որոնց քով Մասիսի այս անուանակոչումն անոր համար միայն ու միայն դործածութեան մէջ եղած է, որովհետեւ անիկա Հարաբերեղայիտի՝ աստուածներու լերան սովորական վերադիրն՝ Բարեսի հետ նոյն էր, մինչ լերան բուն յատուկ անունը Հայաստանի սահմաններէն դուրս ընդունելութիւն չէ դտած» (էջ 49): Սակայն շատ զարմանալի է որ այս բարձր մակդիրին առանձին դործածութիւնը Մասիս նշանակութեամբ անդամ մ'իսկ հայ մատենադրութեան մէջ չէ եկած, ինչպէս Մուրատի յառաջ բերած օրինակներն ալ (էջ 51 յջ.) կը ցուցնեն. եւ սակայն հայաստանցիներու բերնին մէջ բաւա-

կան սովորական դարձած ըլլալու էր այն, որպէս զի արձագանդը հայրենիքի սահմաններէն դուրս մինչեւ իսկ Նիկողայոս Դամասկացոյ աւանջ կարենար հասնիլ, եթէ որ Բարիսը հայերէն բարձրի հետ նոյն ըլլար:

Մինչ Ծ. Մուրատ St. Martinէն⁷⁴ յայտնուած եւ ուրիշ գիտնականներէն⁷⁵ ընդունուած կարծիքը գուցէ ջախջախած ըլլալ կը համարի, երբ վճռական կերպով զայն «մոլորութեան վրայ յեցած» կը յայտարարէ, ճիշդ J. Marquart⁷⁶ ասոր ջատագով կ'ելլէ: Մուրատ պէտք է գէթ այսչափին ըմբռնած ըլլար, որ Զ. դարէն (Ն. Ք.) ի վեր կորսուած Ժողովուրդի մ'անունը Ա. դարուն (Ն. Ք.) Բ. կէսին ապրող մատենագրի մը քով չէր կրնար յիշատակութիւն գտնել. հետեւաբար անտեղի էր Բարիս լերան գիրքն այս վաղուց մոռացութեան մատնուած Ժողովուրդի երկրի վրայէն ճշդել, նկատի առնելով որ Նիկողայոս Դամասկացիէն երկու դար յառաջ եւ ոչ իսկ Եօթանասնից Թարգմանիչները Մինիի մասին հեռաւոր գաղափարն ունեցած են, ինչպէս վարը՝ երկրորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք: Այս պատճառաւ Մարքուարտ այն եղբակացութեան կը յանգի որ Բարիս անունն ներքեւ վանայ լճին հիւսիսային կողմը

⁷⁴ Mémoires historiques et géogr. sur l'Arménie, t. I, p. 249 s., 265.

⁷⁵ Ի մէջ այլոց Spiegel, Eranische Altertumskunde, Bd. I, 217 f.; հմտ. նաեւ P. de Lagarde, Gesammelte Abhandl., S. 172.

⁷⁶ Osteurop. und Ostas. Streifzüge, S. 286 ff.

դոնուոդ Մանազկերտն (Մանաւագ-կերտ) ենթադրելու է: Այս քաղաքն իր հիմնարկութիւնը կը պարտի Ուրարտացոց Մինուաս թագաւորին, որ քաղաքիս անուան մէջ իրանեան ձեւով մնացած է⁷⁷: Մինուասէն յառաջ եկած քաղաքին հին անունը բնականաբար ժամանակի ընթացքին անհասկանալի դարձաւ եւ այս պատճառաւ Աղլիաբենէի արքունական տան մէջ շատ գործածական եղող եւ ասկէ հաւանաբար քրիստոնէական շրջանին Վանայ լճի շրջակայքը դոնուոդ իշխանական տներէ ընդունուած Մանաւագ⁷⁸ անունէն ծագած համարուեցաւ: Այս երկիրը ժառանգական սատրապութիւնը կը կազմէր մանաւաղեան տան, որ Խոսրով Բ. Կոտակի ժամանակ Բասենի Որդունեաց նահապետին հետ կռուի բռնուած ըլլալով Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետէն անձեռ եղաւ եւ Մանաւաղկերտ քաղաքն ու դաւառն Աղլիանոս եպիսկոպոսին իբրեւ եկեղեցական կալուած տրուեցաւ⁷⁹: «Իսկ եթէ Μινυάς հին Մինուաս-

⁷⁷ J. Marquart, Eranšahr, S. 162. W. Belck, Verhandl. d. Berliner Ges. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte, 1892, S. 477; 1898, S. 577. Թէեւ St. Martin ալ (Mémoires, I, p. 249 s., 265) Μινυάς Մանաղկերտի հետ կը նշնայնէ, սակայն առաջնայն մէջ կը նշմարէ Ս. Գրքի շին:

⁷⁸ Յուն. Μονόβαζος, מונובז, այսինք հին պարս. *Manu-Bazu = «մէկ բաղկով օժտուած ինչպէս Ման», կամ Τειριβαζος = Tiribazu «մէկ բաղկով օժտուած ինչպէս Տիրի աստուածը». հմտ. Nöldeke, Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. 33 (1879), S. 144.

⁷⁹ Փաւստոս, Պատմութիւն, Գ., 4:

քաղաքին երկիրն է, այն ժամանակ Բարիսը նոյն է Նպասի, այսօրուան Ալա-Դաղի կամ Սիփան-Դաղի հետ⁸⁰։ Այս եզրակացութիւնը կը հանէ իրաւամբ Մարքուարտ. սակայն հնարաւոր կը համարի նաեւ, որ Բարիս գոլցէ կապ ունենայ *ἄλλοις* կամ *Ἀβάρει* այլազգ ան-
ծանօթ տաճարին հետ, որ կը գտնուէր Արոս
լեռը (հաւանաբար Փալանդէօքէն-Դաղ)
կտրելով Երասխի հովիտն եւ ասկէ դէպի
հարաւակողմ Եկրատան տանող ճանապարհին
վրայ⁸¹։ Ըստ Մարքուարտի «յունական-եգիպ-
տական բարիսի»⁸² հետ ունեցած հնչական
նմանութիւնը հաղիւ թէ պատահական ըլ-
լայ⁸³։ Բայց յետագային «հաւանական» կը
համարէր, որ այս Սիփան-Դաղը կամ Նեխ-

⁸⁰ Marquart, Streifzüge, S. 287.

⁸¹ Ստրաբոն, XI, 14, 14, p. 531. *ὁ Ἀβος ἐγγύς ἐστὶ τῆς ὁδοῦ τῆς εἰς Εὐβάτανα φερούσης παρὰ τὸν τῆς Ἀβάριδος (այսպէս DI, C βάριδος) γέων, համտ. W. Fabricius, Theophanes v. Mitylene, S. 116 ff. տե՛ս Marquart, Streifzüge, S. 286.*

⁸² *βάρει* որ կը նշանակէ «մակոյկ, նաւ». համտ. Diod. I, 92, Plut. de Is. et Os. 18.

⁸³ Անդ, էջ 286. Իսկ St. Martin-ի (անդ, էջ 265) Բարիս Բաղրաւանդ զաւառի մէջ՝ Բաղրաւանի քովերը գտնուող Վարազ (Փաւստոս, Ե., 43) լեռան հետ նոյնացնելու փորձն ընդունելի չէ։ Որովհետեւ թէեւ երկուքն ալ իրարու նման հնչականութիւն ունին, սա-
կայն Բարիսէն Վարազ ածանցելը հայերէն հնչական օրինաց համաձայն դժուարաւ կը մեկնուի եւ այս դէպ-
քիս անկարելի է, վասն զի «Վարազ» իրանեան բառ է։ Ուրիշ հնադպրն ենթադրութիւններ եւ մեկնութեան փորձեր (համտ. Bochart, Phaleg I, 3, col. 20 եւն) ինչպէս զ. օր. արարերէն յէն յառաջ բերելը կրնանք իրաւամբ նկատի չառնել։

Մասիքը, «Բարիս բարձր լերան հետ նոյն
ըլլայ»⁸⁴։ Այս մասին յետոյ պիտի խօսինք։

Ինչ որ Մարքուարտ իբրեւ հնարաւորու-
թիւն կ'ուզէ ընդունիլ, Սանտալճեան⁸⁵ իբրեւ
իրողութիւն կը ներկայացնէ։ Կ'ուզէ Բարիս
յատուկ անուան մէջ բարիս բառը տեսնել,
որ ուրարտեան-յունական դաւառաբարբառին
եւ հելլենական լեզուին մէջ «նաւակ», դաղղ-
barque — իտ. barcaէն առնուած — կը նշա-
նակէ եղեր, իսկ վերջին բառը պէտք է յուն.
βάρ-ւ = baris, «barque»ին հետ յարաբերու-
թեան մէջ դնել։ Այսպէս Բարիս իւր «նա-
ւակ» նշանակութեամբն, որ ջրհեղեղը կը յի-
շեցնէ, Մասիս լեռը պիտի նշանակէ, մինչ
Մուրատ, ինչպէս արդէն տեսանք, Բարիս
անուան մէջ բարձր իբրեւ Մասիսի վերագիր-
ներէն մին նշմարել եւ այսպէս վերջնոյն հետ
նոյնացնել կը ջանար։

Իւր ուսումնասիրութեան ժամանակ Սան-
տալճեան դեռ ուրիշ տեղիք աչքի առջեւ ունի,
որուն մէջ «Հայաստանի սրբազան լերան ա-
ռաջին յիշատակութիւնը» կը գտնէ, որ «Իւր
յատուկ անունովը կ'անուանուի»⁸⁶։ Այս տե-
ղիքը կը գտնուի Սարգոնի՝ Ասուր աստուա-
ծին ուղղուած նամակին մէջ⁸⁷, բեւեռագրու-
թիւն մը 714 տարիէն (Ն. Ք.)։ Ասորեստան-

⁸⁴ S^{h'} Südarmerien, ՀԱ. 1913, 97 = Արտատպ.,
էջ 15։

⁸⁵ Histoire, I, p. 134.

⁸⁶ Անդ, էջ 3։

⁸⁷ François Thureau-Dangin, Une relation de
la huitième campagne de Sargon, Paris 1912.

ցիներուն Ուրարտուի դէմ մղած կռուին մէջ Սարգոն Ռուշաս Ա.ի բանակը կը ջախջախէ «Ուաուս՝ բարձր լեւան վրայ, որուն ձիւնապատ կատարը մինչեւ երկնքի մէջտեղը (կը բարձրանայ), ուսկէ ամբողջ հնութեան մէջ կենդանի մը չէ անցած, (որուն) ճամբան (ոչ ոք) տեսած է, որուն վրայէն եւ ոչ իսկ երկնքի թեւաւոր թռչունը կ'անցնի» (II, 96—98) : Սարգոն Ուաուս լեւան վրայ Ուրաս (Ռուշաս) թաղաւորը խորտակելէն ետքը Բարի⁸⁸ գաւառը կ'իջնայ : Որովհետեւ Նիկողայոս Դամասկացոյն քով Բարիս իբրեւ լեւան անուն եւ հոս Բարի (կամ Բարիս ըստ Սանտալճեանի) իբրեւ գաւառի մ'անուն կը յիշուի, կը փորձէ այս երեւոյթը մեկնել ենթադրելով թէ Բարի(ս) «ի սկզբան անդ Արարատ լեւան անունն» էր եւ ապա շրջակայ գաւառին վրայ ալ տարածուած է, եւ «գարմանալի չէ եթէ լեւան անունը տարածուած ըլլայ այն երկրի վրայ, որ առաջին անգամ իւր դաշտերուն վրայ ընդունեցաւ զանոնք, որոնք «նաւակէն ելած էին»⁸⁹ : Առանց այս ջրհեղեղի օգնութեան դիմելու հնարաւոր է որ գաւառի անունով լեռը անուանուի կամ գուցէ նաեւ հակառակէն : Բայց թէ հոս ալ այս

⁸⁸ Սարգոնի բեւեռագրութիւնն ամէն տեղ Բարի ձեւն ունի, որ Սանտալճեանի համաձայն (անդ, էջ 3, ծնթ. 3) Բարիս պէտք է ըլլայ, որովհետեւ սեմական լեզուներուն մէջ իրանեան յատուկ անուններուն բառափերջի —ս գիրը սովորաբար կ'իյնայ :

⁸⁹ Անդ, էջ 3 եւ 134 :

զէսլքը տեղի ունեցած է, այսինքն թէ Բարի(ս) այսօրուան Այրարատ նահանգին կը համապատասխանէ, որովհետեւ Ուաուս Մասին հետ նոյն ըլլալու է՝ Սանտալճեանի հետեւեալ մեկնութիւնը պիտի ասպարեցանէ. «Ուաուս բառը միայն 'ջուր, անձրեւ, կրնայ նշանակել եւ ընդարձակ իմաստով ջրհեղեղ, այսինքն ջրհեղեղի լեռ: Բարիս գաւառաբարբառի ուաուս «ջուր, անձրեւ» բառը չատլաւ կերպով կարելի է համեմատութեան մէջ դնել Բիանայի գաւառաբարբառի աուիս բառին, գասական հայերէնի աւիշին, գերմաներէն Wasser եւ սլաւերէն վոդա բառերուն հետ, որոնք ամէնն ալ նոյն նշանակութիւնն ունին: Միեւնոյն բառը կարելի է գուցէ համեմատութեան մէջ դնել ուրարտական Ան Ուիա «անձրեւի աստուած» (Ուիա ուղղականի մէջ ըլլալու է Ուիաս) եւ յունարէն «ἵγ-ի հետ»⁹⁰: Թէ որչափ քմածին եւ երեւակայական է այս մեկնութիւնն, ամէն մարդ կը տեսնէ, այս պատճառաւ չ'արժեր մանրամասնութեանց իջնալ: Կ'ուղէի միայն կէտի մը մտադիր ընել, զոր Սանտալճեան կը լռէ, այս է թէ Thureau-Dangin⁹¹ սոյն լեռան եւ գաւառին դիրքն որոշած է, որուն համաձայն Ուաուս այսօրուան Սահենդ (Սոհունդ) լեռն եւ Բարի՝ Թաւրիդ—Սօֆիան—Մարանդ երկիրն է: Ասոր համակարծիք է նաեւ Lehmann-

⁹⁰ Անդ, էջ 3:

⁹¹ Անդ, էջ V—IX:

Haupt⁹²: Եւ յիրաւի Սարգոն բնաւ սկսեալ
չունէր այսչափ դէպի հիւսիս յառաջանալ,
Ուրարտացւոց թաղաւորին պարտութենէն
ետքը յաղթողին անդրագոյն արչաւակէտը
պիտի ըլլար անոր Վան-Տուրուշպա մայրա-
քաղաքը: Այս յարձակումը Ուրարտուի վրայ
տեղի ունեցած է ըստ Thureau-Danginի թաւ-
րիդ—Սօֆիան—Մարանդ—Խոտուր—Սէրայ
ճանապարհով:

Իբրեւ երկրորդ կռուան Մասիսի աւան-
դութեան համար կը համարի Մուրատ⁹³
Նախնաւան⁹⁴ քաղաքն, որ, ինչպէս ծանօթ
է, Նոյի տապանէն ելլելէն ետքն առաջին
կայանն եղած է եւ ասոր համար Նախ-
նաւան = Նախիջաւան անուանուած է⁹⁵: Այս
պատճառաւ երբ Յովսէփոս, որուն վկայու-
թեան այնպէս սիրով կը դիմեն Մուրատի
հետ Մասիսի աւանդութեան բոլոր ջատա-

⁹² Armenien einst und jetzt, II, S. 310, 318 ff.

⁹³ Անդ, էջ 62 յջ: Այս կ'արժէ նախ Սանտալ-
ճեանի համար, որ սոյն կարծիքը միեւնոյն ապացոյց-
ներով կը պաշտպանէ (Histoire I, p. 132 f.):

⁹⁴ Քաղաքս կը յիշէ նաեւ Պաղոմէոս իբրեւ Νι-
ξοράνα Արմաւիրի եւ Արտաշատի հետ միասին: Ասոր
նուագական ձեւն ալ կայ Նախջաւանի կ' Սիւնեայ նա-
հանգի Բաշունիք դաւառին մէջ տեղ մը (Ստեփ. Օրբ.
Բ., էջ 270):

⁹⁵ Երբ Մասիսի աւանդութիւնը Հայոց ուղն եւ
ծուծը թափանցած էր, ուրիշ անուններ ալ ասոր հետ
յարաբերութեան մէջ դրուեցան, այսպէս Երեւան,
Ակուրի = արկ ուռի, Վասպուրականի մէջ Արնոյոսն
= Առ-Նոյ-ոտն եւ Մարանդ = մայր-անդ, իբրեւ թէ
հոս Նոյի կնիջ դերեղմանը կը դտնուի եւն: Սակայն
Մուրատ ալ ստիպուած է ընդունիլ, որ «այս ժողո-
վրդական ստուգարանութիւնները յետագայ ժամանակի
շեւտեր են» (անդ, էջ 64, ծնթ. 2):

Haupt⁹²: Եւ յիրաւի Սարգոն բնաւ սկսեալ
չունէր այսչափ դէպի հիւսիս յառաջանալ,
Ուրարտացոց թաղաւորին պարտութենէն
ետքը յաղթողին անդրագոյն արչաւակէտը
պիտի ըլլար անոր Վան-Տուրուչաւ մայրա-
քաղաքը: Այս յարձակումը Ուրարտուի վրայ
տեղի ունեցած է ըստ Thureau-Danginի Թաւ-
րիդ—Սօֆիան—Մարանդ—Խոտուր—Սէրայ
ճանապարհով:

Իբրեւ երկրորդ կռուան Մասիսի աւան-
դութեան համար կը համարի Մուրատ⁹³
Նախնաւան⁹⁴ քաղաքն, որ, ինչպէս ծանօթ
է, Նոյի տապանէն ելլելէն ետքն առաջին
կայանն եղած է եւ ասոր համար Նախ-
նաւան = Նախիջաւան անուանուած է⁹⁵: Այս
պատճառաւ երբ Յովսէփոս, որուն վկայու-
թեան այնպէս սիրով կը դիմեն Մուրատի
հետ Մասիսի աւանդութեան բոլոր ջատա-

⁹² Armenien einst und jetzt, II, S. 310, 318 ff.

⁹³ Անդ, էջ 62 յջ: Այս կ'արժէ նախ Սանտալ-
եանի համար, որ սոյն կարծիքը միեւնոյն ապացոյց-
ներով կը պաշտպանէ (Histoire I, p. 132 f.):

⁹⁴ Քաղաքս կը յիշէ նաեւ Պողոսմէոս իբրեւ Νι-
ξοράνα Արմաւիրի եւ Արտաշատի հետ միասին: Ասոր
նուագական ձեւն ալ կայ Նախջաւանի կ' Սիւնեայ նա-
հանգի Բաշունիք դաւառին մէջ տեղ մը (Ստեփ. Օրբ.
Բ., էջ 270):

⁹⁵ Երբ Մասիսի աւանդութիւնը Հայոց ուղն եւ
ծուծը թափանցած էր, ուրիշ անուններ ալ ասոր հետ
յարաբերութեան մէջ դրուեցան, այսպէս Երեւան,
Ակուրի = արկ ուռի, Վասպուրականի մէջ Արնոյոսն
= Առ-Նոյ-ոտն եւ Մարանդ = մայր-անդ, իբրեւ թէ
հոս Նոյի կնոջ դերեղմանը կը դտնուի եւն: Սակայն
Մուրատ ալ ստիպուած է ընդունիլ, որ «այս ժողո-
վրդական ստուգարանութիւնները յետագայ ժամանակի
շեւտեր են» (անդ, էջ 64, ծնթ. 2):

զոմբերը, տապանի կայանի մասին կ'ըսէ .
 «Այս տեղը հայերը իջեաւնք կ'անուանեն ,
 որովհետեւ մինչեւ այսօր ալ հոն ցոյց կու
 տան տապանի մնացորդներէն »⁹⁶, մարդ կը
 փորձուի այս խօսքերուն մէջ Նախճաւան ա-
 նուան ստուգաբանութեան հաստատութիւն
 մը եւ Մասիս-աւանդութեան հնութեան
 վկայութիւն մը գտնել : Իսկ ասոր հակառակ
 եղող ասպացոյցները Մուրատ բոլորովին կ'ան-
 տեսէ : Եթէ ամէն կէտի մէջ Մուրատի հա-
 մակարծիք ըլլայի, սակայն ստիպուած եմ
 չիւրջմանի⁹⁷ հետ կրկնել որ «էական կէտի
 մէջ չեմ կրնար անոր համակարծիք ըլլալ»
 (էջ 73) եւ այն հետեւեալ պատճառներուն
 համար :

Նախ Ստուգաբանութիւնը . Անուանս
 տրուած մեկնութիւնը ճիշդ պիտի ըլլար ,
 եթէ Նախիջաւան կամ Նախիջեւան ձեւն
 սկզբնականն ըլլար : Այլ ընդհակառակն գի-
 տենք որ Նախիջաւան, Նախիջեւան, Նախ-
 ջաւան, Նախջուան ձեւերը Նախնաւան, Նախ-
 նուան ձեւերուն հետ միայն Ժ . դարէն ի վեր
 նշմարելի են⁹⁸, իսկ հնագոյն ժամանակի հա-
 մար գոյութիւն ունի միայն Նախնաւան, ցան-
 ցառ Նախնուան, այսպէս օրինակի համար

⁹⁶ Ant. Jud. I, 92.

⁹⁷ H. Hübschmann, 'Armeniaca' in der „Straß-
 burger Festschr. zur XLVI. Versammlung deutscher
 Philologen und Schulmänner“, 1901, S. 69—79, ուր
 է մէջ այլոց այս հարցը բաւական ընդարձակ կը շո-
 չափէ :

⁹⁸ F. Murad, անդ, էջ 103 :

Փաւստոսի քով (Դ. 55, էջ 173), Ղազար
 Փարպեցւոյ⁹⁹ եւ Խորենացւոյ¹⁰⁰ քննական
 հրատարակութեան մէջ, իբրեւ տարբերակ
 յիշուած են միայն Նախնական եւ Նախջնական
 եւ ձեռագրի մը մէջ նաեւ Նախջնական (Ագա-
 թանդեղոսի քով անունս ընդհանրապէս չի
 յիշուիր)։ Դարձեալ Ղեւոնդի քով¹⁰¹ կը
 դտնուի Նախնական կամ Նախջնական, Ասո-
 ղիկ¹⁰² ամէն տեղ կը գրէ Նախնական, Ինչ-
 պէս եւ Թովմաս Արծրունի¹⁰³։ Նոյն իսկ
 Վարդան վարդապետի Պատմութիւնն, որ
 Գլխաւորաբար 1307ի ձեռագրի մը վրայէն
 տպագրուած է (Վենետիկ 1862), երկու տեղ
 (Լէ, էջ 72 եւ ԾԴ, էջ 98) Նախնական եւ
 անգամ մըն ալ (ԶԳ, էջ 140) Նախջնական ունի,
 ըստ այսմ ԺԴ. դարն ալ տակաւին Նախի-
 ջեւան չի ճանչնար։

Ամէն պարագային Նախջնական եւ ամէնէն
 աւելի Նախիջեւան կրտսերագոյն ձեւը կամ
 ընթերցուածն է եւ միայն գրչագիրներու եւ
 հրատարակիչներու կողմանէ հնագոյն բնա-
 գիրներու մէջ մտած։ Իսկ եթէ Նախնական
 հնագոյն ձեւն է¹⁰⁴, այն ժամանակ յայտնի է

⁹⁹ ԳԼ. ԿԵ., էջ 121:

¹⁰⁰ Ա. Լ. (ԼԱ), էջ 83. Բ. Ը, էջ 112, Բ. ԾԱ,
 էջ 180, Գ. ԼԲ, էջ 296:

¹⁰¹ Ս. Պետերսբուրգ 1887, ԴԼ. Զ., էջ 7, Գ.,
 էջ 11, Ը., էջ 24, Ժ., էջ 33:

¹⁰² Ս. Պետերսբուրգ 1885, ԴԼ. Գ., էջ 115, Դ.,
 էջ 120, 124:

¹⁰³ Ա., ԴԼ. Ա., էջ 78, ԴԼ. Գ., էջ 92, ԴԼ. Դ.,
 էջ 105 եւ այլն:

¹⁰⁴ Հմմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 497: Հմմտ.

որ անունս Նախ-իջեւան չի կրնար նշանա-
կել, այլ բաղկացած է (այլադդ անծանօթ)
Նախնէն — բուն ձենն ըլլալու է Նախիմ կամ
Նախուն — որ գուցէ անուն մըն էր, եւ (ծա-
նօթ) աւան բառէն, այնպէս, ինչպէս Անուշ-
աւան, Արշակ-աւան, Բագ-աւան (Բագուան),
Զարեհ-աւան (Զարեհուան), Թոռն-աւան,
Շիրակ-աւան, Վաղարշ-աւան, Սմբատ-աւան
եւ այլն¹⁰⁵ :

Երկրորդ՝ Աւանդութիւնը : Մուրատ (անդ,
էջ 77) Հ. Ղ. Ալիշանի եւ Գէլցէրի ուսում-
նասիրութիւններուն համաձայն ստիպուած
է ընդունիլ, որ հին հայ մատենագիրները
մինչեւ «ԺԱ. եւ ԺԲ. դար Նոյեան տապանի
իրը կայան՝ Մասիս անունով լեռ չեն ճանչ-
նար, երբ ընդհանրապէս տապանակիր լե-
րան մասին խօսք կ'ըլլայ, իբրեւ այսպիսի
կը նշանակեն Կորդուաց լեռները», սակայն
ասկէ չ'ուզեր Ալիշանի եւ Գէլցէրի հետ եզ-

նալ. Նախնուան, Նախշուան, յուն. Ναξουάνα Պողո-
մէոսի քով : Անհիմն է նախ Մուրատի տուած մեկնու-
թիւնը թէ Նախշաւան ձենն — եթէ նոյն իսկ սկզբնա-
կան եւ ուղիղ ըլլար — «Ժողովրդական արագ արտա-
սանութեամբ յառաջ եկած համառօտութիւն մըն է»
Նախիջաւանին : Որովհետեւ նման համառօտութիւններ
մինչեւ հիմայ դասական հայերէնի մէջ ընտել են տես-
նուած եւ կարելի է ալ տեսնել. այնու որ իջաւանը
«Նախ»էն ետքն իր ի այնպէս պէտք էր պահել ինչպէս
նախիմաց եւ այլն : Վասն զի երկամիկ կամ բաղմա-
վանի բառերու բառասկիզբի ի կամ ու բարդութեանց
մէջ ընտել չի կորսուիր :

¹⁰⁵ Այս կարծիքն ունին Հիւրշման (անդ, էջ
73 յջ.), Մարքուարտ (Streifzüge, էջ 289, ծնթ. 4)
եւ Lehmann-Haupt (Armenien, I, էջ 178) :

բախացնել որ հնազոյն աւանդութիւնը Մասիսն իբրեւ տապանակիր լեռ է՝ ճանչցած, այլ Յովհ. Երզնկացւոյն հետեւեալ խօսքը՝ «Լեառն սյրարատեան բարձրակառոյցն Մասիս, տեղի հանգստեան եղեալ տապանին»¹⁰⁶ կ'ուզէ ապացոյց համարիլ թէ տապանակիր լեռը Մասիսի հետ նոյնացնելը «ի հնուց ընդհանուր ճանչցուած իրողութիւն մըն է»։ Ասիկա սակայն քննադատութեան մէջ տրամաբանական, հետեւողական ընթացք մը է, այլ անիրաւ զնահատանք մըն է կրտսերազոյն հեղինակի մը վկայութեան՝ հակառակ հնազոյններուն. որ առառաւելն միայն կրնայ ապացուցանել թէ անոր ժամանակ իբրեւ տապանակիր լեռ ընդհանրապէս Մասիսը կը համարուէր, բայց ոչ երբեք թէ միշտ իբրեւ այսպիսի համարուած է։

Ուրիշ վկայութիւն մը Մասիսի աւանդութեան ի նպաստ կը գտնուի Ս. Յակոբ Մծբնացւոյ վարքին մէջ, զոր Մուրատ բնաւ չի յիշեր։ Կ'ըսուի թէ «Արդ որ այսչափ հրաշագործէր սուրբն Յակոբ, զիա՞րդ անգիտանայր վասն տապանին թէ ո՞ր կառուցեալ կայ։ Ոմանք ի լեառն Կորդուաց ասացին եւ ոմանք ի լեառն Մասիս որ յԱյրարատեան գաւառին. նա աւանիկ եւ յոտն Մասեաց աղբիւր բղխեալ կայ, եւ եկեղեցի յիւր անուն կոչեցեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի» (Սո-

¹⁰⁶ Սոփերք Հայկականք, Ե. (էջ 83—164), ներկողեան ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, էջ 124։

փերք, ԻԲ., էջ 22) : Արդէն գրութեանս ա-
 ռաջին էջն ասորական աղբիւր մը կը մատ-
 նանշէ, որուն համաձայն խմբագրուած ըլ-
 լալու է : Հաւանական է որ գրութեանս հիմ-
 նական մասը հին է, բայց ոչ Մասիսի աւան-
 դութեան մասին եղած տեղեկութիւնը : Թէ
 այս տեղեկութիւնն անճարակ կերպով ներ-
 մուծուած է եւ կամ թէ — այն պարագային
 որ նոյն իսկ սկզբնական ըլլայ — այրարա-
 տեան Մասիսը չէ, յայտնի է Արտամէտ ա-
 ւանի յիշատակութենէն (անդ, էջ 23), ուր
 Վասպուրականի Արտամէտը հասկնալու է,
 ինչպէս որ արդէն ըստ Հ. Աւգերեանի¹⁰⁷
 Յայտմաւորքները կը յիշեն : Ասիկա դէթ այն-
 չափ կը ցուցնէ որ Յակոբ Մծբնացին մինչեւ
 Մասիս լեռը չհասաւ եւ վերոյիշեալ տեղիքին
 մէջ Վանայ լճին եզերքը հասկնալու է : —
 Յետագայ շրջանին նաեւ եւրոպացի գիտնա-
 կան ճանապարհորդներ կը յիշեն Մասիսի
 աւանդութիւնն¹⁰⁸, որ սակայն մեր խնդրոյն
 համար ո եւ է նշանակութիւն չունի, այնու որ

¹⁰⁷ Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց,
 հատ. Ժ., էջ 17:

¹⁰⁸ Ինչպէս Guillaume de Ruysbroeck եւ Vincent
 de Beauvais, որոնց մասին տե՛ս P. Peeters, La lé-
 gende de S. Jacques de Nisibe, Analecta Bollan-
 diana, 1920, p. 329. Նաեւ Adam Olearius, Ver-
 mehrte neue Beschreibung der Moscovitischen und
 Persischen Reyse (Schleswig 1656), էջ 399 կը պատմէ
 թէ Շամախի եկեղեցւոյ մէջ կէս կանդուն մեծութեամբ
 խաչ մը կայ՝ մետաքսէ նիւթերով փաթթուած, որ
 իրր թէ տապանի փայտերու մնացորդներէն շինուած է :

իրենց ժամանակի աւանդութիւնն է որ կը հաղորդեն :

Եթէ ԺԱ. մինչեւ ԺԲ. դարէն յառաջ ընդհանրապէս Մասիսի աւանդութիւնը գոյութիւն ունեցած ըլլար, այն ժամանակ ապահովապէս այսչափ երկար ժամանակամիջոցէն վկայութիւն մը մեղի հասած պիտի ըլլար : Որովհետեւ այս ժամանակաշրջանի շատ մը մատենագիրներ¹⁰⁹ եւ ոմանք կրկին ու կրկին անգամ Նոյի, ջրհեղեղի եւ տապանի մասին կը խօսին, եւ սակայն ամենազոյզն կերպով իսկ չեն ակնարկեր թէ որ լեւան վրայ տապանն իջած է : Այս պարագան անկարելի է ըմբռնել երբ նկատենք վեհափառ Մասիսն, որ հին դարերուն արդէն զանազան առասպելներու որրանն ու միջնակէտն եղած է եւ իւր ներկայութեամբն յանդէտս ամէնուն Մասիսի աւանդութիւնը պիտի յիշեց-

¹⁰⁹ Ինչպէս Ագաթանգեղոս, դէ. ԺԵ = § 169, ԺԶ. = § 172, ԻԷ. = § 296, Եզնիկ, Ընդդէմ աղանդոց, էջ 153, 164: Ղադար Փարսեցի (իւր «Թղթոյն» մէջ), 1904, էջ 190: — Յովհ. Մանդակունի, Ճառք (Վենետիկ 1860), էջ 33, 145, 157 յջ., 204: — Եղիշէ (Վենետ. 1859), էջ 82: — Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, Ա., 4, 5, 6: — Յովհ. Կաթողիկոս, Պատմութիւն Հայոց (Թիֆլիզ 1912), էջ 11: — Գրիգոր Նարեկացի, Ճառք (Վենետ. 1827), էջ 196, 197 յջ., հմտ. նաեւ էջ 231, 239, 248: — Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց (Վաղարշապատ 1871), էջ 17: — Գրիգոր Մաղիսաւորոս, Տաղասացութիւնք (Վենետ. 1868), էջ 9, 80: — Ներսէս Շնորհալի, Տաղաչափութիւն (Վենետ. 1830), էջ 16 յջ., 318, 413, 475, 489, 501, 548, 579: — Սամուէլ Սկեւրացի առ Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց (Վենետիկ 1853), էջ 6: — Վարդան վարդապետ, Պատմութիւն (Վենետ. 1862), Դ.—Ե. = էջ 7—9:

նէր, եթէ նման աւանդութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլար:

Նոյն իսկ Ծն. Ը. 4 տեղիքին հայերէն թարգմանութիւնն այսպիսի աւանդութեան մը հակառակ կ'ելլէ: Եթէ Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները Մասիսի աւանդութեան մասին դէթ աղօտ դադարաւ մը ունեցած ըլլային, այն ժամանակ տὰ ἁρχαῖα Այրարատ նահանգին հետ յարաբերութեան մէջ դնելով ոչ թէ միայն «Այրարատ»ով թարգմանած պիտի ըլլային¹¹⁰, այլ հակիրճ կերպով «ի լեւրինս Մասեաց», ասիկա ընթերցողներուն համար շատ աւելի պարզ եւ հասկանալի պիտի ըլլար եւ միաժամանակ հանուած իմաստին հաւատարիմ արտայայտութիւնը: Թէ բնականաբար Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները ո'րչափ ժողովրդեան հասկացողութեան յարմարելու միտ դրած են, կը ցուցնէ ի մէջ այլոց ἁρχαῖον (Ես. ԺԲ., 10 եւ Յովբ ԺԸ., 31), որ Հայկով թարգմանած են:

Ըստ այսմ այսօրուան մեր ձեռքը հասած հայ մատենագրութիւնը հիմ առնելով ԺԱ. դարէն յառաջ Մասիսի աւանդութեան մը գոյութեան մասին կարելի չէ այլ եւս խօսք ընել: Սակայն եւ այնպէս Մուրատ (անդ, էջ 42 յԸ.) կ'ուզէ առ այս վկայութիւն մը, թէեւ «միակը», Մովսէս Խորենացւոյ քով դնել, որ «աղօտ կերպով հին, բերանացի աւանդութիւններէն քաղուած պատմուածք-

¹¹⁰ Տե՛ս վերը ծնթ. 2:

ներու բովանդակութիւնը կու տայ»։ Պատմահայրս¹¹¹ Գորգի, Բանան եւ Դաւիթ աղբիւրներու հետեւողութեամբ կ'աւանդէ աղբերու բաժանման մասին յոյն փիլիսոփաներու մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւն մը, երբ ասոնց մէջէն ամէնէն յաջողակը՝ Ոլոմպիոգորոս այսպէս կ'ըսէ. «Պատմեցից ձեզ», կ'ըսէ, «զրոյցս անդիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զոր եւ բազումք ի գեղջկաց զրուցեն մինչեւ ցայժմ։ Մատեան լեալ զՔսիսութրեայ եւ զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի. յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի։

Յետ նաւելոյ Քսիսութրեայ ի Հայս եւ զիպելոյ ցամաքի, գնաց, ասէ, մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սիմ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ զիտեւ զերկիրն, եւ զիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լեւամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, եւ անուանէ յանուն իւր զլեառն Սիմ.¹¹² եւ դառնայ անդրէն յարեւելս հարաւոյ, ուստի եկն։ Իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք եւ հնգետասան դստերօք եւ նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն, բնակէ անդրէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն եւ զլաւառն անուանէ Տարօն, եւ զանուն տեղ-

¹¹¹ Պատմութիւն, Ա., գ. 2։

¹¹² Սասնոյ զաւառին մէջ (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 70)։ Խորենացին կ'ընտրէ այս անունն, որովհետեւ Սէմ անունն շատ նման է, զոր հոս Սիմի կը փոխէ։

ւոյն ուր բնակեցաւ՝ կոչէ Յրօնս. զի անդ
զառաջինն սկիզբն եղեւ բաժանելոյ որդւոց
նորա ի նմանէ: Նորին դարձեալ եւ առ եղբրբ
սահմանացն Բաղտրիացւոց ասէին բնակել
սակաւ աւուրս. մնացեալ եւ մի ոմն անդ
յորդւոցն նորա: Քանզի կողմանք արեւելից
Զրուան զՍեմ կոչեն, եւ Զարուանդ¹¹³ զգա-
ւառն անուանեալ ասեն մինչեւ ցայժմ: Բայց
առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեաց ի
նուագս բամբռան եւ յերգս ցցոց եւ պարուց
զայսոսիկ ասեն յիշատակօք»:

Այս երկար տեղիքը դիտմամբ յառաջ
բերինք, որպէս զի ցուցնենք թէ որչափ խա-
խուտ է Մուրատի գլխաւոր նեցուկը: Տեղի-
քիս մէջ յիշուող անունները՝ Քսիսութրոս,
Սիմ — Սէմ, Սէմը Զրուանի հետ նոյնացնելը,
Տարօնը Տարբանէն, Զարուանդը Զրուանէն
յառաջ բերելն եւ ընդհանրապէս ամբողջ ոճն
հայ ժողովրդական աւանդութիւն մը չի ներ-
կայացներ, այլ Խորենացւոյ գիտական յե-
րիւրանքը կը մատնէ: Նաեւ այն կարծիքը թէ
Արամի յաջորդները «զայսոսիկ ասեն յիշա-
տակօք» այնչափ անորոշ է, որ անկէ ոչինչ
կարելի է եզրակացնել: Եւ նոյն իսկ եթէ տե-
ղիքս ժողովրդական կորիզ մ'ունենայ, որ
անկարելի չէ, այն ժամանակ նաեւ այս պատ-
մուածքին տեսարանը Վանայ լճին արեւ-

¹¹³ Զրուան եւ Զարուան անուններու մասին տե՛ս
Marquart, Südarmenien und die Tigrisquellen, ՀՍ.
1914, էջ 115, ծնթ. 1 եւ 2 = Արտատպ., էջ 204,
ծնթ. 2 եւ էջ 205, ծնթ. 1:

մտեան կողմը փնտռելու է, եւ Քսիսութրոսի վերջին կայանն ալ՝ հիմ առնելով Սիմ լերան դիրքն ¹¹⁴, որ հայկական Տաւրոսի հետ նոյն ըլլալ կը թուի ¹¹⁵, եւ վերն ըսուածները, կ'ըլլայ՝ ոչ թէ Այրարատ նահանգի Մասիսն, այլ հայկական Տաւրոսի քով դանուող երկիրը կամ ընդարձակ իմաստով Կորդուաց աշխարհն ¹¹⁶, որուն մասին պիտի խօսինք յաջորդ հատուածին մէջ:

§ 5. ԿՈՐԴՈՒԱՅ ԼԵՈՆ ԻՐԻՆԻ ՏԱՊԱՆԱԿԻՐ ԼԵՈՒ

Հայ մատենագրութիւնը՝ թէ՛ թարգմանահայերէնը եւ թէ՛ սկզբնագրականը մինչեւ ԺԱ. դար իբր տապանակիր լեռ միայն Կորդուաց լեռները կը ճանչնայ:

1. Եւսերիոսի Քրոնիկոնի հայ թարգմանութիւնը. «Եւ ի նաւէն՝ որ չողաւ դադարեաց ի Հայո, եւ ցայժմ սակաւ ինչ մասն ի Կորդուացուոց լերինն ի Հայոց աշխարհին մնալ նշխար ասեն» ¹¹⁷:

2. Փաւստոս Բիւզանդ կը պատմէ ¹¹⁸.

¹¹⁴ Խորենացի, Պատմութիւն, Ա. իւ., Բ. Ը., Արիստակէս Լաստ., ԳԼ. ԻԱ., էջ 94:

¹¹⁵ Տե՛ս Marquart, Südarmenien, ՀԱ., 1914, էջ 113 = Արտատպ., էջ 202:

¹¹⁶ Հմմտ. նաեւ Hübschmann, անդ., էջ 75:

¹¹⁷ Հրատ. Աւքերեան, հատ. Ա. (Վենետ. 1818), էջ 36—37:

¹¹⁸ Գ. 10 Վենետ. 1832, էջ 22. Մուրատ, անդ., էջ 1 յջ.: P. Peeters, Anal. Boll., t. 38 (1920), էջ 312 յջ.: Տեղեքիս հայող իբր արեւելեան աղբիւր մը տե՛ս Bedjans, Acta Sanctorum (1892), հատ. Գ., էջ 435 առ E. Nestle, Die Auffindung der Arche Noä durch Jakob von Nisibis և Zeitschr. f. Kirchengesch., 26 (1905), էջ 242:

«Զայնու ժամանակաւ խաղաց զնաց մեծ եպիսկոպոսն Մծբնացւոց, այր սքանչելի ծերունի, վաստակաւոր ի դործս ճշմարտութեան, որո՞ւմ անուն Յակոբ, փոխանակ աղաւն պարսիկ կոչէր, այր ընտրեալ յԱստուծոյ, յիւրմէ քաղաքէ անտի դալ հասանել ի լերինս Հայոց, ի լեառնն Սարարաղայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեանն ի դաւառն Կորդուաց. այր լի շնորհօքն Քրիստոսի, որպէս զօրութիւնք նշանաց եւ արուեստից լինէին ի ձեռաց նորա: Սա եկեալ ցանկացեալ վափաքեալ մեծաւ տենչանօք աղաչէր զԱստուած՝ տեսանել զփրկական տապանն նոյեան շինուածոյն, զի յայս լերին հանդեաւ նա ի ջրհեղեղէն. քանզի դամենայն ինչ որ հայցէր, առնոյր ի Տեառնէ: Ապա մինչդեռ ելանէր ընդ դժուարին ընդ անջրդի ընդ ավափայսն անասպատին սարարատեան լերինն, աշխատեցան եւ ծարաւեցան նա եւ որք ընդ նմայն: Ապա զնէր ծունր մեծն Յակոբ ի վերայ երկրին, եւ կայր յաղօթս առ Տէր. եւ ի տեղւոջն՝ ուր եղեալ էր զԷլուի իւր՝ բղխեաց աղբիւր, եւ արբին նա եւ որ ընդ նմայն էին. որ մինչեւ ցայսօր ասեն այնմիկ աղբիւր Յակորայ: Եւ ինքն ի նմին աշխատեալ դեղերէր՝ զլնդրելին տեսանել առանց յապաղութեան, առնէր աղօթս առ Տէր: Արդ իբրեւ էր նա խոնձեալ ի վեր ի դժուարին տեղւոջն մօտ ի կատարս, եւ կարի վաստակեալ էր, ննջեաց նա. եւ եկն հրեշտակ Աստուծոյ, եւ ասէ ցնա. Յակոբ, Յակոբ: Եւ նա ասէ. Աւասիկ Տէր:

Եւ ասէ հրեշտակն . Ահա ընկալաւ Տէր զա-
ղաչանս քո , եւ կատարեաց զինդ բուածս քո .
այդ , որ կայ ընդ սնարս քո , է ի փայտից տա-
պանակին , ահա բերի քեզ , անտի է այդ , զի
այլ մի եւս յաւելցես տեսանել զայն , զի Տէր
այդպէս կամեցաւ : Եւ մեծաւ խնդութեամբ
յոտն կացեալ , բազում զոհութեամբ երկիր
սլազանէր Տեառն , եւ տեսանէր զտախտակն՝
երբեւ զի կացնեաւ հատեալ հանեալ ճեղքեալ
ի մեծ ինչ փայտից : Եւ առեալ զառնայր
անտի , հանդերձ շնորհատուր պարզեւելովն ,
եւ որք ընդ նմայն երթեալք՝ իւրովք ճանա-
պարհորդ լինէր» :

Սարարադ անունով ի՞նչ պէտք է հաս-
կընալ : Սարարադ ընթերցուածը , զոր փաւ-
ստոսի քով միւսնոյն զլիսուն մէջ երեք ան-
գամ կը կարդանք , կը գտնենք նաեւ ուրիշ
տեղեր . 1. Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ վերա-
դրուած Ծննդոցի Մեկնութեան հայ թարգ-
մանութեան մէջ ¹¹⁹ . 2. այն երեք ձեռագիր-
ներուն մէջ , որոնք Էջմիածնի անաւարտ
մնացած քննական Աստուածաշունչի հրատա-
րակութեան (Ծն . Է . 4 , ծնթ .) հիմը կը կադ-
մեն . 3. Մովսէս Խորենացւոյ վերադրուած
Հովսիսմեանց պատմութեան մէջ (տե՛ս
Գործք . , էջ 300) . 4. Գրիգոր Աղթամարցւոյ
մէկ տաղին մէջ . «Լեառն Սարարադ , Կարմեղ
եւ Սինայի» . եւ վերջապէս . 5. ձեռագիր ա-

¹¹⁹ Վիեննական Միթթարեանց Մատենադարանին
մէկ ձեռագիրը , Թ . 231 , թղ . 13 : Զեռագիրն ինքնին
Ժ.Թ . դարէն է , բայց սկզբնագիրն Ժ.Բ . դարէն : Հմմտ .
Տաշեան , Յուլյակ , էջ 602 :

ւետարանի մը մէջ՝ 1292էն, ուր կը կարդանք. «ի դաւառիս Սարարադա, ի քաղաքիս՝ որ կոչի՝ սր. Մարի»¹²⁰ :

Սարարադի մեկնութիւնն ու ասոր աշխարհադրական դիրքն որոշելն երկար ժամանակ խնդրոյ նիւթ էր : Առաջին անգամ իմին համարձակեցաւ իւր դադղ. թարգմանութեան մէջ¹²¹ Սարարադին ներքեւ ծանօթութիւն մը դնել եւ նոյնացնել զայն Մասիսի հետ, իսկ ձեւին ծաղուճն ալ սխալ դրչադրութեամբ մեկնեց : Հիւրչման (անդ, էջ 76, ծնթ. 1) եւ Մուրատ (անդ, էջ 71 եւ 84, ծնթ. 1) այս մասին որոշ կարծիք մը չեն կրնար յայտնել : Միայն վերջինս տեղ մը (անդ, էջ 84, ծնթ. 1) նաեւ հնարաւոր կը համարի թէ Սարարադ յառաջ եկած ըլլալու է «ի լեռինս արարադայ բառերուն սխալ բաժանմամբ, այնու որ լեռինսի վերջին սէն Արարադայ հետ միացած է» : Մուրատ սակայն հոս փոքրիկ սրբադրութիւն մը կ'ընէ, այսինքն՝ լեռն կ'ուզէ կարգալ լեռինս վերոյիջեալ ձեւով մեկնել կարենալու համար, որ սակայն բոլորովին աւելորդ է, որովհետեւ հայ զբաղդութեան մէջ, մանաւանդ Մեսրոպեան գրերու մէջ Ն եւ Ս յաճախ իրարու հետ կը շփոթուին : Ուստի սխալ բաժանմամբ և յաջորդ բառին հետ միացնելով յա-

¹²⁰ Տե՛ս Լալայեանց, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց վաստորականի (Թիֆլ. 1915), էջ 119—122 :

¹²¹ Langlois, Collection des hist. anc. et mod. de l'Arménie, I, p. 218 b, ծնթ. 2 :

ուսջ կու գար արդէն Սարարադ ձեւը¹²² : Այս ձեւը անդամ մը ծագելէն ետքը բնականաբար հրապուրիչ սլիտի ըլլար Վասպուրականի կողմերէն ծնած մատենագիրներուն եւ զրջագիրներուն համար Սարարադ ձեւն իրենց գրութիւններովն անմահացնելն, եւ աւելի անձուկ կերպով տապանակիր լեռն իրենց նահանգին հետ կապելը :

Թէ Սարարադի փոխարէն Արարադ ձեւն ուղիղ է, կը վկայէ Սերիոսի քով զտնուող տեղիքը (էջ 2, տող 24—33), որուն համաձայն Հայկ Բարեկոնէն գէպի հիւսիս՝ Արարադ երկիրը կը չուէ, ասկէ ալ աւելի հիւսիս երթալով ի վերջոյ Հարք գաւառին մէջ կը հաստատուի : Հոս գծուած Արարադի աշխարհագրական դիրքը թոյլ չի տար նոյնն Այրարատ նահանգին հետ շփոթելու : Եթէ ուղիղ է Մատիկեանի¹²³ կարծիքը թէ Սերիոսի առաջին գլուխները Փաւստոսի առաջին երկու գլուխները կը կաղմէին, այն ժամանակ այս տեղիքն ուղղակի ապացոյց մըն է թէ Սարարադը Փաւստոսի քով կընայ միայն Արարադ եղած ըլլալ : Պէտք է միտ դնել որ Փաւստոսի Պատմութեան բոլոր ձեռագիրները միեւնոյն խմբի կը վերաբերին, միեւնոյն սխալներով, միեւնոյն սխալ ընթերցուածներով եւ թէ ամենահին ձեռագիրն Ժէ. դարը չ'անցնիր¹²⁴ :

¹²² Տե՛ս նաեւ Հ. Ա. Մատիկեան, Սարարադ թէ Արարադ. ի Յուշարձան (Վիեննա 1911), էջ 432—435 :

¹²³ Տե՛ս Անանուհը կամ Կեղծ-Սերէոս, Վիեննա 1913 :

¹²⁴ Հմմտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Zeitschr. f. arm. Philologie, II, էջ 267 յջ. :

Ամէն սլարադային Սերիոսի տեղիքն ապացոյց մըն է թէ հայ մատենադրութիւնն Այրարատէն զատ Արարադ մըն ալ կը ճանչնայ, թէեւ ամբողջը հին Կտակարանի տեսակէտին վրայ կազմուած է, ինչպէս որ Փաւստոսին ալ Աստուածաշունչն է որ (Ս)արարադ կը ներշնչէ :

Մարքոսարտ 1914ին¹²⁵ այն կարծիքին եկած էր թէ Սարարադ անունը կազմուած է վրաց. սա նախդիրէ, ինչպէս Սա-Քարթվելօ, Սա-աթարադօ եւն ձեւերուն մէջ եւ Արարադէն, սակայն արդէն իւր Südarmanien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen գործքին մէջ¹²⁶ տա-տամսելու սկսած է, այնու որ հետեւեալ նախադասութեան՝ «Անթիստելի է որ Սարարադ անունը... աստուածաշնչեան Արարատի հետ աղերս ունի, ձեւն ինչպէս որ ալ մեկնուելու ըլլայ» ծանոթութիւն մը կցած էր, ուր մէկ կողմանէ ձեռագրական աղաւաղումն այս դէպքին մէջ անհիմն կը համարի, իսկ միւս կողմանէ ալ այն ենթադրութիւնը, թէ վրաց. սա նախդիրն է որ հոս կը ներկայանայ (հմմտ. Σά-σπειρες Հերոդոտոսի քով) կը մերժէ, որովհետեւ այսչափ ուշ ժամանակ վրական աղբեցութիւն կարելի չէ փնտռել եւ այն այսչափ հարաւ : Սակայն այնու որ Մարքոսարտ զրեթէ հինդ տարի ետքն՝ իւր բա-

¹²⁵ Տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 17:

¹²⁶ Հանդէս Ամսօրեայ, էջ 180 = Արտատ. էջ 216:

նախօսութեան տպագրութեան ժամանակ
 նկատի առնելով Մատիկեանի վերոյիշեալ 10-
 դուածը (Յուշարձանին մէջ) ծանոթութիւն
 մը կը յաւելու. «Բնականաբար ամէնէն աւելի
 հաւանականն է այն թէ Սարարադէ ձեւը
 Ղոյսութեան իրաւունք չունի, այլ իւր ծա-
 դումը սարգապէս Արարադի սխալ գրչա-
 գրութեան կը պարտի եւ Ս. Գրքէն առնուած
 է¹²⁷», կրնանք այլ եւս Waldemar Belckի
 կարծիքը¹²⁸ թէ Սարարադ «ուրիշ բան չէ,
 բայց եթէ Արարադ՝ տուրանեան Սա տեղա-
 կան նախդիրով» բնաւ նկատի չառնել:

3. Թովմաս Արծրունի ունի հետեւեալ
 տեղիքն¹²⁹. «Յետ կատարման աստուածային
 հրամանին՝ ի ծովական ջուրցն բերեալ տա-
 սանն յարեւելեայն ի միջոց աշխարհի՝ հան-
 դեաւ ի լերինս Կորդուաց»:

4. Մովսէս Խորենացոյ վերագրուած
 «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց», փոք-
 րիկ գրուածքին մէջ կը պատմուի կուսաննե-
 րու մասին թէ ինչպէս իրենց զաղթի ժամա-
 նակ Կորդուաց աշխարհէն կ'անցնին եւ Սո-
 դոփ անունով լեռը կը հասնին. «Բայց այսր
 լերին», կը գիտէ հեղինակը, «ասի յԱսոր-

¹²⁷ Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 59, ծնթ. 5:

¹²⁸ Die Ursitze der Chaldeer und die Ausbreitung der chaldischen Macht ի Հանդէս Ամսթրեայ, ԽԱ. (1927), էջ 809: Փաւստոսի Սարարադի մասին տե՛ս նաեւ P. Peeters, La légende de S. Jacques de Nisibe, ի Anal. Boll., 1920, էջ 322 յժ.:

¹²⁹ Հրատ. Պետերս. 1897, Ա., գլ. 1 (էջ 18—19):

ւոց, թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց, եհաս
տապանն ի գլուխ լերինն, որ է Սարարադայ.
եւ ընդ մէջ անցեալ սղոցածուկնն արդելու
ղնաւն. եւ անուն քաղաքաւեղջն կոչեցաւ
Թըմնիս, այսինքն թէ ութ ողիք ելին ի տա-
պանէն ¹³⁰»: Որչափ մեղի ծանօթ է, բոլորո-
վին նորութիւն է թէ ասորի աւանդութեան
մէջ տապանակիր լեւը (Ս)արարադ կո-
չուի: Հաւանական է որ հոս (Ս)արարադը
Փաւստոսի Պատմութենէն առնուած յաւե-
լուած մըն է: Նման բան մը կը տեսնենք
նաեւ Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակադրութեան
հայ թարգմանութեան մէջ: Մինչ ասորի բնա-
ւերն ըստ հրատարակութեան J. B. Cha-
botի ¹³¹ կ'ըսէ. «Անոնք տապանը թողուցին
(եւան), ինչպէս կ'ըսէ Յովսէփոս ¹³², Ապա-

¹³⁰ Մովսէս Խորեն. Գործք, Վենետ. 1865, էջ 300:
Մուրատ, անդ, էջ 28—29: Հ. Ղ. Ալիշան, Հին հա-
ւատք Հայոց (Վենետ. 1910, էջ 63—54) անդիքս յա-
ռաջ կը բերէ միայն քիչ մը տարբեր բնագրով. նաեւ
տարբեր ընթերցումներ կու տայ Սողոմի եւ Թըմնիս
անուններուն համար, -ինչպէս Սաղոթ, Թըմնի կամ
Թմենի:

¹³¹ Chronique de Michel le Syrien, Paris 1899,
t. I, p. 14.

¹³² Ինչպէս Chabot ինքնին կը դիտէ, Բար Հե-
րէոս ալ (Chron. syr., p. 7) նոյնը կ'աւանդէ: Գուցէ
հոս չփոթութիւն մը կը տիրէ Սարարոնի պատճառաւ,
որուն համաձայն (XII, 569) Ապամէա քաղաքը *Ki-*
βωτός = սնդուկ, տապան» մականունն ունի եղեր.
հմտ. նաեւ Պաղոմէոս V, 2, 25 եւ Պլինիոս, Hist.
nat. V, 29: Նոյն իսկ Սեպտիմիոս Սեւերոսի եւ Մակրի-
նիոսի դահակալութեան ժամանակ կոխուած դրամնե-
րուն վրայ բոլորովին սրու կերպով կը տեսնուին
ΝΩ: արձանադրութիւնն իր, կնոջ, աղաւաի եւ ա-
ղանիին պատկերով: Այս մասին, ինչպէս եւ հրեայ
դադութին ձեռքով այս կողմերը Ս. Գրքին թողուցած

մէա քաղաքին մէջ, որ Պիսիդիայի մայրա-
քաղաքն է. հոս կը գտնուին տապանին մնա-
ցորդները: Այս մասին ուրիշներն ուրիշ
կերպ կը խօսին», այս տեղ հայ թարգմա-
նիչը¹³³ կ'աւելցնէ. «բայց ճշմարտապէս կայ
ի Հայք Մեծ, ի Լեւոնոս Արարադայ, որ է
Սասիս ըստ բնագրոցն»:

Վերոյիշեալ գրուածքին հեղինակը կ'ու-
զէր դուցէ այսու փաւստոսի (Ա)րարադի
դերքն աւելի որոշել զայն Թըմնիսի հետ յա-
րաբերութեան մէջ դնելով կամ նոյնացնելով:
Այս Թըմնիսն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Քա-
րիեթ Թեմանին կամ Թամանոն՝ այսօրուան
Ջեղիրէյ Իրն-Օմար (Տիգրիսի քով) քաղա-
քին քովերը, այսօրուան քրդաբնակ դիւղը
Բեթմանին, քրդերէն Հեշտանէ (այսինքն՝ 80,
Վոխանակ հեշտէ-նէ), որուն մասին Սա-
խաու լսած էր թէ կը գտնուի Ջուդիին
Լտեւը, Նակրավանէն 12—15 ժամ հեռու¹³⁴:
Իբր թէ այս Թեմանինը Նոյէն հիմնուած եւ
տապանէն ելլող ութ հողիներու¹³⁵ թուոյն

աղղեցութեան մասին տե՛ս E. Babelon. La tradition
phrygienne du déluge և Revue de l'hist. des reli-
gions, t. 23 (1891), p. 174 յջք.:

¹³³ Հրատ. Երուսաղէմ 1871, էջ 10:

¹³⁴ Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien,
Leipzig 1883, էջ 376: Հմմտ. նաեւ Hartmann, Boh-
tan, 1, 53, 84. 2, 93, 128:

¹³⁵ Հաւանաբար ասորերէնի վրայէն ܐܬܬܬܐ = ութ
կաղմուած է: Արարերէնի վրայէն Հափէլով պէտք էին
«ութսուէն» (ܐܬܬܐ) աչքի առջեւ ունենալ, որովհետեւ
արարներն այս դիւղը Թամանին կամ Թամանուէն կ'ա-
նուանեն:

համաձայն անունն առած է: Այս աւանն արդէն Աղաթխաս Սկոլաստիկոսի քով († իբր 582ին) կը յիշուի իբր ռօմի *Θαμανῶν*¹³⁶: Այս անունն ամենայն հաւանականութեամբ սկզբնաբար Կորդուաց աշխարհին մէջ հաստատուած ցեղի մ'անունն էր¹³⁷, սակէ յառաջ եկած ըլլալու է ապա վերոյիշեալ սխալ ստուգարանութիւնն ու տապանակիր լերան տեղաւորումը, ինչպէս որ Հայոց քով Նախճուանէն Նախիջեւան մը յառաջ եկած է: Թէեւ Մուհամմէդ Արաբիոյ ալ-Ջուզի լեռը¹³⁸ տապանակիր լեռ համարած է (Սուրա Բ., 46), սակայն արարներն այս անունն Կորդուքի ասորի աւանդութեան լերան վրայ փոխանցեցին, որուն տեղը հաստատուն մնաց ահոր վրայ շինուած Dairā de-Beth kewēla վանքով¹³⁹: Նաեւ Qazwînî պարսիկ աշխար-

¹³⁶ Agathiae Myrinaci Historiarum libri quinque (Bonnae 1828. Ի „Corpus script. Hist. Byzantinae“, հրատ. B. G. Niebuhr), pars III, p. 272 (lib. 4, 29). *ἐν γὰρ ἐν τῷ τότε ἀμφὶ τὰ Καρδούχια ὄρη ἐς ἡμῶν Θαμανῶν διὰ τὴν τοῦ θέρους ὥραν καὶ τὴν τῶν τόπων εὐκρασίαν μεταβάς τε καὶ ἐνδιαιτώμενος* Թամանոսի մասին տես նաեւ Մուրատ, անդ, էջ 28, G. Hoffmann, Auszüge, էջ 174 յջ., Marquart, Südarmenien, էջ 217, 350 յջ., Hübschmann, Altarmen. Ortsnamen, էջ 333 յջ. = Հայ. Թարգմ. էջ 201 յջ.:

¹³⁷ Հմմտ. St. Martin, Mémoires, I, p. 263 յջ., Մուրատ, անդ, էջ 28:

¹³⁸ Nöldeke, Kardun und Kurden: Festschrift für Kiepert, էջ 77, ծնթ. 2, հիմ առնելով Hamasa, 564 = Jaqut, 2, 270, 11 = Muštarik, 111:

¹³⁹ Chronique de Denys de Tell-Mahre, IVe partie publ. par J. B. Chabot, p. 84, 2. Marquart, Südarmenien, ՀԱ 28 (1914), էջ 181 = Արտասպ. 217 յջ.:

հաղէտի համաձայն ¹⁴⁰ տապանն ալ-Ջուղի
լերան վրայ հանդիւած եւ հոն Նոյ տաճար մը
չինած է եղեր, որ տակաւին Քաղվինիի ժա-
մանակներն իսկ ուխտատեղի եղած է: Նոյն
իսկ մինչեւ Արրասեանց ժամանակները տա-
պանի մնացորդներէն սոյն լերան վրայ կը
զտնուին եղեր:

Ըստ այսմ տեսանք, որ «Պատմութիւն
սրբոց Հովիտիմեանց»ի հեղինակը (Ս)արա-
րադը Թեմանինի քովերը կը վնտոէ: Արդեօք
նոյնը կրնա՞նք ըսել Փաւստոսի համար:
Բնադրէն ոչինչ կարելի է ապացուցանել, այլ
միայն ենթադրել, որովհետեւ ամբողջ պատ-
մուածքին ոճն ասորական աղբիւր մը կը
մատնանչէ, ուրիշ նեցուկ մը կարելի չէ
զտնել բնադրին մէջ: Առ այս ապահով
կուտան մը կու տայ (կեղծ) Սերիոս, որ Մար
Աբասին հետեւելով կը պատմէ ¹⁴¹. «Արդ՝
այս են անուանք աղլածինն արանց անդրան-
կելոցն ի Բաբելոն, զնացելոցն ընդ կողմանս
հիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ: Զի չուեաց
խաղաց զնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնաւն եւ
որդւովքն եւ ամենայն աղխիւն հանդերձ: Եւ
չողաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ ի տանն
որ ի լեռնոտինն, որ դառաջինն շինեալ էր
Զրուանայ հաւրն՝ եւ եղբարբքն հանդերձ:
Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգու-
թեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արա-

¹⁴⁰ Թարգմ. Ethé, t. I, 19, p. 320, առ Սանտալ-
ճեան, Histoire, I, p. 137:

¹⁴¹ Հրատ. Պետերսբուրգ 1879, էջ 2—4:

մենակայ: Եւ ինքն չուեաց զնաց անտի եւս
 ի հիւսիսակողմն եւ չօքաւ բնակեցաւ ի
 բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. եւ կոչե-
 ցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարք, յանուն
 Հարցն¹⁴²: Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի
 կոչեցաւ անուն Հայք՝ որ են հայազամբք
 հանդերձ...¹⁴³:

¹⁴² Ասիկա ժողովրդական ստուգարանութիւն է:
 Տարակոյս չկայ որ հոս քարձատին կը պատկանի,
 որուն ապացոյց է սեռ. Հարքաց ձեւը, նմանապէս
 Xáoxa (Տուրուերեանի մէջ) Կոստանդին Ծիրան. քով
 (De administratione imp., cap. 44):

¹⁴³ Այսպիսի մեկնութեան մը փորձը, սովորական
 երեւոյթ մը նաեւ ուրիշ ժողովուրդներու քով, կարծես
 կուտան մը կու տայ ենթադրութեան մը, որ այսօր ինչ
 ինչ զխնականներէն կը պաշտպանուի, այսպէս զ. օր.
 Kretschmer (Der nationale Name der Armenier,
 էջ 3 = հայ թրգմ. ՀԱ. 1933, էջ 429 յէջ.), որ զՀայկ
 յոյն մատենագրութեան Անու ժողովրդեան անուն
 հետ կը նոյնացնէ եւ յենլով բեւեռագրերու խայաշա
 անուն վրայ կը կարծէ թէ «Հայերն իրենց Հայք ա-
 նունը նախահայկական եւ նաեւ նախախաղտեան ժո-
 ղովրդեան պարտական են»: Նաեւ Հ. Յ. Տաշեան Հայք
 յառաջ կը բերէ Հայաշայէն, որոնք «կը նստէին ոչ
 միայն ի Փոքր-Հայս, այլ նաեւ Մեծ Հայոց լեռնաշ-
 խարհի մէջ, զոնէ Արեւմտեան Հայաստան, ոչ միայն
 Գամբայ արշաւէ յառաջ, ոչ միայն յառաջ քան Ռար-
 տեանց տիրապետութիւնը, այլ նաեւ յառաջ քան առ
 հասարակ թրակեան-փախկական զաղթականութիւնը
 զէսլ ի Փոքր-Ասիա»: Հայաշա, ինչպէս Շուլլէ (հայ.
 Ծովք) եւ Ալշէ (հայ.՝ Աղձնիք) են կազմած են հայ
 ազգին զլիսաւոր զանդուածը: «Հայաշայէն են ետքը՝
 հայ ազգը կաղմելու նպատած են արք աշխարհին Ar-
 man (Ուրմիւր լճին շուրջը): Ասոնք Հայաստան մտած
 են՝ Մարաց արշաւանքի հետեւութեամբ: Անոր համար
 Արմանիա, Արմինիա են միայն անագան արձանագրու-
 թեանց մէջ կ'երեւան. եւ Դարեհի ծանօթ արձանա-
 գրութեան մէջ տակաւին մնացած է Ուրուստու (Ուրար-
 տու) Բաբելական խմբագրութեան մէջ»: Հ. Յ. Տա-
 շեան կը կարծէ թէ ուղիղ է Մարքուարտի այն զաղա-
 վարը՝ թէ Հայք-Արմէնք զինուորական զաղթականու-
 թիւն ըլլան, զորոնք հոն բերած են «Մարք՝ աշխարհը

Յայնմ ժամանակի թաղաւորեաց ի Բա-
րեւոն որսորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան, ճոխն
չատուածացեալ, որոյ հղաւը զաւրութեամբ
եւ սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ
էր իշխան ամենայն աղգաց՝ որ սիրեցան ի
վերայ երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արա-
րեալ առ աչաւք կախարդութեամբ հնարս՝ եւ
հրամանս թաղաւորականս ամենայն աղգաց.
եւ հպարտութեամբ ամբարտաւանութեան
իւրոյ կանգնեաց զպատկերն իւր, եւ ետ եր-
կիր պաղանել իրրեւ Աստուծոյ, եւ զոհս մա-
տուցանել:

Եւ վաղվաղակի կատարէին ամենայն
աղգքն զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ
անուն նահապետ աղգացն ոչ հնազանդեցաւ
ի ծառայութիւն նորա, եւ ոչ կանգնէր ի տան
իւրում զպատկեր նորա. եւ ոչ մեծարէր զնա
սաստուածաւրէն շքով:

Եւ էր անուն նորա Հայկ, ընդ որում
ծնաւ արքայի Բէլայ ոխութիւն մեծ: Եւ զաւ-
րաժողով լինի Բէլ արքայ ի Բաբելոն եւ զլմէ
դնայ ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա:

պահելու համար: Այս Արման աշխարհի բնակչութիւնն
անտարակոյս երանեան էր. եւ ասով կը մեկնուի երա-
նեան լեզուի այն մեծ աղղեցութիւնը հայերէնի վրայ.
ասով կը մեկնուի թէ ինչո՞ւ Արմենիա պաշտօնական
նոր յորջորջանքը Հայոց քով սովորական չեղաւ. բուն
Հայք աւելի գերիշխող եղած են» (տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան,
Հաթեր եւ Ուրարտեանք, Վիեննա 1934, Յաւելում):
Այսպէս նաեւ Ա. Խաչատրեան (Պատմ. Հայոց, էջ 41
ՃՋԹ.), որ նոյն իսկ «Հայաստան»-ի աւելի հին եւ ուղիղ
ձեւը կը համարի Հայաստուն կամ Խայաստուն: «Հա-
յաստան»-ի աւարտը կը համարի լոկ փոխառութիւն մը
երանեան լեզուէն՝ Արշակունեաց ժամանակ:

Գայ հասանէ յերկիրն Արարադայ ի
տունն՝ որ էր նոցա հայրենի՝ զոր շինեալն էր
ի լեռնոտին. եւ կաղժոս փախստական զնայ
ի Հարք առ հայր իւր աղբ առնել նմա. եւ
ասէ. «Դիմեալ դայ Բէլ արքայ ի վերայ ք».
եւ եկն եհաս մինչեւ ի տուն անդր. եւ ես
կնաւ իմով եւ որդւովք ահաւասիկ կամ
փախստական:

Առնու Հայկն զԱրամենակ եւ զկաղժոս
զորդի իւր. եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւ-
թանեցունց դստերաց իւրոց, արս հսկայս եւ
նուազունս թուով:

Եւ ի դիմի հարկանի Հայկն Բէլայ, եւ
կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուռն իւր:
Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա. եւ զնայր նա
փախստական. եւ Բէլ զհետ նորա երթայր
սնդազոյն հանդերձ զինակրան իւրով:

Զտեղի կալաւ Հայկն եւ ասէ ցնա. «Զի
սնդեալ դաս զհետ իմ. դարձիր անդրէն ի
տեղի քո՝ զի մի մեռանիցիս այսաւր ի ձե-
ռաց իմոց. քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իմիք»:
Պատասխանի ետ Բէլ եւ ասէ. «վասն այնո-
րիկ՝ զի մի անկցիս ի ձեռս մանկուոյ իմոյ
եւ մեռանիցիս. այլ եկ ի ձեռս իմ, եւ կեաց
ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի
զործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս»:

Պատասխանի ետ նմա Հայկն եւ ասէ.
«Եուն ես դու եւ յերամակէ չանց՝ դու եւ
Ժողովուրդ քո: Եւ վասն այնորիկ թափեցից
իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»:
Եւ ար-
քայն Տիտանեան սպառազինեալ, եւ վստա-

հացեալ ի կուռ սպառազինութիւն անձին իւրոյ :

Եւ Հայկն Արեթայն մերձենայր եւ ունէր ի ձեռին իւրում զաղեղն , որպէս հեծան հզաւր մայրափայտեայ : Եւ Հայկին զտեղի կալեալ սլաորաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ :

Եւ կանդնէ զկապարճսն ի զեանոյ ընդ ինքեան յաղեղն սկայաւրէն կամարին¹⁴⁴ , եւ ընդ դիրկս մտեալ զաւրութեամբ հարկանէ նետիւ զտախտակս երկաթիս , եւ ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն արձանն յերկիր խարսխեալ վտարեալ նետն . եւ վաղվաղակի կործանեալ զաստուածակարծեալ հսկայն . եւ զաւրք նորա փախստական լինէին : Եւ նոքա զհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց եւ ջորեաց եւ ուղտուց :

Եւ Հայկ զարձաւ ի տեղի իւր . եւ չոքաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ . եւ բնակեցաւ անդրէն աղբաւ իւրով մինչեւ ցայժմ : Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում , որդւոյ Արամանեկայ եղբաւր Հարմայի» :

Այս տեղիքին մէջ կը գտնենք ինչ ինչ յենակէտներ : Պատերազմի դաշտը Վանայ լճին արեւմտեան կողմը պէտք է որ գտնուի ,

¹⁴⁴ Այսպէս բնագիրն , որ աղաւաղուած կ'երեւայ . կարդալու է . «Եւ կանդնէ զկապարճսն ի զեանին եւ զնետն եղեալ յաղն սկայաւրէն կամարին» : Թէ ինչ ատիճան դործքս աղաւաղուած է տե՛ս Հ . Ն . Ակիւնեան , Սերիոս , Վիեննա 1924 :

որովհետեւ Վանայ լճին արեւմտեան ափին վրայ բարձրացող լեռնակատարը կ'անուանուի «Ներքովթ լեռ»¹⁴⁵, եւ ըստ հայկական զբոյցին Բէլ ճակատին մէջ լեռնալէն ետքը հոս թաղուած է: Ասկէ կը հետեւի թէ Արարադ երկիրը Նիմրուդ-Դադի հարաւակողմը գտնուելու է, որովհետեւ Բէլ Արարադ երկրին ափերէն ետքն է որ Հայկ իւր զօրականով կը փութայ երկիրը կրկին ետ գրաւել, սակայն մեծագոյն ուժի առջեւ կը ստիպուի կոնակ դարձնել եւ փախչիլ դէպի հիւսիս մինչեւ որ Նիմրուդ-Դադի քով ճակատի կը բռնուին: Այս նկարագրութեան համաձայն կը հասնինք Թեմանին կամ Փաւստոսի եւ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան Կորդուաց գաւառը: Հետաքրքրական է դիտելն, որ Մարարբաս Հայկի թոռն, որուն սա Արարադ երկրին առաջին հանգրուանն իբր ժառանգութիւն կը ձգէ, Կադմոս կ'անուանէ: Այս անունը հեղինակն ինքը կադմած է ասոր. *qadmo* կամ *qadmojo* = «առաջին» բառին վրայէն եւ այն երկիրն իբր հայկ. ամենահին աշխարհամասը (հարաւէն հաշուելով) կը յիշատակէ: Այս կարծիքը բոլորովին համապատասխան է հայկ. աւանդութեան, որուն համաձայն Հայկ աշտարակաշինութենէն ետքը Բաբելոնէն դադրած է եղեր եւ Կորդուք (Քարդու) Հայաստանի ամէնէն հարաւային

¹⁴⁵ Հմմտ. տաճկ. նաեւ «Նիմրուդ-Դադ». տարակոյս չի վերցնէր որ հայ մատենագրութեան «Բէլ»ը նոյն է Աստուածաշունչի (Ծն. Ժ., 8 յջ.) «Ներքովթ»ի հետ:

նահանգն էր: Ըստ այսմ Կաղմոս թէեւ ոչ
լեզուականօրէն, բայց առարկայօրէն Կոր-
դուքի (Բէթ Քարդու) վերադիր մըն է ¹⁴⁶:
Ուրեմն ըսուածներէն կը տեսնուի որ Ե.—
Ժ. դարու հայ մատենագրութիւնն ասորի
եկեղեցւոյն հետ Կորդուաց լեռն իրր տապա-
նակիր լեռ կը ճանչնայ եւ Մասիսի մասին
իրր այսպիսի բան չի գիտեր: Եթէ սակայն
վերջէն Մասիսն իրր տապանակիր լեռ մէջ
տեղ կ'ելլէ, ասիկա կարելի է մեկնել հնչա-
կանութեան փոփոխմամբ, որով Այրարատն
Արարատ եղաւ: Թէ դասական հայերէնի այն
ինչ ինչ դաւառաբարբառներուն մէջ ա կամ է
դարձած է, ունինք բաւական թուով օրի-
նակներ, զ. օր. մայր = մար կամ մէր,
հայր = հար կամ հէր: Այս կերպով անդամ
մը Այրարատ աստուածաշնչեան Արարադ(տ)ի
արտասանութիւնն ստանալէն ետքը Մասիսի
աւանդութիւնը կարծես ինքն իրմէ երեւան
պիտի դար, մանաւանդ որ Աստուածաշունչի
մէջ Արարատ միշտ Հայաստանի հետ աղերսի
մէջ կը դրուի, իսկ ասոր ամէնէն բարձր ու
հռչակաւոր լեռն էր Մասիս, ըստ այսմ տա-
պանը պէտք է որ ասոր վրայ կեցած ըլլայ ¹⁴⁷:
Եւր ապա միաթամանակ Նախնաւանը Նա-
խիջեւան եղաւ եւ իրր առաջին իջեւան մեկ-
նուեցաւ, յայտնի է որ տապանի իջեւանի հետ
յարաբերութեան մէջ պիտի դրուէր, որ ար-
դէն Մասիսի վրայ փոխադրուած էր, այնպէս

¹⁴⁶ Հմմտ. J. Marquart, Südarmenien usw.:
ՀԱ 28 (1914), էջ 181 = Արտատպ. 218:

¹⁴⁷ Հմմտ. Մուրատ, անդ, էջ 92:

որ արդէն զրոյց եւ ստուգարանութիւն իրա-
քու նեցուկ կրնային ըլլալ :

Ինչ որ ալ ըլլայ ջրհեղեղի հայկ. աւան-
դութեան մը հետքը կարելի չէ դնել եւ հնա-
րաւորութիւնը չկայ Նախնաւան (եւ նոյն իսկ
Նախջաւան) իբր *ἀποβατήριον* ¹⁴⁸ մեկնել :
Իսկ Յովսէփոս, որուն համաձայն տասպանը
Հոյսատանի մէջ լերան մը կատարը կեցած
է, ո՛չ Այրարատ նահանգի, ո՛չ Մասիս լե-
րան եւ ոչ ալ *Ναξουάνα* քաղաքին մասին կը
խօսի, եւ անոր կարծիքը թէ հայերը տեղ մը,
որ ջրհեղեղի աւանդութեան հետ աղերս
ունի, *ἀποβατήριον* անուանած են, «կարելի
չէ վստահելի համարիլ : Անիկա իւր աղբիւրը
չի յիշատակեր եւ մենք սլատճառ չունինք ա-
ռանց այլեւայլի լաւ համարիլ, եթէ նոյն իսկ
հայկական եղած ըլլայ : Որովհետեւ նոյն իսկ
հայ մը կրնար անոր հայկական տեղւոյ մ'ա-
նուան մասին սխալ տեղեկութիւն տալ եւ
իրապէս ալ ըրած է, եթէ Նախնաւանն իբրեւ
«իջեւան» եւ այլն մեկնած է ¹⁴⁹» : Գուցէ
Յովսէփոս *ἀποβατήριον* ըսելով կը հասկնար
Կորդուաց աշխարհին մէջ կամ Մանաղկերտի
քովերը տեղ մը համաձայն Նիկողայոս Դա-
մասկացւոյն տեղիքին :

¹⁴⁸ Թերեւս կարելի ըլլայ Այրարատի մէջ դանուղ
իջաւանի գիւղին անունը (Եղիշէ, Վենետ. 1858,
էջ 139. Մուրատ, անդ, էջ 63) այսպէս մեկնել. սա-
կայն զիւղս կը դնուի Վանանդ դաւառին մէջ, ըստ
այսմ շատ հեռու է Մասիսէն եւ ջրհեղեղի աւանդու-
թեան հետ բնաւ կապ չունի (հմտ. Hübschmann,
անդ, էջ 79, ծնթ.) :

¹⁴⁹ Hübschmann, անդ, էջ 79 :

§ 6. ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ԲԵԼԵՈՒԱԳՐԵՐՈՒ ԱՐԱՐԳԻ-
ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ

Մինչև և հիմայ եղած պրպտուհները կը հային միայն ջրհեղեղի աւանդութեանց. այժմ հարց կ'ելլէ թէ ի՞նչ բան աչքի առջեւ ունէր Սրբազան Մատենադիրը հաւ Ararat դրած ժամանակ: Մինչ Ս. Գրոց մեկնիչներն ասորադէտներու հետ Աստուածաշունչի Արա- լատին մէջ բեւեռադրերու Ուրարտուն կամ Ուրաշտուն կը տեսնեն, Ա. Շանդա իւր մէկ գործով¹⁵⁰ բալորովին նոր կարծիք մը կը յայտնէ, որուն համաձայն Ծն. Ը, 4 Արա- լատը բեւեռադրերու Ուրարատի հետ բնաւ կապ չունի, այլ Աստուծոյ արարչի քով յի- շուած Արարդի լեռան հետ նոյն է, իսկ միւս տեղիքներուն մէջ (Ես. ԼԷ, 38, Դ. Թագ. ԺԹ, 37, Եր. ԾԱ., 27) «մաղորթեան կիտա- րութիւններն ուղիղ չեն եւ Ուրարատ ար- տասանութեամբ սրբադրուելու են» (անդ, էջ 37): Կրնանք սակայն իրաւամբ հարցնել. «Ինչո՞ւ արդեօք Արարատի մաղորթեան կի- տադրութիւնները վերոյիշեալ երեք տեղիք- ներուն մէջ տարակոյսի պէտք ենք ենթադր-»

¹⁵⁰ A. Šanda, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients ի MVAG = Mitteilungen der Vorder-asiatischen Gesellschaft 7 (1902), Ararat und Urartu ՏԷ՝ս ասոր հաւառակ Joh. Döller, Ararat und Urartu ի BZ = Biblische Zeitschrift 1 (1903), էջ 349 յջ. : Բողոքիմաղրութիւնը Շանդայի կողմանէ. Nochmals Ararat und Urartu ի BZ, 2 (1904), էջ 113 յջ. : Միւսնոյն կարծիքը կը յայտնէ Շանդա յաջորդ գործքին մէջ ալ. Moses und der Pentateuch, Münster i. W. 1924, էջ 152:

կել եւ Ուրարատ կարգալ: Հաւանաբար միայն անոր համար, որպէս զի hare Araratէն (Ծն. Ը, 4) տարրեր ըլլայ¹⁵¹»: Այս հարցման կը պատասխանէ Շանդա. «Նախ եւ առջ թ. դարուն Ասուրնասիրպաղի քով Ուրարտու եւ Արարդի կրկին անուններն երեւան կու դան...: Երբ միեւնոյն թաղաւորն Արարդի եւ Ուրարտու (Ուրարտի) երկու անուն կը յիշատակէ, պատճառը կրնայ ըլլալ միայն որ ասորեստանցիներն երկու տարրեր անուն լսած եւ իրենց առարկայական ձայնական արժէքին համաձայն տարրեր կերպ տառադարձած են: Ինչ որ ասորեստանցիներն ըրած են, նոյնը կատարած են նաեւ հին եբրայեցիներն Արարատի ձայնաւորման (Vokalisation) նկատմամբ, զէթ այն ժամանակ, երբ Թաղաւորաց դրքերը ծաղում առին»¹⁵²: Եթէ Շանդայի այս տեսութիւնն ընդունէինք, Ս. Գրքի մէջ բաւական յատուկ անուններ կամ օտար բառեր կրնայինք սրբադրել: Թէեւ բոլորովին համամիտ Շանդայի թէ քննադատութենէ պէտք չէ խուսափել «աւանդապատութեան» սիրոյն համար, որ անտարակոյս «տակաւին կռուան չի կրնար համարուիլ կարծիքի մ'ուղիղ ըլլալուն եւ միայն յաճախ իրրեւ վահան կրնայ ծառայել, որուն ետեւ անքննադատութիւնն ու դադափարներու աղքատութիւնն անհող կը ծածկուին»¹⁵³, սա-

¹⁵¹ Joh. Döller, BZ, 1903, էջ 350:

¹⁵² BZ, 1904, էջ 118:

¹⁵³ Šanda, BZ, 1904, էջ 115:

կայն ստիպուած ենք ըսել, մարդ պէտք չէ
միւս ծայրահեղութեան՝ քննամոլութեան մէջ
լինայ, եւ միշտ Ս. Գիրքը յետադասելով
միայն բեւեռադրերու վրայ երդնու։ Որով-
հետեւ առանց նկատի առնելու որ օտար ա-
նունները տառադարձելու ժամանակ ամէն
լեզուի մէջ կամայականութիւններ ու պա-
տահականութիւններ կրնան տեղի ունենալ,
որ. ուրարտական անունները տառադարձելու
ժամանակ ասորական արձանագրութեանց
մէջ ոչ միայն յաճախակի ուրարտական ձեւէն
չեղումներ երեւան կու գան, այսպէս՝ ու-
րարտ. Տուշպա (Վան-Տոսպ), ասոր. Տու-
լուշպա, ուրարտ. Իսպուխնիս, ասոր. Ուշ-
պիմա¹⁵⁴, այլ նաեւ ասոր. արձանագրու-
թեանց մէջ ուրարտ. Ռուշաս արքայական
անուան երկու տարբերակներու կը պատա-
հինք, այսինքն թէ՛ Ուր-սա-ա թէ՛ Ռու-
սա-ա¹⁵⁵, որոնք խառն կերպով կը գործա-
ծուին, սակայն Ուր-սա-ան աւելի սովորա-
կան ձեւն է¹⁵⁶։ Այս միեւնոյն երեւոյթը կը

¹⁵⁴ Շամշի-Ռամման, սիւն. Բ., 26 = KB (Keil-
inschriftliche Bibliothek), I, էջ 178։

¹⁵⁵ Ռու-սա-ա՝ Սարգոն, Տարեդ. 58, 75 = Keil-
schrifttexte Sargons I, էջ 12, 16։ Ուր-սա-ա՝ Սար-
գոն, Տարեդ. 40, 52 = Keilschrifttexte Sargons I,
էջ 8, 10 եւն։

¹⁵⁶ Տե՛ս C. F. Lehmann, ZA (Zeitschrift für
Assyriologie) 12 (1897), էջ 119 յջբ.։ Հմմտ. դար-
ձեալ ուրարտ. Շարիդուրիս՝ Սի-դու-րի (Սաղմանա-
սար Բ., Նիմրուդի Կոթողին Տարեդ., 144 = KB I,
էջ 144) կամ Սա-ար-դու-ուր[րի] (Տիգղաթպիղեաներ
էջ 144), Գ., Նիմրուդի Տախտակին արձանագր., 20 = KB II,
Գ., Նիմրուդի Տախտակին արձանագր. Գլանին
էջ 6) կամ Սար-դու-րի (Ասուրբ. Ռասսամի Գլանին
Տարեդ., սիւն. Ժ., 40, 43 = KB II, էջ 230)։

Կրկնուի նմանապէս ուրիշ աղբերու անուն-
 ները տառադարձելու ժամանակ, այսպէս
 Menasê կամ Minsê (Ս. Գրքի Մանասէ) ¹⁵⁷,
 Aribi կամ Arubu ¹⁵⁸ եւն : Խոնչ պէտք է ըսել
 ասորեստանցւոց իսկ ܐܪܬܐ (tharthan) բա-
 ւին, Եօթան. Թարթան (Դ. Թադ. ԺԸ, 17.
 Հայերէն հակառակ բոլոր բնաղբերներուն «թա-
 րթան» թարգմանուած է), որ կը նշանակէ
 սպարապետ, բարձրադոյն հրամանատար ա-
 սորեստ. բանակին : Պէտք է արդեօք Թուր-
 քա՞ն սրբադրել : Ո՛չ. որովհետեւ Դելիւ ¹⁵⁹
 turtânu ձեւէն զատ tartânu ալ ունի : Ասորես-
 տանցիներէն զատ այս միւսն էր եւոյթը կը
 տեսնենք նաեւ Բողաղբեօյի արձանագրու-
 թեանց մէջ, ուր Ս. Գրքի Թոգաւրման Թելի-
 պինուսի մէկ արձանագրութեան մէջ ¹⁶⁰ Թա-
 գա-րա-մա կամ Թե-գա-րա-ամ-մա ¹⁶¹ ձեւե-
 րով երեւան կու գայ : Յառաջ բերուած օրի-
 նակներէն յայտնի կը տեսնուի որ ոչ թէ
 միայն մեծ սխալ մըն է Արարատն Ուրարատ
 սրբադրել ուղեւն, այլ հակառակէն նկատե-
 լով ճայնական համաճայնութիւնն Արար-
 դ(տ)իի եւ Ուրարատուի միջեւ մարդ կը փոր-

¹⁵⁷ Տե՛ս M. Streck, Assurbanipal, հատ. Գ.,
 էջ 706:

¹⁵⁸ Անդ, էջ 772:

¹⁵⁹ Friedr. Delitzsch, Assy. Handwörterbuch,
 Leipzig 1896:

¹⁶⁰ Keilschrifttexte aus Boghazköi III, I, 1, 38.
 ասոր տառադարձութիւնն ու թարգմանութիւնը տե՛ս
 Hrozný, Boghazköi-Studien III, 90 յջր.:

¹⁶¹ Keilschrifttexte aus Boghazköi, 19, 20,
 21 եւն.:

ձուռի զայն վերջնոյս երկրորդական ձեւը համարել: Եթէ սովորական ձեւէն կը շեղի այն ալ բառասկիզբն է, որ յառաջ բերուած օրինակներով դիւրաւ մեկնելի է, իսկ բառավերջը բնաւ հարկ չկայ նկատի առնել, որովհետեւ ասորեստանցւոց, ինչպէս բոլոր սեմական լեզուներուն մէջ բառավերջը շատ կամայական է, այսպէս ճիշդ Հայաստանի համար ունինք չորս ձեւեր. *mātu Ur-ar-ti* կամ *U-ra-ar-ti*, *mātu Ur-ar-ta* եւ ինչպէս սովորաբար *mātu Ur-ar-tu*¹⁶² եւ Սաղմ. Բ.ի քով Ար-բա-մի եւ Ար-բա-մու¹⁶³: Այս երկու անուններն իրարու այնչափ նման, գրեթէ նոյնաձայն կը հնչեն որ ըստ ինքեան զարմանալի կը թուի թէ ինչպէս այս համաձայնութիւնը Շանդայի պէս մասնազէտի մ'անդրադարձութենէն կրնար վրիպիլ: Թէ իրապէս այս երկու անուններն իրարու հետ կապ ունին, անոնց աշխարհադրական դիրքը միայն պիտի կարենայ որոշել:

Արարդի լեռը մէկ անգամ միայն բեւեռագրերու մէջ կը յիշատակուի, եւ այն Ասուրնասիրպաղի տարեգրութեանց մէջ¹⁶⁴, որ 884ին թումմէյի դէմ (Ռովանդուղի կողմերը) անկէ ալ յառաջ Կիրրուրի (ըստ Շանդայի նաեւ Ուրմիա լճին կողմերն եւ ասկէ արեւմուտք) կ'արշաւէ: Հոս է մէջ այլոց Խուբուշկիպէն հարկ կը ստանայ: Խուլունի անց-

¹⁶² Հմմտ. M. Streck, Assurbanipal, III, 814:

¹⁶³ Մենաքար, Բ., 48 = KB I, էջ 164:

¹⁶⁴ Սիւնակ Ա., 61 = KB I, էջ 62:

քով կը յառաջանայ մինչեւ Խաբլիսի¹⁶⁵ եւ կը նուաճէ Խաբլիսի երկրին Խաքու, Խաքարու, Նիշտուն, Իրբիդի, Միդկիա, Արգանիա, Թեւա, Խալուա — քաղաքներն, որոնք Ուսու, Արուա եւ Աւա-ար-դի՝ հսկայ լեռներուն (*šadâni dannute*) միջեւ կը դանուին: Բեւեռադրերու դի նշանն, ինչպէս արդէն Շանդա կը դիտէ, Ասուրնասիրպաղ սիրով տի նշանին փոխարէն կը դործածէ. ըստ այսմ կրնանք իրաւամբ նաեւ Արարտի տառադարձել:

Հիմայ փորձենք նախ եւ առաջ այս Արարդի լեռան (կամ լեռնաշղթային) դիրքը ըստ կարելւոյն ճշդել: Ըստ բեւեռադրին (Տարեգ. I, 59 յջք.) յիշեալ քաղաքները Խաբլիսի մէջ կը դանուին: Բայց որովհետեւ ասիկա, ինչպէս Շանդա ալ կ'ընդունի, աշխարհադրական շատ ընդարձակ դադափար մըն է, որ Վանայ լճին հարաւէն մինչեւ Եփրատի արեւմտեան եզերքն դանուող ամբողջ երկիրը կը սլարփակէ, այս սլատճառով ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ այս երկարածիդ աշխարհ-

¹⁶⁵ Թէեւ Շանդա հոս եւ յաջորդ տողերուն մէջ միշտ Կիրիսի կը դրէ, ինչպէս մինչեւ վերջերս միակ սովորական ձեւն էր, սակայն հակառակ մեր դերմաներէն սկզբնադրին Խաբլիս ընթերցուածը նախընտրեցինք հետեւելով E. Forrer-ի սրբադրութեան (*Real-Lexikon für Assyriologie* I, էջ 281), որ հետզհետէ ընդունելի դարձաւ: Նոյն իսկ E. Weidner, որ (*AfOF* = *Archiv für Orientforschung* VI, էջ 224) ասոր հակառակ ելած էր քանի մը տարի ետքն (*AfOF* X, էջ 20, ծնթ. 135) յետս կոչեց: Խաբլիս աշխարհին հետ նոյն է Խաբլիս, որ ծանօթ էր ասորեստանցւոյ արքունիքին մատակարարած իր ոչխարներով. երկիրս կը տարածուէր Տիգրիսի եւ Վանայ լճին միջեւ դէպի արեւմուտք մինչեւ Դիարրեքի:

համասին մէջ դնենէլ կէտ մը, ուր վերոյիշեալ ութ քաղաքներն եւ Արարդի լեռը կարելի ըլլայ ղետեղել: Հոս Շանդա (անդ, էջ 18 յջք.) աշխարհազրական երկու հնարաւորութիւն կ'ընդունի:

883ի արշաւանքի տեղեկագրին մէջ Ասուրնասիրպաղ (Տար. I, 112 յջք.) կը յիշէ Թեւա քաղաք մը Նիրբու երկրին մէջ: Այս երկրը, զոր Շանդա վերին Տիգրիսի արեւմտեան կողմը (Հիւսիս-հարաւ ընթացքով)՝ այժմեան Արղանա քաղաքին հարաւային կողմը կը փնտռէ, «կը տարածուէր դէպի հարաւ դրեթէ մինչեւ Դիարբեքիւրի աշխարհազրական լայնութեան կամ թերեւս դեռ անկէ անդին: Ըստ այսմ հոն տեղ մը ղետեղելու է նաեւ Նիրբուի մէջ գտնուող Թեւա քաղաքը»:

Տարեգիրք 3, 104 Ասուրնասիրպաղ կը յիշէ Բարդա-Նիշտուն քաղաք մը: Հիւսիսէն հարաւ արշաւելով թագաւորն այս քաղաքի առջեւէն անցնելով կը հասնի Դամղամմուսա եւ աւելի յառաջ Ամիդ-Դիարբեքիւր: Դամղամմուսա Շանդա կը ղետեղէ Ամիդի հիւսիսային կողմը եւ ասոր հետեւանքով Բարդա-Նիշտուն դեռ աւելի հիւսիս՝ Տիգրիսի արեւմտեան եզերքը կամ դուցէ Արղանայէն դէպի Դիարբեքիւր տանող ճամբուն վրայ փնտռելու է: «Եթէ ութ քաղաքներուն մէջ յիշուած Նիշտուն իբր համառօտութիւն Բարդա-Նիշտունի համարիլ կարենանք», կ'ըսէ Շանդա, «այն ժամանակ խնդրական վայրերէն երկրորդ մըն ալ որոշ ստուգութեամբ ղետեղած

կ'ըլլանք: Այս պարագային Նիշտուն թեւայի
հիւսիսային կողմը ըլլալու է եւ անկէ ոչ շատ
հեռու»:

Այս ենթադրութեան երրորդ կռուան մը
կը դանէ Շանդա Պեւտինդերեան տախտակին
մէջ, որ (11, 3) այն կողմերը՝ Դիարբեքիւրի
հիւսիսային կողմը եւ Տիլերիսի արեւմտեան
եզերքէն քիչ մը հեռու կը նշանակէ Արսինիա
մը ¹⁶⁶: «Յայտնի է որ ասիկա հին Արսանիան
է, որ արդէն բաւական յաճախ Խարխի եր-
կրին մէջ կը յիշուի: Ռիտտէր ¹⁶⁷ այս Արսի-
նիան Արդանայի հետ նոյնացուց: Բայց որով-
հետեւ Արդանային բեւեռագրերու Արքանիան
կը համապատասխանէ, կարելի է անուննե-
րու պատահական նոյնահնչութեան դիմել:
Սակայն ամէն պարագային այս Արսանիան
Արդանայէն հեռու է»:

Հատարու քաղաքը Շանդա կ'ուզէ «ի
հարկին» նոյնացնել Եփրատի արեւելեան
եզերքը դանուող Հադրոյի հետ: Արուա լեռը
Հոմմէլին հետ Միլդիշ երկրին «չաղ Արու-
ման» կը համարի: Մնացածը չի կրնար որո-
շել: «Աշխարհադրական այս ենթադրութեան
համաձայն Արարդի պիտի ըլլայ Եփրատի եւ
վերին Տիլերիսի մէջտեղը տարածուող լեռնաշ-
խարհին մէկ մասը, զույգ 1850 մ. բարձր Քա-
րաջա-Դաղին հիւսիսային փոքրիկ դօտին»:

¹⁶⁶ Քարտէսի վրայ կայանները նշանակուած են
արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ. ad Tigrem,
Coissa, Arsinia եւն:

¹⁶⁷ Ritter, Erdkunde II, 17:

Սակայն առանց նկատի առնելու, որ Նիշ-
տուն-Բարդա-Նիշտունի նոյնացումը խնդրա-
կան է, ինչպէս արդէն ինքնին Շանդա ստի-
պուած է դիտել, այս ենթադրութեան դէմ
կ'ելլեն երկու ծանր պատճառներ. նախ Տա-
րեգրքին միեւնոյն տեղիքը (I, 62 յջք.) կը
յիշէ Նիշտունի մէջ կուսակալ (փոխ-կուսա-
կալ?) մը Բուրու անունով, որ Ասուրնասիր-
պաղի առաջին արշաւանքի ժամանակ 884ին
պաշտօնանկ եւ ապա Արբելայի մէջ մորթա-
ղերծ կ'ըլլայ: Արդ ինչպէս տեսանք, Բարդա-
Նիշտուն Դամդամմուսայի քովերը կը դրո-
նուէր: Սակայն այս վերջին քաղաքին մէջ կը
նստէր հին ժամանակէն ի վեր ասորեստանցի
կուսակալ մը՝ իբր դուռն Սաղմանասար Ա. Էն
հոն հաստատուած ասորեստանեան դադու-
թին: Այսպիսի կուսակալ մըն էր Հուլայի,
որ 883ին կ'ապստամբի, սակայն թագաւորն
վրայ հասնելով Քինաբուի մէջ (Դամդամ-
մուսայի հիւսիսային կողմը) դերի կը բռնուի
եւ մորթաղերծ կ'ըլլայ (Տար. I, 102—110):
Արդ եթէ 884ի արշաւի պատմութեան մէջ
յիշուած ութ քաղաքներն իրապէս վերին
Տիգրիսի կողմերը կը գտնուէին եւ Նիշտունը
նոյն է Բարդա-Նիշտունի հետ, այն ժամա-
նակ բոլորովին անըմբռնելի կը մնայ թէ՛
ինչպէս Ասուրնասիրպաղ 883ին բնաւ յիշա-
տակութիւն չ'ըներ՝ թէ ինքն արդէն հերոն
միեւնոյն տեղը գործք ունեցած է: Մէկ տա-
րուան միջոցին ասով միեւնոյն երկիրն երկու
անգամ ապստամբած պիտի ըլլայ եւ որով-

Հետեւ ասորեստանցիները կրկին ասպատակ-
բողներու դէմ մասնաւորապէս անդթօրէն կը
վարուէին, ասպահովապէս Ասուրնասիրպաղ
883ի տեղեկագրին մէջ այս մասին դէթ խօսք
մ'ըսած պիտի ըլլար, թէ ինքն որչափ իրա-
ւունք ունէր սովորական անդթութեանց դի-
մելու, երբ դաւառ մը կրկին անդամ գլուխ
կը վերցնէր: Դարձեալ պէտք է միտ դնել որ
այս պարապային տարօրինակ կերպով երկու
այսպէս մօտաւոր տեղեր (Նիշտուն-Բարդա-
Նիշտուն եւ Դամդամմուսա) ասորեստանցի
կուսակալներ նստած պիտի ըլլան, որ կա-
րելի չէ ենթադրել:

Երկրորդ՝ ուրիշ աւելի ծանր պատճառի
մը համար այն ութ քաղաքներն Նիւրատի եւ
վերին Տիգրիսի մէջտեղը ղետեղելը մերժելի
է: Ասուրնասիրպաղ ասոր հայող տեղեկա-
գրին մէջ (Տար. I, 68 յջբ.)՝ կ'ըսէ՝ «Կիր-
րուրիէն ելայ, Հուլունի անցքով մտայ միւս
կողմը դոնուող Սարբի երկիրը, Հաթու,
Հաթարու եւն»: Եթէ ութ քաղաքներու ղե-
տեղումը ճիշդ ըլլար, այն ժամանակ Ասուր-
նասիրպաղ լռած պիտի ըլլայ Սարբիի մէջէն
կատարած արշաւի մասին, զոր ստիպուած
էր կտրել ամբողջ երկարութեամբ արեւել-
քէն (Վանայ լճին հարաւային կողմը) դէպի
արեւմուտք եւ միայն իւր արշաւին վերջին
հանգրուանի մասին բան մը պիտի կարենար
պատմել: Ճիշդ է որ տարեգրոց նախորդ մա-
սին մէջ Սուբուշկիայի մէջէն կատարած ար-
շաւի մասին լռութեամբ կ'անցնի, սակայն

այսպիսի մեծ ոստում մը դէպի արեւմուտք մինչեւ Արդանայի հարաւային կողմը հակառակ է ասորեստանցւոյ տարեղբերուն սովորութեան եւ վերոյիշեալ բնադրին ոճին եւս չի համապատասխաներ։ Այս երկու պատճառներն ալ կը սոյնուեն զՇանդա, վերը յառաջ բերուած աշխարհադրական համադրութիւնը լքելու եւ հետեւեալ եզրակացութեամբ շատանալու. «Այն ութ քաղաքներով երկիրը Խարխիի արեւելեան մասին մէջ տեղ մը կը դնուէր, դուցէ Վանայ լճին հարաւային կամ հարաւ-արեւմտեան կողմը, այնպէս որ Ասուրնասիրպաղ Հուլուն-անցքի կարճ չուէ մ'ետքը խնդրոյ նիւթ եղող տեղը կրնար հասնիլ»։

Այս եզրակացութեան ուղիղ ըլլալուն ապացոյցը կը դնէ այն հնարաւորութեան մէջ, որ ութ քաղաքներուն երեքը կարելի է «հաւանական կերպով Վանայ լճին հարաւ-արեւմտեան կողմը» դետեղել։ Թելան կը նոյնացնէ Թիլի հետ, որ կը դնուի արեւելեան Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղին հետ խառնման տեղը։ Արսանիան է անոր համաձայն Արդն (Շէյխ Իւնուս), աւերակ մը՝ Նզիդխանէի գետափը՝ Թիլի հիւսիս-արեւմտեան կողմը։ Միտկիա անունը հետեւելով Բելքին կ'ուզէ տեսնել Մողիկանի՝ Բաղէշի արեւմտեան եւ հարաւ-արեւմտեան կողմը դնուող դաւառին անունն մէջ։ Ըստ այսմ խնդրոյ նիւթ եղող երկրին դիրքը «մերձաւորապէս» կ'որոշէ. «Կը տարածուէր Տիգրիսի

եղերքը դանուող այսօրուան թիւէն հիւսիսային ուղղութեամբ մինչեւ Մողիկան, այս է մինչեւ Բիթլիս-Չայի ակնադրիւրն եւ կը պարունակէ արեւմտեան Տիգրիսի եւ Բիթլիս-Չայի գետեղերքները, ինչպէս նաեւ այս լեռնային աշխարհամասին արեւմտեան կողմը տարածուած ցած բլրաշխարհը (հոն են Արզնի աւերակները) : Այս սահմանադժուժը բաւականաչափ համապատասխանելու է այն պատկերին, զոր ութ բերդերը պարունակող լեռնային երկրի մը մասին ստիպուեցանք կադմել» :

Ուսու, Արուա եւ Արարդի իրրեւ «չաղանի դաննութէ», հսկայ լեռները Շանդա կը գետեղէ Բիթլիս-Չայի արեւելեան կողմը բարձրագոյն լեռնաշխարհին մէջ՝ Սղերթին կողմերը՝ մինչեւ թիւ եւ Տիգրիս հասնող Զերել-Զուղիի փոքրիկ դօտին : Բայց որովհետեւ կարելի չէ որոշել թէ այս ութ քաղաքներն եւ երեք լեռները թուելու ժամանակ աշխարհադրական որոշ կարգ մը նկատի առնուած է թէ ոչ, Արարդի աշխարհադրականօրէն գետեղելու համար երկու հնարաւորութիւն աչքի առջեւ ունի, այսինքն եթէ երեք լեռներու անուանց շարքը հիւսիսէն հարաւ ընդունինք, «այն ժամանակ Արարդի-Արարատ հարաւակողմն իյնալու է եւ թիւի արեւելեան կողմը դանուող Զերել-Զուղիի վերջին փոքր դօտին ներկայացնելու է : Կրնայ սակայն նաեւ Տիգրիսէն աւելի հիւսիս կամ դեռ աւելի վեր

Բիթլիս-Չայի քով փնտռուիլ¹⁶⁸» : Վերջին են-
թադրութիւնը մեղի աւելի հաւանական կը
թուի : Բնական է որ քանի մը անուններու
համադրութեան վրայ հիմնուած այս զետե-
ղումը բոլորովին ստոյգ չէ : Արսանիա եւ
Թեւա անուններ են , որոնք մէկէ աւելի եղած
ըլլալու են : Առաջնոյն նկատմամբ Շանդա
լինքն ալ կ'ընդունի . երկրորդին «բլուր»
նշանակութենէն կրնանք մենք նոյնը եզրա-
կացնել . եւ իրապէս երկրորդ Թիւ մը կը
նշանակէ Լինչի Հայաստանի քարտէսն եւ
այն Մշոյ արեւելեան կողմը : Միթէ մեր Արա-
ծանին (Մուրադ-սու) , որ բեւեռադրերու մէջ
ալ Arzania կամ Arsania¹⁶⁹ կ'անուանուի
այս Արսանիան չի՞ յիշեցներ : Արարդին զե-
տեղելու համար սէտք չենք զլիսաւորաբար
պարագայ մ'անտեսել եւ այս է չուին ճամ-
բան : Ասուրնասիրպաղ իր արշաւը կը կա-
տարէ կա'մ Կիրրուրիէն դէպի Խարխի Արեւե-
լեան Տիւրիսի (Բոհթան-սուի) երկարու-
թեամբ եւ կա'մ անկէ աւելի հարաւ : Վերջին
պարագային այս գետը երկու անգամ անցնե-
լու պիտի ստիպուէր , զոր Ասուրնասիրպաղ
ասորեստանցի թագաւորներուն քով տիրող
ընդհանուր սովորութեան համաձայն սէտք է
որ անպատճառ յիշէր արշաւին անբացատրելի
դժուարութիւնը շեշտելու համար , որ ճիշդ

¹⁶⁸ Ընդդժուին ինծմէ :

¹⁶⁹ Հմմտ. Սաղմանասար Բ. , Կոթող , 143 =
KB I, էջ 144. Մենաքար , սիւն. Բ. , 45 = KB I,
էջ 164 :

այս թաղաւորներու պարծենկոտութեան ա-
մէնէն աւելի համաձայն պիտի ըլլար: Ըստ
այսմ հաւանական է որ Բաղէշի քովերը դըտ-
նուող անցքի մը մէջէն Խարխի մտած է ¹⁷⁰,
եւ այն ժամանակ այն երեք լեռները հայկա-
կան Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ մինչեւ Բա-
ղէշ փնտռելու է: Որովհետեւ չատ հաւանա-
կան է որ Խարխի գրեթէ մինչեւ հայկական
Տաւրոս կը տարածուէր ¹⁷¹:

Արդ այս խնդրական հարցին շուրջ մեր
կարծիքով պայծառ լոյս կը սփռէ Սաղմա-
նասար Ա.ի (երբ 1270ին) ¹⁷² մէկ արձանա-
դրութիւնն, որուն հ. 27 հետեւեալ բնա-
դիրն ունի. «i-na šur-ru šangû-ti-ia mât u-ru-

¹⁷⁰ Կը թուի թէ Ասուրնասիրպաղ ալ Տիգրաթ-
պիղեսեր Ա.ի պէս (Հատուածակողմանց արձանագր. Դ., 49 յջբ.) մինչեւ Բաղէշ նոյն ձամբան ըրած է:
Եթէ ուրիշ քաղաքներն Արածանի-Արսանիայէն դէպի
հարաւ փնտռել ուզենք, այն ժամանակ Ասուրնասիր-
պաղ ալ ինչպէս Տիգրաթպիղեսեր դէպի հիւսիս,
այլապէս դէպի հարաւ կամ արեւմուտք արշաւած պիտի
ըլլայ: Տիգրաթպիղեսերի այս արշաւի մասին տե'ս
Schrader, Zur Geographie des assyr. Reiches, 1890,
էջ 328, ծնթ. 1. Streck, ZA 13 (1898), էջ 69 յջ.:

¹⁷¹ Նաեւ Շրադէր (անդ, 328, ծնթ. 1) Խարխի
այսպէս սահմանադձել կը թուի, երբ 16 լեռները
(«Հսկայ լեռները»), զորոնք Տիգրաթպիղեսեր Ա. անցաւ
Նաիրիի սահմանը մտնելու համար (Հատուածակ. Դ.,
58—70, 71) «Եփրատի ձախ ափն, այսինքն Արածանի-
Արսանիայի հարաւակողմն, ըստ այսմ էապէս Խարխի
սահմանին, այսօրուան Գուրգեստանի մէջ, Տիգրիսի
ձախ եւ հիւսիսային կողմը, Տիգրիսի եւ Մուրադի մէջ-
տեղ» կը փնտռէ: Այս կարծիքին կը հետեւի Streck,
ZA 13 (1898), էջ 101 = հայեր. Թարգմ.:

¹⁷² KAH = Keilschrifttexte aus Assur histor.
Inhalts, I, թ. 14 (էջ 18—25): Տառադարձութիւն եւ
թարգմանութիւն E. Weidnerէ AOB = Altorienta-
lische Bibliothek, էջ 112:

at-ri»¹⁷³, այսինքն «ի սկզբան քահանայու-
թեան խմոյ անկան Ուրուաարի աշխարհք» :
Թէեւ Ուրուաա(դ, թ)րի-աշխարհներու (B:
Urat[d, t]ri-աշխարհներ) մասին իրարու բո-
ւորովին հակառակ կարծիքներ յայտնուած
են, սակայն եւ այնպէս աւելի հաւանական
կը թուի E. Weidnerի Altorientalische Biblio-
thekի այս մասին հրատարակչին ենթադրու-
թիւնը¹⁷⁴ թէ Ուրուաա(դ, թ)րին յետագայի
Ուրարտուին «Հայաստանի» հետ նոյնացնե-
լու է : Ուրուաա(դ, թ)րի կը յիշուի դարձեալ
Տիգլաթպիլեսեր Ա.ին¹⁷⁵ մէկ յաջորդին ար-
ձանագրութեան մէջ [m]ât maš(?) - gu-unի եւ
mât miel-d[i(?) ...]ի կից : Ազադնիրարի կը
տեղեկադրէ¹⁷⁶ թէ ստորին Զաբէն Լուլուէ,
Խաբիսի եւ Զամուա երկիրները մինչեւ Նամրի
երկրին անցքերը կտրեց եւ ընդարձակ Կում-
մանի-երկիրը մինչեւ mât me-iḫ-ri mât sa-lu-a-û
mât ú-raṭ[d, t]-ri նուաճեց : Բայց որովհետեւ
Կումմանի մարդիկ Կասպաղաղովկիա՝ Տաւ-
րոսի հիւսիսակողմը բնակած են եւ հոն ալ
Մեխրի երկիրը փնտռելու է¹⁷⁷, այն ժամա-

¹⁷³ B: u-raṭ-ri.

¹⁷⁴ Հմմտ. Memnon VI, էջ 195. դարձեալ AOB,
էջ 113, ծնթ. 9, ուսկից առնուած են Ուրուաարիի
մասին եղած հետեւեալ ծանոթութիւնները. նմանապէս
Luckenbill, AJSL = American Journal of Semitic
Languages and Literatures, XXVIII, էջ 186:

¹⁷⁵ KAH = Keilschrifttexte aus Assur histor.
Inhalts, II, 74, 12:

¹⁷⁶ KAH II, 84, յւջ. 23—25:

¹⁷⁷ Տե՛ս H. Winckler, AOF = Altorientalische
Forschungen, III, էջ 323 յջ. : — Fér Mehri Հմմտ.
K, 2806, յւջ. 13 (L. W. King, AKA = Annals of

նակ Ուր(ու)ատ(դ, Թ)րին ալ Կուժմանի երկրին արեւելեան կողմը սկէտք է փնտռել: Երկու երկիրներու սահմաններն ալ Եփրատի ծոցին կողմերը՝ Խարբերդի քով զիրար շօշափելու են: Ամէնէն կարեւորն է սակայն մեր բնագրին սիւն. III, 18 յջք. տեղիքն, որուն համաձայն Սաղմանասար Ա. փախչող Kuti մարդիկը մինչեւ Ուրուատ(դ, Թ)րի աշխարհին սահմանները կը հալածէ: Կուտի աշխարհն Ասորեստանի հիւսիսային կամ հիւսիս-արեւելակողմը կը գտնուի¹⁷⁸: Այն ժամանակ Ուրուատ(դ, Թ)րի իւր հիւսիսային սահմանակից դրացին ըլլալու է, ըստ այսմ Վանայ լճին կողմերը գտնուելու է: «Բոլոր տեղիքները համադրելով մարդ այն եզրակացութեան կու գայ՝ Թէ Ուրուատ(դ, Թ)րի անունն էր այն լեռնաշխարհին, որ կը տարածուէր Վանայ լիւնի եւ Եփրատի ծոցին միջեւ մինչեւ Խարբերդին քով¹⁷⁹: Այս երկիրը յետոյ Ուրարտու կոչուեցաւ, այնպէս որ երկու անուանակոչումներն ալ նոյն են: Այսու Ուրուատրի ընթերցուածը կրնայ նաեւ ամենա-

the Kings of Assyria, էջ 119). Ասորենասիրպաղ Բ., Տարեգիրք III, 91 (King, անդ, էջ 374). KAH II, 58, I, 19, 60, II, 32, 61. յոջկ. 26, 83. յեասկ. 8, 84. յոջկ. 24, 153. յեասկ. 20, 22. CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Brit. Museum, XXXVI, 8, I, 14. KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi, 14 եւ անդրադոյն տեղիքներ այս Բողազքէօյի բնագիրներուն մէջ:

¹⁷⁸ AOB I, էջ 57, ծնթ.:

¹⁷⁹ Ընդդժուին ինծմէ:

մեծ հաւանականութիւնն ունենալ¹⁸⁰» : Այս Ուրուատրի, որ ինչպէս Նաիրի իբր հաւաքական անուն ուրարտական դաւառական իշխանութեանց հասկնալու է, կը շրջափակէր ըստ այսմ ամբողջ հայկական Տաւրոսն եւ հետեւարար նաեւ Արարդի լեռը :

Ուրիշ կարծիք ունէին մինչեւ հիմայ գիտնականները. այսպէս մինչ Սայս «Վանայ լճին արեւելեան եզերքը Բիաինա-Վան բերդով Ուրարտացւոց իշխանութեան միջնակէտն ու ելակէտը» կը համարի, Շրադէր¹⁸¹ անոնց սկզբնական բնակավայրը Երասխի դաշտը կը փոխադրէ, որովհետեւ անոնք Տիգղաթպիղեսեր Ա.ի քով չեն յիշատակուիր, այլ առաջին անգամ Ասուրնասիր-պաղի քով : Ասոր հակառակ Lehmann¹⁸² եւ

¹⁸⁰ Ernst Weidner, անդ, որուն համաձայն *mât u-rat-ri* կը յիշուի նաեւ Assur 12451 (Photo Assur, 2971) : — Տող 32—36 յիշուած Ուրուատրի ութ նահանգներէն խիմէ, Մաչգուն (Բարգուն ?), Սալուա եւ Լուխա ուրիշ տեղ ալ կը յիշուին. դ. օր. խիմէ. *mât hi-mi*, Տիգղաթպիղեսեր Ա. Հատուածակ. արձան. Դ. 10 (King, AKA, էջ 60), *mât hi-im-m[i]*, Assur 17184, տող 8 (որ սակայն KAH II, 74 ի կը պատկանի). նաեւ *mât hi-mu-a*, KAH II, 68, 12 = 71, 4 հո^ոս գետեղելու է : — Մաչգուն (Բարգուն). *[m]ât maš(?) -gu-un*, KAH II, 74, 13, *mât maš(?) -gu-un*, Assur 17132, յետակ. 17 (կից *mât hi-ru-a*ի, որ կ'ամբողջացնէ KAH II, 75) : — Սալուա. *mât sa-lu-a*, KAH II, 63. II, 4 = 71 a, 5, 84. յոջկ. 25 : — Լուխա. *mât luhi*, Տիգղաթպիղեսեր Ա. Հատուածակ. արձ. Դ. 10 (King, AKA, էջ 60. անտարակոյս հաւասար է *Eluhai*ի Ադադնա-րարի Ա.ի քով. տե՛ս AOB, էջ 59, ծնթ. 6) : Այս տեղիքներէն ուր մին կը հակասէ Ուրուատրիի վերոյիշեալ գետեղման :

¹⁸¹ Zur Geogr. des assyr. Reiches, էջ 333 յջ. :

¹⁸² ZA, 1897, էջ 113 :

Belck¹⁸³ Տիգլաթպիլեսեր Ա.ի քով¹⁸⁴ յիշուած Urratīnaš կամ Urrahīnaš կը կարդան Wincklerին հետ¹⁸⁵ «Uratīnaš, որ է խաղտի լեղուով Ուրարտու-քաղաք, ինչպէս որ խաղտի գինա՝ խաղտի-քաղաք կը նշանակէ» (Լէման) : Սակայն մինչ Լէման Ուրարտացիներն արեւմուտքէն դադլթել եւ Վանայ լճին հարաւակողմը բնակիլ կու տայ, Բէլք կը կարծէ «ամէն հիմ» ունենալ «խաղտի-Ուրարտացիներու սկզբնական բնակավայրը Տիգրիսի եւ Զադրոսի մէջ տարածուող վայրի լեռնաշխարհին մէջ փնտռելու» (անդ, էջ 811) . այնու որ երկուքն ալ Ուրարտինան Վանայ լճին հարաւակողմը կը գետեղին : Սակայն այս խնդրական Ուրարտինան, որուն կարծեցեալ գիրքը — Վանայ լճին հարաւակողմը — բնաւ ստոյգ չէ, չի կրնար Ուրուատրի-Ուրարտու գիրքի մասին վերը յառաջ բերուած աստիճանաբար տեղեկութիւններէ, որովհետեւ Ուրարտինան ալ կարելի է շատ լաւ վերն իբր Ուրարտունշանակուած աշխարհին մէջ, որ է Վանայ լճին արեւմտեան կողմը՝ հայկական Տաւրոսին մէջ գետեղել, որովհետեւ Տիգլաթպիլեսեր Ա.ի այս արշաւանքն ուղղուած էր գլխաւորաբար Կումմուխ եւ խալիսի երկիրներուն դէմ : Շանդա¹⁸⁶, Սանտալճեան¹⁸⁷ եւ ուրիշներն

¹⁸³ Beiträge zur Urgeschichte Armeniens ի հանդ. Ամս., 1927, էջ 805 յջբ. :

¹⁸⁴ Սիւն Բ. 36 եւ 45 :

¹⁸⁵ KB I, էջ 20 յջ. :

¹⁸⁶ BZ, 1904, էջ 120 :

¹⁸⁷ Histoire I, էջ 106 :

Ուրարտացւոց սկզբնական բնակավայրը կը
 զնեն Կարնոյ եւ Արածանիի միջեւ :

Աշխարհադրական այս համաձայնու-
 թիւնը կ'արտաքսէ ամէն տարակոյս Արար-
 դի = Ուրարտու նոյնութեան մասին : Արեւ-
 ելքցիներու քով սովորական երեւոյթ է եր-
 կրին անուան համաձայն նաեւ մէջը դռնուած
 լեռներն անուանակոչել . ըստ այսմ Արարդի-
 լեռ (կամ լեռներ) կը նշանակէ միայն Ու-
 րարտու երկրին լեռները : Թէեւ «միեւնոյն
 Թաղաւորն Արարդի մը եւ Ուրարտու (Ու-
 րարտի) ¹⁸⁸ մը կը յիշէ», սակայն ասկէ բնաւ
 չի հետեւիր «թէ Ասորեստանցիներն երկու
 տարբեր անուններ լսած եւ ասոնց առար-
 կայական ձայնական արժէքին համաձայն տա-
 ողարձութեան ժամանակ ալ տարբեր կեր-
 սով ներկայացուցած են», ինչպէս Շանդա կը
 կարծէ : Այսպէս 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 (Ասքանաղ) անունն
 Ասարհադդոնի արձանադրութեանց մէջ ¹⁸⁹
 Ašguza եւ Պատղամահարցերուն մէջ ¹⁹⁰ Iš-
 kuza ձեւերու կը վերածուի, որչափ որ ալ
 այս ձայնաւորն աւելցուած ըլլայ քաջահնչու-
 թեան համար, ըստ որում սեմական ժողո-

¹⁸⁸ Առաջնակերպ (Standard) արձանադրութեան
 մէջ. տե՛ս բնագիրը առ Abel-Winckler, Keilschrift-
 texte, տող 9. ultu reš eni mar Subnat adi māt Urarṣi
 katsu iksud, այսինքն՝ Սուրնասի (Սիրէնէ-սուի) ակն-
 ադրիւրէն մինչեւ Ուրարտու : Šanda, BibZ, 1904,
 էջ 118 :

¹⁸⁹ Հատուածակողմանց Ա. եւ Գ., սիւն. Բ.,
 27 յջք. եւ հատուածակ. Բ., սիւն. Գ., 16 յջք. (KB
 II, 128, 146) :

¹⁹⁰ Kn = Knudtzon Gebete (Leipzig 1893), 35,
 յետասկ. 9 :

վուրդներուն համար դժուարին էր բառասկիզբն երկու բաղաձայն արտասանելը. կամ միեւնոյն թաղաւորէն՝ Սարգոնէն կը յիշուի՝¹⁹¹ *I-zi-bi-a* մը (Պորսապատու արձ. 41) եւ *Zi-bi-a* մը (Տարեդ. 61), ¹⁹² *Ar-me-id* մը (Պորսապատու 41) եւ *Ar-ma-id* մը (Տարեդ. 61)։ Ասորեստանցիներու քով այսպիսի լեզուական կամայականութիւններ պէտք է զարմանալի երեւալ։ Թէ ինչ կերպով այս կամայականութիւնները կամ զուցէ երկրորդական ձեւերը մեկնելու է, այն դժեղ չի հետաքրքրեր. մեղի համար մէկ բանը ծանրալիւ նշանակութիւն ունի, այսինքն հոս ապացուցած ըլլալը — ինչպէս կը յուսանք — թէ Արարդի-Արարատ նոյն է Ուրարտուի հետ եւ թէ Սրբազան մատենագիրը ܐܪܪܬ ܐܪܪ (hare Ararat) գրած ժամանակ պէտք է հայկական Տաւրոսն աչքի առջեւ ունեցած ըլլայ։ «Քերականական տեսակէտէ առեալ», կ'ընդունի նոյն իսկ Շանդաւ ¹⁹³, «կարելի է hare Ararat թարգմանել Ուրարտուի լեռները (ստաց. սեռ.) կամ Արարատ լեռները (բացայայտիչ սեռ.), ինչպէս արդէն վերջին ձեւով Եօթանասնից թարգմանութիւնը (ներկայ հրատարակութեանց համաձայն) τὰ ὄρη τὰ Ἀραρὰτով գրած է ¹⁹³»։

¹⁹¹ Անդրադոյն օրինակներ այսպիսի յատուկ առումներու, որոնք յառաջագիր ձայնաւորով կամ առանց ձայնաւորի (a, i, e, u) կը դնուին տե՛ս նաեւ Streck, ZA XIV, էջ 139, ծնթ. 1 = հայ. թրգմ. էջ 98, ծնթ. 2։

¹⁹² BibZ, 1904, էջ 116։

¹⁹³ Տե՛ս առ այս վերը, § 1։

Երկու առումներն ալ համաձայն են արեւելեան լեզուներու օրէնքներուն եւ երկուքն ալ ուղիղ: Մինչ ժե. դարուն ն. ֆ. Արարդի-Արարատով հայկական Տաւրոսը կը հասկցուէր, կարելի է որ դարերու ընթացքին այս լեռնաշղթային արեւմտեան լեռնալատարները զանազան անուններ ստացած ըլլան, մանաւանդ երբ այս կողմն Ուրարտացւոց իշխանութենէն ելաւ եւ Արարդի-Արարատ անունը մնաց միայն այս լեռնաշղթային արեւելեան մասին՝ Վանայ լճին արեւմտեան եզերքին վրայ, որ միշտ Ուրարտացիներուն ժառանգական ստացուածքն եղած է: Կամ արդեօք Արարդի իր հաւանական եզակի ձեւով ու նշանակութեամբ արդէն Շանդայէն իսկ յառաջ բերուած օրինակներուն կը պատկանի: Այսպէս կ'ըսենք պարզապէս «Նիծիր» լեռ, որ Ասուրնասիրպաղի համաձայն¹⁹⁴ ամբողջ լեռնաշղթայ մըն էր, որուն վրայ նոյն իսկ բազմաթիւ ամբողջներ կային: Նաեւ այսօրուան *Gebel Fakû'ân*, ոչ նշանաւոր սար մը Բ. Թադ. Ա. 6 *עֶבֶל פֶּאֱקֻאֵן* (լեռն Գեղբուայ), ասոր հակառակ հ. 21 *הַר־בְּנֵי־בֶעֶז* (լերինք Գեղբուայ) կ'անուանուի: Հոս ալ արեւելեան լեզուներն ազատ ասպարէզ ունենալ կը թուին: Բնականաբար մեզի համար

¹⁹⁴ Տարեդր. Բ., 34, 36, 37, 39 = KB I, էջ 76. Ջրհեղեղի զրոյցը Գիլգամէշի դիւցազներդութեան մէջ, տախ. ժԱ., տող 141, 142 = Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, էջ 57:

բողոքովին անտարբեր է այն հարցը թէ արդեօք Ասուրնասիրպաղ Թ. դարուն Արարդիով հայկական Տաւրոսն ընդհանրապէս՝ թէ այս լեռնաշղթային մէկ լեռնակատարն ակնարկել կ'ուզէր: Ամէն պարագային շահեկան է դիտել որ Սասնոյ լեռնաշղթային մէկ լեռը կ'ողորի միւս լեռներուն հետ ջրհեղեղի ալիքներէն տարուեր տապանը հիւրընկալած ըլլալու պատուոյն համար:

§ 7. ԱՐԱՐԱՏ-ՄԱՐԱԹԿԷՆ

Գէորգ Կիպրացի (945—947), էջ 48, տապանակիր լեռն մասին շատ հետաքրքրական տեղեկութիւն մ'ունի. «Հոն կը վերջանայ Միջագետք եւ ուր կը գտնուին Տաւրոս ու Բաղէշի կապանն»¹⁹⁵ եւ կը սկսի հիւսիսային կողմը Մեծ Հայք. եւ այս աշխարհին մօտ՝ Տաւրոսի կողմը բնակող երկու ժողովուրդներէն մին կը կոչուի Խութեցիք եւ երկրորդը Սանասունք: Հոս կը գտնուի բարձր լեռ մը՝ Մարաթկէն¹⁹⁶ անուն, ուր

¹⁹⁵ Յուն. է. κλεινοῦρα (= կղիտւր [կոր. 80]) Βαλαείσων, սկզբնական է ապահով Բաղադէշ, ինչպէս կը տեսնուի Թովմ. Արծր., էջ 110, ծան., արար. ad darb Badlis = «Կիրճ, անցք, դուռն», հիմայ Bitlis. Հմմտ. Gelzer, Georg. Kyp., p. 168:

¹⁹⁶ Կը յիշուի դարձեալ ὄρος ὑψηλὸν ἐπονομαζόμενον Βαραθκέν (տե՛ս Leonis Sapientis et Photii ordo Patriarcharum in Hieronymi synectemus, ed. Parthey 1866, p. 89, հմմտ. էջ 821 տա G. Hoffmann, Auszüge persischer Märtyrer, p. 175. P. Peeters, Anal. Boll., t. 38 [1920], p. 320), որ անտարակոյս Μαραθκέν. սիրադրելու է:

կըսուի թէ Նոյի տապանն ալիքներէն բերուելով բախեցաւ լերան կատարին եւ այս կը պատմեն տեղացիները մինչեւ այսօր»։ Մարաթկէն լեռը վերջէն Հայերէն Մարաթ (սեռ. Մարաթա) կոչուեցաւ, որ քիւրդերու բերնին մէջ Մալլաթօ եղած է ¹⁹⁷ եւ այս է 1000—1505 մետր բարձր Մալլաթօ-դաղը՝ Սասնոյ արեւելեան կողմն, որուն վրայէն Քաղիթի (Բաթման-սուի) գլխաւոր ճիւղերէն մին՝ Բոջիան-չայ կամ Թինդերթ-չայ կը բխի ¹⁹⁸։

Գէորդ Կիպրացւոյ այս տեղեկութիւնը կը հաստատուի նոյն տեղւոյն ժողովրդեան նման աւանդութեամբ մը։ Կը պատմուի թէ Մարաթ կամ Մարաթուկ լերան վրայ անդունդ մը կը գտնուի, որուն մէջ դարերու ձիւնն ու սառոյցը դիզուած են, որ Նոյի տա-

¹⁹⁷ Հմմտ. Թովմ. Մեծօփեցի, էջ 23 (հր. Շահ-նադարեան, Պարիս 1860)։ Gelzer, անդ, էջ 170. Hübschmann, ON (= Ortsnamen), S. 316 = Հայ. թարգմ. էջ 176։ Մարքուարտ, Հանդ. Ամս., 1914, 183 = Արտատպ. 221։ Կայ նաեւ Մարաթա ձեւը (տե՛ս Jacut, Muschtarik, ed. F. Wüstenfeld, Göttingen 1846, 300—301)։ Այս կողմէն է Վարդան Մարաթեցի կամ Այդեկցի, տե՛ս Ն. Մառ, Сборники притчъ Вардана (Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ), Մասն Ա., էջ 292։ Ըստ Հոֆմանի եւ Նեօլգէկէի՝ Մարաթկէն իւր անունն առած է այն տեղւոյն վանքի մը — Mar athqeni վրայէն. այս կարծիքն ունի նաեւ Tomaschek (Sasun, S. 17 = Հայ. թարգմ. էջ 23 հիմ առնելով = Assemani, Bibl. Or. III, I, p. 216։ Mar athqen = Dominus disposuit), որ այս լեռը մինչեւ իսկ Զերէլ Զուդի կը փոխադրէ, որ Մարքուարտի հետ «բոլորովին կամայական» կը համարիմ։

¹⁹⁸ Belck, Zeitschr. f. Ethnol. 31 (1899), 249, 259, 261. Մարքուարտ, Հանդ. Ամս. 28 (1914), 183 = Արտատպ. էջ 221։

պանի յիշատակին համար դարերէ ի վեր տապան կ'անուանուի: Նմանապէս կը պատմուի թէ Նոյի տապանը Մոտկանի Խալան լեռնակատարէն Կոան կ'անցնի. վերջինս սակայն տապանին կ'ըսէ. «Գնա ի Մարաթուկ»: Աս ալ կը յարէ, «Գնա ի Մասիս, զի բարձր է քան զիս¹⁹⁹»: Այս խօսակցութիւնը կը պատմուի նաեւ Գրգուռ-Նիմրութ²⁰⁰ եւ Սիփան լեռներու (Նեխ Մասիսի²⁰¹) մասին: Երկու լեռներու միջեւ այս խօսակցութիւնը ծագում առած է անտարակոյս ա'յն ժամանակ, երբ Մասիս արդէն իբր տապանակիր լեռ կ'արժէր: Բայց որովհետեւ երեք դէպքերու մէջ ալ տեսարանը հայկական Տաւրոսի արեւելեան լեռնակատարին շուրջը կը դառնայ, վարկեան մը մտածել չի⁶ տար՝ թէ այս խօսակցութիւնն ուղղակի յերկրուած է, ջրհեղեղի աւանդութեան՝ Տաւրոսի արեւելեան լեռնակատարէն վեհափառ

¹⁹⁹ Տէ'ս Ն. Պ. Մարտիրոսեան, «Սասուն» ի Բիւզանդիոն, 1914, Թ. 5257:

²⁰⁰ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 178. Ալիշան, Հին հաւատք Հայոց², 1910, էջ 63: Ստ. Կանայեանց հոս յառաջ կը բերէ Բ. Պատկանեանի (Ванскія Надписи, III, 102, ծնթ.) մէկ անդրադարձութիւնը թէ «բարիս բառը յունաց մէջ նշանակում էր եղիպտական կուր, լատտ...» (տե'ս այս մասին վերը՝ էջ 31 յջ.): «Նոյնը կարելի է ասել Գրգուռ գաղաթի մասին...: Արարելէն Կուրկուրի ասորական կարկուրա բառից, նշանակում է մեծ նաւ» (Անյայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշ., 1914, 79, ծնթ. 2):

²⁰¹ Գ. Սրուանձտեանց, Գրոց ու բրոց, էջ 36—37. «Նոյայ տապանն եկու Սիփան, ասաց — Սիփա'ն, ա'ն զիս, ա'ն զիս. — Սիփանն ասաց. դնա' ի Մասիս, դնա' ի Մասիս, որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս»:

Մասիսի վրայ անցնելը մեկնելու համար :
 Հայ ժողովրդական հոգեբանութիւնը պիտի
 ուզէր Մասիսն իբր տապանակիր լեռ տես-
 նել, որովհետեւ անիկա է Հայաստանի ա-
 մէնէն բարձր եւ առասպելաշատ-նուիրական
 լեռը : Ամէն պարագային կը հասնինք հոն,
 ուր առաջնորդած էր զմեզ արդէն Մովս. Խո-
 բենացւոյ, Պատմ. Ա., 6 (տե՛ս վերը՝ էջ 43 յջ.)
 Զրհեղելի աւանդութիւնն. ասիկա կը հաս-
 տատէ ոչ թէ Մասիսի աւանդութիւնն, այլ
 այն, ինչ որ Գէորգ Կիպրացի, ինչպէս նաեւ
 Նիկողայոս Դամասկացի տապանակիր լեռան
 մասին աւանդած են (տե՛ս վերը՝ էջ 27) :

Այս վկայութիւններուն նշանակութիւնն
 աւելի արժէք կը ստանայ, երբ նկատենք որ
 հոս՝ Սասնոյ կողմերը հին Ուրարտացիներու
 ցիրուցան մնացորդներն եւ նոյն իսկ Ուրար-
 տու անուան ապրիլը կը տեսնենք : Այսպէս
 Յովհաննէս Եփեսացւոյ (ծն. իբր 506ին յ. Ք.)
 զրութենէն ²⁰² կ'իմանանք թէ՛ Անձիթ գա-

²⁰² Joannis episcopi Ephesi Syri Monophysitae
 Commentarii de beatis orientalibus et Historiae
 Ecclesiasticae fragmenta, latine verterunt W. J. van
 Douwen et J. P. N. Land. Amstelodami 1889, զոր
 այս տեղ կը զործածենք : Ասորերէն բնագիրն աւելի
 կատարեալ քան Will. Curetonի հրատ. (Oxford 1853)
 հրատարակած էր արդէն յառաջագոյն նոյն ինքն Land,
 Anecdota Syriaca, tom. II (Lugduni Bat. 1868) : Այս
 մասին տե՛ս Ա. Դեակոնովի քննական ռուս. մատերու-
 թիւնը Иоаннъ Ефесскій и его церковно-истори-
 ческіе труды (Յովհ. Եփեսացի եւ անոր եկեղեցա-
 պատմական աշխատութիւնները), Պետերսբուրգ 1908.
 տե՛ս նաեւ Assemani, Bibl. Or., t. II, pp. 83—90 :

ւառին մէջ կար *Ortājē*²⁰³ անունով ժողովուրդ մը, որ տակաւին պահած էր իր սեպհական լեզուն, ունէր իր վանքն եւ Ամիդ քաղաքի պարիսպներէն ներս՝ իր դպրոցը²⁰⁴։ Օրտայէ²⁰⁵ (սղումն *Օրարտ ձեւին) կ'անուանէին ասորիներն ընդհանրապէս Տիգրիսի

²⁰³ *Ortājē*, *B'oth Ortājē* = «Օրտայեցւոց երկիրը», Յովհ. Եփ., էջ 49, տ. 25, էջ 122, տ. 11 եւն. եւ *Josua Stylites*, ed. Wright, p. 39. Hübschmann, ON, 236, ծնթ. 2 = հայ. թրգմ. 55, ծնթ. 1: Օրտայեցիք կը յիշուին Ծոփաց եւ Անգեղոտան ընակիչներուն, Բարբարոսներուն, Հայերուն եւ Հեթանոսներուն, Կապադովկացիներուն եւ Ասորիներուն հետ: Հմմտ. Th. Nöldeke, *Zwei Völker Vorderasiens*, ZDMG (= Zeitschr. d. Deutschen Morg. Ges.) 33 (1879), 163 յջք., Մարքուարտ, Հանդ. Ամս., 1915, էջ 96 = Արատապ. էջ 222. Նոյնը՝ Entstehung, 16:

²⁰⁴ Յովհ. Եփ., էջ 182, տ. 22—25. «Ապա (վանահայր կարգուեցաւ) Մար Յովհաննէս, որմէ մենաստանն իւր անունն առաւ... որ Օրտայեցի կը համարուէր եւ կը կոչուէր, որովհետեւ եռանդուն, զիտուն եւ վարդապետ ըլլալուն Օրտայեցւոց երկիրը դնաց, ուր շատերը կը խրատէր, կ'ուսուցանէր եւ ուղղութեան կը բերէր, այնպէս որ մինչեւ իսկ Օրտայեցւոց լեզուն կը խօսէր, այս պատճառաւ ալ Օրտայեցի համարուած եւ անուանուած է, թէեւ ինքն ազգաւ զուտ ասորի է»։ տե՛ս դարձեալ էջ 184, տ. 7, էջ 186, տ. 16—18: Հմմտ. նաեւ Դեակոնով, անդ, էջ 11 եւ 38—39:

²⁰⁵ Անտարակոյս ասոր ազաւաղուած ձեւն է ուտայեցի, զոր կը գտնենք Մարութասի վարքին մէջ. «Էին ոմն անուն Մարիամ դուստր նախարարաց շայոց տուեալ եղեւ կին Ուտայեցւոց (տարբ. աւտացի) քրմապետի, որ էր տէր այսմ աշխարհի» (Վարք եւ Վկայարանութիւնք սրբոց, Վեներ. 1874, հատ. Բ., էջ 18: Տե՛ս նոյնը նաեւ Աւդերեան, Լիակատար Վարք, Վեներ. 1810, հատ. Ա., էջ 585, ուր ուտայեցւոց ձեւն եղած է ուտացւոց — այսպէս սրբադրելու է ընդդէմ ստացւոց կամ քստացւոց ձեւերն, եթէ վերջինս եղած չէ որսա[յի]ցւոց, որ ամէնէն ուղիղն է): Այդ կարգի քրմապետներ, աշխարհական իշխանութեամբ՝ հագուողիւս չեն Ա. դարուն Բրիտտոսէ յառաջ եւ ետքը:

աղբերակունքէն սկսեալ մինչեւ Բաղէշի
կիրճը բռնող Տաւրոսի (աս. *Tsahjā*) նախ-
նական բնակիչները: Այսպէս Դաւիթ Սա-
հառունի հայ իշխանը Միք. Ասորիէն²⁰⁶
կ'անուանուի Դաւիթ Օրտայեցի: Այս Օր-
տայեցիներէն մաս մը, որ ներկերաւի հիւ-
սիս-արեւելեան եւ Մուշի հարաւ-արեւելեան
կողմը բարձրալեռներուն վրայ կը բնակի,
յիտաղային Սանասունք (աս. *Sānasnājē*,
հիմայ Սասուն)²⁰⁷ եւ Խուլթեցիք²⁰⁸ կը

²⁰⁶ Chronique, ed. J. B. Chabot, Կամ 429 =
II, 3, p. 443/4 a.

²⁰⁷ Հնադոյն ձեւը Սանասուն եւ յգ. Սանասունի
էի տեւնուիր հին պատմագիրներուն քով՝ Փաւստոսէն
մինչեւ Սեբիոս, սակայն 600 տարւոյն համար կը վկայէ
Գէորգ Կիսրացի, որ (էջ 48) այն տեղւում բնակիչները
Σανασονίται (= Սանասնայք, Թովմ. Արծր., էջ 121)
կ'անուանէ: Իրն էլ-Աթիր իւր *Kāmel et-tēwarich* (IX,
p. 306) գործքին մէջ հիշ. 427 (= 1036)ին Մէկկէ
ղացոյ ուխտաւորները կողոպտող զաշնարեկ Սանա-
սանեայք մասին հետեւեալը կը պատմէ. «Այն ժամա-
նակ Խորասանէ, Տարարխտանէ եւ Աարդատականէ
նախ Խորասանէ խմբեր Անիի եւ Վաստանի (= Ու-
ստան) վրայէն Հայոց երկիրները կարեցին եւ հասան
անխափան մինչեւ Խլաթի կողմերն: Հոս ասոնց ար-
շակք հանդիսացան հայ հպատակներն (*Ra'īya*) իրենց
սատար ունենալով Սանասանեայք, որոնք նմանապէս
Հայոց կը վերաբերին» (հմմտ. *Tomaschek, Sasun*,
27 = հայ. Թրգմ., էջ 37—38): Նորադոյն ձեւը Սա-
սուն յառաջ եկած է հնադոյնէն միջին հայերէնի օրէն-
քին համաձայն (եռալանկ բառերուն միջին ձայնաւորի
անկումով, ըստ այսմ Սանասունի վրայէն, հմմտ. իտ.
Sanzon առ *Ramusio*, II, 78. *Tomaschek, Sasun*, 41 =
հայ. Թրգմ. 58): Բոլորովին կամայական է բնակա-
նաբար Սանասուն անունը Սանասարէն (հայ Թարգմա-
նութեան մէջ Սարասար Դ. Թադ. ԺԹ, 37. եւ. Iէ,
38), Ասորեասանի Սենեքերիմ Թադաւորի որդւոյն ա-
նուն վրայէն յառաջ բերելը (Մովս. Սոր. Ա. 23.
Թովմ. Արծր. Ա., էջ 8 եւ Բ., 7, էջ 121), որ իւր հայրը
սպաննելէն ետքը Հայաստան կը փախչի եւ Արծրու-

յորջորջուն, որոնք Բելադորիի²⁰⁹ համա-
ձայն «բարբարոս»ներ են եւ նաեւ *al-Artan*
անունը կը կրեն: Նեօլդէկէ²¹⁰ իրաւամբ հոս
al-Ortay (աս. *Ortāyē*) ընթերցուածը շատ
հաւանական կը դնէ: Տոմաշէկ²¹¹ սակայն
կը տարակուսի թէ «արդեօք արամայեցի Օր-
տայեցիք իրենց Հանձիթ բնադաւառէն մին-
չեւ Տարօն եւ մինչեւ Բաղէշի կողմերը՝
Տիգրիս կրնայի՞ն տարածուած ըլլալ: Թերեւս
ներելի ըլլայ հետեւեալ տեղեկութիւնը յի-
շեցնել, որ հնադոյն ժամանակներէն է (Պլի-
նիոս, 2., 128). Կղաւղիոս Կեսար կ'ըսէ թէ
Արածանիի ընկերը Տիգրիս *Arthenei* (տարր.
Archene) մէջէն կը հոսի կ'անցնի: Արթենէ
դժուարաւ կրնայ Արդն (հայ. Արճն, Աղճն,
Աղճնիք, Ἀρζανγη) եւ կամ Ստրաբոնի Ἀρ-
σγην (Արճէշի լիճն ու երկիրը) ըլլալ»: Տո-
մաշէկ կը միտի զայն նոյնացնել Յովհ. Մա-
միկոնեանի քով յիշուած Արճան բարձունքի
մը (ի Տարօն՝ Հաշտենից դիմացը) եւ Արուլ-
Փեղայի (տարեգր. ցամա. հիշ. 590, 594) Քա-
լաթ-Արդանի հետ (Մուշի գաւառին մէջ):
Եթէ հոս ծանրակշիռ կէտ մը կայ, այն ալ

նկայ տան նախահայրը կ'ըլլայ (Մովս. Խոր. Բ., 7.
Վարդան, Աշխարհադր. St. Martin, Mémoires, t. II,
p. 430. հմտ. Hübschmann, ON 315 = հայ. Թրդմ.
173 յջբ.):

²⁰⁸ Ասողիկ, Պատմ., էջ 107. յուն. *Χοδαῖται*
(Գէորգ Կիսլ., 48), ար. *Ḥadāḥīyā* (Beladhori,
p. 211 յջ. *Fragm. hist. ed. de Goeje*, p. 547. *at-Ta-*
bari, *Annales* III, 3, p. 1404 յջբ.):

²⁰⁹ Beladhori, էջ 211:

²¹⁰ ZDMG 1879, 165:

²¹¹ Sasun, 21 = հայ. Թրդմ. էջ 29:

Արթեմէն է, զոր դիւրաւ կարելի է Օրարտի
հետ նոյնացնել: Եւ իրապէս արդէն Մար-
բուարտ այս ալ-Ա(օ)րթան կամ Արատան եւ
Օրապէ իրարու բոլորովին համարժէք հա-
մարած եւ անոր մէջ Ուրարտու անունը նշա-
րած է մեկնելով ամբողջ երեւոյթը պարզա-
բանութեան (Haplologie) ուղիով յառաջ
եկած լոկ սղում մը, որով *Օրար(ա)տը,
*Արար(ա)տը, Արտի, Օրտի յանգած է:
Այսպէս շատ հաւանական կը գտնէ որ Մա-
լաթ (կամ Մարաթ-կէն) այս միեւնոյն ա-
նունը ներկայացնէ մ- վրացերէն վերա-
դերով, «որ հաւանաբար նաեւ վերին Եփրա-
տին եզերքը գտնուող ܡܪܬ ܕܥܝܪ Լերան ա-
նուն մէջ ալ երեւան կու գայ եւ վրական
երկիրներուն մէջ յաճախ կը տեսնուի²¹²»,
ինչպէս Արգվիլ եւ Մարգվիլ²¹³:

Մարբուարտ Ա(Օ)րթան անունը «Խոյթի
յատուկ ժողովրդական անունը» կը համարի:
Որովհետեւ անոր համաձայն Խոյթ «իրակա-
նին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հին Խալդիի
կանոնաւոր փոփոխութիւնը հայերէնի ձայ-
նական օրէնքներուն համաձայն²¹⁴»: Ըստ

²¹² Հանդ. Ամս., 1915, 96 = Արտատղ. 222.
Համտ. նաեւ Յուշարձան, 296, Entstehung, 17:

²¹³ Streifzüge, 171:

²¹⁴ Այսպէս Խոյթ յառաջ եկած է *Խալթէն եւ այս
ալ Խալթէն, ինչպէս Բալդեայ առ. khaldatajէն: Առամ-
նայինի թաւի փոխուիլը Խալտիի Xáldoi անուն կա-
նոնաւոր ձայնաշրջութեանը (Lautverschiebung) կը
պատկանի ինչպէս փոյթ եւ յուն. σπονδύ. Համտ. նաեւ
յուն. Φάσις < *Fāsís, վրաց. փոքի (ռուս. Потн),
հայ. ֓ոյթ (Ղեւոնդ, էջ 35 եւ 291, ծնթ. 2, հրատ.

այսմ հոս ալ նման շրջում մը տեղի ունեցած է ինչ որ կը տեսնենք հայ. Տոսպ—վանի ուրարտական Բիայնա—Տուրուշպաի նկատմամբ, այսինքն թէ ազգին հին անունը (Խալդե—նի) երկրի անուն եղած է, երկրի հին անունն ալ ազգի անուն դարձած է, ասոր հակառակ քաղաքի անունը նահանգի անուն (Տոսպ) : Այս ազատ եւ արխասիրտ Խալդիներն են, որոնք իրրեւ վարձկան զինուոր արեւելեան Հայաստանի սատրապին՝ Որոնտասի եւ Արտուքասի բանակին մէջ Հայերուն եւ Մարերուն հետ միասին՝ յունական բիւրուց դէմ ճակատեցան Կենտրիոնէսի (Բոհոտան—սուի) քով, Հայաստանի եւ Կորդուաց աշխարհին (Բէթ Քարդու, Բոհոտան) սահմանին վրայ ²¹⁵ : Ասոնք նախնիներն են քաջ օրոտայեցիներուն կամ խութեցիներուն, որոնք տակաւին Թ. դարուն Խոյթ բարձրագագաւին մէջ իրենց հին — Հայերուն անհասկանալի — բաղմաթիւ գաւառաբարբառներու բաժնուած (ճիւղաւորուած) լեզուն

եղեանց). նմանապէս նուրբ եւ թաւ զրերու միջեւ տարուբերիւր կը տեսնենք նախահայկական Անձիթ, Անձիթ, Հանձիթ անուան մէջ : «Ատամնայիւնի մ'առջեւ զիւրի փոխուիլն, որ զաղղիւրէնն ու հոլանդերէնը կը յիշեցնէ, թէ եւ հոս յարաբերաբար այնպէս ուշ ժամանակաշրջանի մը համար միայն վիսյութիւն ունինք, կրնայ սակայն նաեւ նախաքրիստոնէական շրջանին ալ տեղի ունեցած ըլլալ : Իրապէս չեմ դժուարիւր խոյր, *Խաւք նախապատմական *Խալդի վերածելու եւ այս անուան մէջ Խալդի—նի ժողովրդական անունը ճանչնալու» (Südarmanien, 228. Entstehung, 68, ծնթ. 4) : ²¹⁵ Xenophon, Anabasis, IV, 3, 4. հմտ. նաեւ Markwart, Südarmanien, 228:

պահած էին եւ կէս մը անկախ եւ շատ նախ-
 նական վիճակներու մէջ կ'ապրէին, որոնք
 մինչեւ այսօր հիւսիսային Ալբանիոյ մէջ տի-
 րող կեանքի պայմանները կը յիշեցնեն²¹⁶ :
 Ասոնց մասին շատ կենդանի ու նկարագրիչ
 պատկեր մը կը ներկայացնէ մեզի Թովմաս
 Արծրունի, որ կը պատմէ. «Բնակութիւն
 նոցա ի խորածորս եւ ի փառարս լեռանց եւ
 ի սլրակս մայրեաց, ի դադաթունս լեռանց.
 եւ բնակին առանձին ըստ տունս աղպաց, եւ
 այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ
 ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տե-
 դեաց ուժգին խանչիցէ՝ հաղիւ թէ ուրեք
 կարիցէ առնուլ զբամբիւն ձայնին, իրրեւ ի
 վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերե-
 լով, եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի
 լեզուէն, յաղապս հեռարնակ լինելոյ եւ ան-
 համբոյրք միմեանց հանդիպեալք, եւ խօսս
 միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի
 բանիւք: Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պա-
 տահեն առ միմեանս, մինչեւ թարգմանաց
 անդամ կարօտանան. եւ զպէտս կերակրոցն
 վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ
 կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժա-
 մանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն ոռոգեալ
 ոտիւք ի միջոցս սլրակացն, կամ երկմատնի
 փայտատովք սերմանեալ. եւ է զգետո նոցա
 ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն եւ օդ
 ոտիցն հնարաւորին զձեւ կաւչկաց, ի մոր-

²¹⁶ Marquart, Entstehung, 17:

Թոց այժից կաղմեալ ²¹⁷, եւ միով կերակրով
 եւ միով հանդերձիւ բաւականանան դամառն
 եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զէնս աշտեայ եւ
 հանապաղ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաս-
 տութիւն զազանացն որք ի լերինն բնակին:
 Այլ եւ ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց
 յերկիրն իւրեանց՝ զան միաբան լեռնայինքն
 յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք:
 Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ
 այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնա-
 բաւորեալ իւրեանց փայտս իրրեւ զանուրս
 չուանօք պարունակեալ չուրջ զոտամբք,
 զիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իրրեւ ընդ
 ցամաք երկիր: Եւ են զազանաբարոյք, ա-
 րիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպա-
 նումն եղբարց հարազատաց, նաեւ զանձանց
 եւս. եւ կոչին սոքա մեկնակաղէնք սուրհան-
 դակք ²¹⁸, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ
 ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն: Եւ յաղաղս
 խրթնի եւ անհետադօտելի խօսիցն եւ բա-
 րուցն կոչին խուրք, յորոց անուն եւ լեռոնն
 խոյք անուանի ²¹⁹: Եւ զիտեն զսաղմոսն
 զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց,
 զոր հանապաղ ի բերան ունին: Սոքա են
 զուեահք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ադրամե-

²¹⁷ Այս է սասունցիներու խաբուկն, որ լաւ յար-
 մարութիւն ունի ձմեռն եղունգի վրայէն անսայթաք
 քալելու. տե՛ս Ինճիճեան, Նոր Հայ., 201:

²¹⁸ Իրրեւ այսպիսի կը զանուէին Տփղիսի Իսհաք
 իրն Իսմայիլ իշխանի ծառայութեան մէջ. Տարբրի,
 III, 1416, 4—5:

²¹⁹ Այս ստուգաբանութիւնը բնականաբար բոլոր-
 րովին մանկական է:

լեայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ ար-
քայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի,
յորոց անուն ինքեանք Սանասարք զինքեանս
անուանեն. եւ են հիւրասէրք օտարընկալք,
պատուաղիրք ²²⁰» :

Այս կենդանի, անպաճոյճ եւ ոչ-դաղա-
փարական նկարադրութիւնը մեղի կը ներ-
կայացնէ այս ցեղերն իբր ժողովուրդ մը, որ
իւր առանձնայատկութիւններովը կովկա-
սեան անդրէնաձին ժողովուրդներուն մէկ
անդամին հետ կրնայ համեմատուիլ: այս-
պէս օրինակի համար Սասունցիներուն նման
Կովկասի ձիւնալից բարձունքներն ելլել ու
իջնալը վառվռուն կերպով կը ստորադրէ
Թէոփանէս (առ Ստրաբոնի ԺԱ., 5, 6),
որուն մասին վարը: Մարաշցի Լեւոն զօրա-
պետը՝ յետոյ Բիւզանդիոնի կայսր Լեւոն
«Իսաւրացի» անուամբ, 710ին Մայիսին՝
տասը Ալաններու ընկերակցութեամբ Կով-
կասի ձիւնալից բարձունքներէն ու կիրճերէն
ոտնանիւններով ²²¹ անցաւ ²²²» :

Թէ այս քաջ, ազատորդի Սասունցիները
յատկապէս հայ չեն, ապացոյց է ասոր այն
պարագան, որ անոնք ոչ միայն կենցաղով,
բարքով, զգեստով ու լեզուով Հայերէն տար-
բեր են, այլ նաեւ Յոյներուն ²²³ եւ Արար-

²²⁰ Թովմ. Արծրունի, Բ., 7, էջ 120—121:

²²¹ μετὰ πυχλοπόδων.

²²² Theophanes, Chronogr., էջ 600. Տոմաշէկ,
անդ., 14 = հայ. թրգմ., էջ 19:

²²³ Գէորգ Կիւրացի, էջ 48, ինչպէս վերը յառաջ
բերինք:

լեայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ ար-
քայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի,
յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս
անուանեն. եւ են հիւրասէրք օտարընկալք,
պատուադիրք ²²⁰» :

Այս կենդանի, անպաճոյճ եւ ոչ-դադա-
ւիարական նկարադրութիւնը մեղի կը ներ-
կայացնէ այս ցեղերն իրր ժողովուրդ մը, որ
իւր առանձնայատկութիւններովը կովկա-
սեան անդրէնածին ժողովուրդներուն մէկ
անդամին հետ կընայ համեմատուիլ: այս-
պէս օրինակի համար Սասունցիներուն նման
Կովկասի ձիւնալից բարձունքներն ելլել ու
իջնալը վառվռուն կերպով կը ստորագրէ
Թէոփանէս (առ Ստրաբոնի ԺԱ., 5, 6),
որուն մասին վարը: Մարաշցի Լեւոն զօրա-
պետը՝ յետոյ Բիւղանդիոնի կայսր Լեւոն
«Իսաւրացի» անուամբ, 710ին Մայիսին՝
տասը Ալաններու ընկերակցութեամբ Կով-
կասի ձիւնալից բարձունքներէն ու կիրճերէն
ստանանիւններով ²²¹ անցաւ ²²²» :

Թէ այս քաջ, ազատորդի Սասունցիները
յատկապէս հայ չեն, ապացոյց է ասոր այն
պարագան, որ անոնք ոչ միայն կենցաղով,
բարքով, զգեստով ու լեզուով Հայերէն տար-
բեր են, այլ նաեւ Յոյներուն ²²³ եւ Արար-

²²⁰ Թովմ. Արժրունի, Բ., 7, էջ 120—121:

²²¹ μετὰ κυκλοπόδων.

²²² Theophanes, Chronogr., էջ 600. Տոմաշէկ,
անդ, 14 = Հայ. թրգմ., էջ 19:

²²³ Գէորգ Կիսրացի, էջ 48, ինչպէս վերը յառաջ
բերինք:

ներուն ²²⁴ իրրեւ տարրեր ժողովուրդ մը ծա-
նօթ էին :

§ 8. ԱՐԱՐԱՏ-ԿՈՐԴՈՒՔ-ՏԱԻՐՈՍ-ՄԱՍԻՈՍ

Մինչեւ հիմայ ըստեւածներէն կը հետեւի՝
թէ հայկական Տաւրոսի կողմերն ոչ միայն
հին ուրարտացիներուն նախնի բնակավայրն
եղած է, այլ նաեւ անոնցմէ մնացորդ մը եւ
Ուրարտու անուան հետքերը հոս դոյութիւն
ունեցած են: Ուստի յանդուղն չէ եզրա-
կացութիւնը թէ Սրբազան Մատենադիրը
Ծն. Ը. 4 դրած ժամանակ հայկական Տաւ-
րոսն աչքի առջեւ ունէր, մանաւանդ որ ար-
դէն աւանդութիւն մը դայս կը հաստատէ եւ
գերակշիռ գեր խնդացող Կորդուք-աւանդու-
թիւնն ասոր հակառակ ելլել չի թուիր, ինչ-
պէս հիմայ պիտի տեսնենք:

²²⁴ Եւրոթ IV, 703, 20, Սաննոյ լեռնաշխարհին
բնակիչները կ'անուանէ ܐܪܡܝܐ ܕܐܠܝܐ «Սանասուն-
քուրդեր»: Այսպէս կը սրբադէ իրաւամբ Մար-
քուարտ ձեռագիրներու համաձայն (ܐܪܡܝܐ) «փոխա-
նակ Վիւստընֆէլդի անիմաստ ܐܪܡܝܐ»: Հաւանարար
հոս «քուրդ» անուանակոչութիւնը յատուկ ժողովրդա-
կան իմաստով հասկնալու չէ, այլ կ'ուզէ պարզապէս
ցոյցնել թէ այն ժողովուրդն ոչ հայերուն, ոչ Ասորի-
ներուն, ոչ Պարսիկներուն եւ ոչ ալ Հռոմէներուն կը
պատկանի եւ թէ իր ամբողջ կենցաղով քիւրդերը կը
յիշեցնէ: Սանասունն ցեղը յաճախ կը յիշատակէ
Իբն ալ-Ալբաք Մալեաֆարիքի (Նիքիէրտի) պատ-
մութեան մէջ, 7. օր. JRAS (= The Journal of the
Royal Asiatic Soc.) 1903, էջ 138, 139, 141, 149:
Անոնց իշխանն է ܐܒܝ ܐܝܬܐ այս է Սեմեֆերիւ Արծրունի,
էջ 139. Հմմտ. Մարքուարտ, Հանդ. Ամս. 1915,
էջ 97, ծնթ. 3 = Արտատպ. 224, ծնթ. 4:

Նախ եւ յառաջ ի՞նչ հասկնալու է դասականներու իմաստով Γοργιαδῆς ὅρη, «Կորդուք-Քարդու-լեռներ» ըսելով: Որովհետեւ պատմական աշխարհագրութեան տուեալները «Կորդուք-Քարդու-լեռանց» դասական դադափարի տարածութեան մասին բոլորովին անորոշ են եւ այս երկրամասին սահմանները քարտէսներու վրայ առ հասարակ ճշգրիտ չեն նշանակուած, այս պատճառաւ կ'արժէ որ հիներուն Կորդուք-Քարդու-լեռանց աշխարհագրական դադափարին ծանօթանալ. հոս մեզի ամէնէն լաւ ծառայութիւնը կը մատուցանէ Ստրաբոն:

Հնութեան մեծ աշխարհագէտը (Ժա, 12, 2 յջք.) Տաւրոսը կը դնէ Կարիա եւ Լիւկիա ծագած եւ այդպէս կ'անուանէ Փոքր Ասիոյ ամբողջ լեռնային դրութիւնը, առանձնապէս սակայն Տաւրոս անունը կը կրէ ըստ իրեն, այս լեռնաշղթային հարաւային զանգուածը՝ Նփրատի անցքէն դէպի արեւելք: Ամփոփենք հոս մեր խնդրոյն հետ առնչութիւն ունեցող էական կէտերը. «Սակայն այն մասերն, որոնք Նփրատէն անդին, Կապպադովկիայէն եւ Կոմմադէնէյէն դէպի արեւելք կը տարածուին» (փոքր-ասիական Տաւրոսի շարունակութիւնն Նփրատի արեւելեան եւ Տիգրիսի հարաւային կողմը, հիւսիսային լեռներու մասին յառաջապայն խօսած էր), «սկիզբը Տաւրոս անունը կը կրէին, որ Ծովքն եւ միւս Հայաստանը Միջագետքէն կը բաժնէ. ոմանք դասոնք Կորդուաց լեռներ ալ կ'ա-

նուանեն. ասոնց մէջ է նաեւ Մասիոս լեոն,
որ Մծբինէն ու Տիգրանակերտէն վեր կը
գտնուի: Յետոյ (հակադրելով վերոյիշեալ
«սկիզբը») աւելի բարձրանալով (Տաւրոս)
Նպատ (Նիփատէս) կ'անուանուի: Այս կող-
մերը՝ ասոր (լերան = Նպատի) հարաւային
լանջէն կը բխեն նաեւ Տիգրիսի աղբերա-
կունքը: Նպատէն աւելի անդին տարածուե-
լով լերան կողքը կը կազմէ Չաղբիոս լեոն,
որ Մարաստանը Բարեւառտանէն կը բաժնէ»,
այսինքն Ծոփքի եւ միւս Հայաստանի հա-
րաւակողմեան լեոնաշղթան (հիմայ Քարաջա-
ղաղ եւ Տուր-Աբդին կամ էտ-Տոր) սկիզբը
(χατ' ἀρχάς) կ'անուանուէր նմանապէս Տաւ-
րոս (ինչպէս Եփրատի արեւմտեան կողմը
կցուող լեոն եւ ընդհանրապէս ամբողջ փոքր-
ասիական լեոնաշղթան ²²⁵): Մծբինէն վեր
գտնուող մասն ալ դեռ Մասիոս լեոն (Μάσιον
ὄρος) կ'անուանուի, սակայն ուրիշներն այս
Տաւրոսը Կորդուաց լերինք (Ι'ορδυσᾶα ὄρη)
կը կոչեն, որով ասորիներու Տուրա դէ Մա-
շէն երեքպատիկ անուն կը կրէ՝ Տաւրոս,
Մասիոս եւ Կորդուիք: Որովհետեւ հոս Մա-

²²⁵ «Հայկական Տաւրոսն» Սարգսն կ'անուանէ
թէ «Անտիտաւրոս» եւ թէ նաեւ պարզապէս «Տաւրոս».
«Հիւսիսային մասին մէջ կը գտնուի Ծոփք՝ Մասիոս
լեռան եւ Անտիտաւրոսի միջեւ: Վերջինս կը սկսի
Եփրատէն եւ Տիգրիսէն եւ կը վերջանայ Հայաստանի
արեւելեան կողմը չըջապատելով Ծոփքը, մինչ միւս
կողմանէ Աֆիլիսէնէն կը պարունակէ, որ կը գտնուի
Տաւրոսի (փոխանակ Անտիտաւրոս ըսելու) եւ Եփրատի
եզերքին միջեւ՝ դէպի հարաւ դարձուածքին վերեւը»
(Ժա, 14, 1—3):

սխոսն այժմեան Տուր-Արդինն (Մարդին-
դաղ) է, Նպատն (Նխիատէս) ալ կը համապա-
տասխանէ — եթէ Տիգրիսի աղբերակունքի
մասին եղած ակնարկութիւնն անտեսենք —
Բոհտանի Զեբէլ-Ջուղիին, ըստ այսմ Կոր-
դուաց լեռներուն հետ կը նոյնանայ եւ այս-
պէս ալ անունս կը դործածէ Պղոտարքոս,
Աղեքս. 31, երբ կ'աւանդէ թէ Նպատն Ար-
բեղայի պատերազմի դաշտէն կը տես-
նուէր ²²⁶: Աւելի ճշդրիտ եւ ուղիղ կը ներ-
կայացնէ Ստրաբոն, Ժա, 14, 2, Կորդուիքն.
«Մասիոսի վրայ՝ Կորդուաց մէջ (կամ կից)
Նպատը կը գտնուի դէպի արեւելք դարձած,
ապա Արոսն, ուսկից կը բխեն նաեւ Եփրատն
եւ Արաքսը ²²⁷». սակայն այս կտորէն յայտնի
կը տեսնուի միաժամանակ որ Ստրաբոն
Նպատը շփոթած է Զեբէլ-Ջուղիի հետ,
մինչդեռ իր աղբիւրը Նպատի ուղիղ գիւղը
տուած ըլլալու է, ինչպէս կը ցուցնէ Արոսի՝
այսինքն Կարնոյ հարաւային կողմը գտնուող
Պալանդեօքէն-դաղի հետ անոր ունեցած
աղբիւրը:

Ուստի Ստրաբոնի նախնական աղբիւրին
մէջ Նպատի տեղը ցուցուած էր՝ ոչ թէ
Մծբնի հիւսիսային կողմը գտնուող Մա-
սիոս լեռան համեմատութեամբ, այլ Մա-

²²⁶ Հմմտ. W. Fabricius, Theophanes von Mi-
tylene, 139, առ Մարքուարտ, Հանդ. Ամս. 1913, 95 =
Արտատպ. 13:

²²⁷ Τοῦ δὲ Μασίου ὑπέροκειται πρὸς ἑὸν πολὺν κατὰ
τὴν Γοργυνην ὁ Νιφάτης, εἰθ' ὁ Ἄβος, ἀφ' οὗ Εὐφρά-
της ῥεῖ καὶ ὁ Ἀράξης.

նաղկերտի (Մանաւաղկերտի) հարաւ-արեւ-մուտք 3800 մ. բարձր հրաբխային Սիփան լեւրան²²⁸ գերքի վրայէն, որ Խորենացւոյ վերադրուած Աշխարհադրութեան մէջ²²⁹ Մաւիս կ'անուանուի. «Որոյ (գաւառացն Հարք եւ Վաժնունիք, գուցէ լաւագոյն է Վարաժնունիք) ի հարաւոյ Բղնունեաց գաւառ, ի Նեխ Մասեաց սարակէ սկսանելով, պատէ զարեւմտեաց եզր հոմանուն ծովուն, մինչեւ ցրերդն Բաղէշ, եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս գերէվարդ²³⁰ գաւառի սահման»։ Սուքրի լաւ անդրադարձած է որ այս Մասիսը Սիփան լեւն ըլլալու է։ Ունինք տակաւին երկրորդ տեղիք մըն ալ²³¹։ «Գայր հասանէր ի գաւառն Բղնունեաց ի գեւղն որում անուն էր Արձկէ²³². եկեալ յանապատ որում անուն

²²⁸ Stieler's Handatlas Nr. 57, Supchan = سچان (sic) առ Marquart, Հանդ. Ամս. 1913, էջ 95, ծնթ. 2 = Արտատպ., էջ 14, ծնթ. 1:

²²⁹ Հրատ. Սուքրի միակ ձեռագրի համաձայն, էջ 31, տ. 13—17. աղաւաղուած բնագրին սկիզբն է հետեւեալը. «Որոյ ի հարաւոյ սարակ ի Բղնունեաց գաւառի ի Նեխ Մասեաց սկսանելով» եւն. վերի յառաջընթացինը Մարքուարտի սրբադրութեան համաձայն է. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 95 = Արտատպ. 14:

²³⁰ Կարդա՛ Երեւմարք, ինչպէս է վարը տ. 20. հմմտ. Սուքրի, անդ, էջ 31, ծնթ. 4. Hübschmann, ON, S. 322 = հայ. թրգմ. էջ 185:

²³¹ Վկայար. Ս. Վահանայ Գողթնացւոյ. Սոփերք Հայկականք, ԺԳ, էջ 33—34:

²³² Յուն. 'Αστράξ (Combefis. hist. Monothelitarum, p. 289 [ի. դար]) կամ 'Αστίζις (Konst. Porphy., De adm. imp., 194, 196), հիմայ Արձիկէ, կարգիւղ եւ կղզի այս անունով, որուն կից կը յիշուի Ծիսյան կղ., վերջինս Սիփան լեւրան անուան հետ նոյն ըլլալ կը թուի. հմմտ. ար. էս-Սիրանա (?), Բելա-

Երաշխաւոր կոչեն, յոտին Մասեաց»։ Այս տեղիքներէն զատ Փաւստոս Բիւզանդացւոյ քով մտադրութեան արժանի դէպք մը կայ, որ կը պատմուի թէ Հայոց Տիրան Թաղաւորն՝ Ատրպատականի Շապուհ Վարազ սատրապին ի պատիւ արքունական որսորդութիւն մը սարքեց «յերկրին Ապահունեաց, յոտինն մեծի լերինն Մասեաց», այն տեղն, որ Աղիորսք քաղաք կը կոչուի ²³³։ Ապահունիք գաւառը, Ստրարոնի Փաւստոս, Տուրուբերան նահանգին մասն էր եւ Բղնունեաց՝ այսինքն Վանայ ծովուն արեւմտեան կողմը կ'իյնար եւ Արածանին զայն կ'ոռոգէր, սահմանակից էր հարաւէն Բղնունեաց, իսկ արեւմուտքէն Հարք գաւառին, որ ընդհանուր առումով Բուլանքը դաշտավայրին կը համապատասխանէ, որուն մէջն էր նախնարար Մանաւաղկերտը (Մեւաղկերտ) ²³⁴ եւ որ արեւելքէն մինչեւ Արածանւոյ աղբերակունքը կը հասնէր ²³⁵։ Ուստի հաւանականութենէ ալ վեր է, որ նաեւ Փաւստոս Մասիսով՝ Սիւփան լեռը կը հասկնայ. մանաւանդ թէ կ'երեւայ որ Սիւփան-Մասիսը՝ Արարատ կոչուած Ագաւ-Մասիսէն ²³⁶ զանա-

դրի 199, Խլաթի (Ախլաթ) եւ Արճէշի միջեւ. տե՛ս Hübschmann, ON, էջ 324, 328 = հայ. Թրդմ. էջ 187, 194:

²³³ Գ., Ի., էջ 51:

²³⁴ Մովս. Խոր. Ա., Ժբ., էջ 26:

²³⁵ Մովս. Խոր. Աշխարհազր., էջ 31, տ. 14,

²⁴—²⁵:

²³⁶ Տես այս անուան մասին վերը § 4 եւ § 7. Murad, Ararat und Masis, 52:

զանուելու համար Նեխ-Մասիֆ անունը կը
կրէր²³⁷ :

Երբ հայ մատենագրութիւնը Սիւրիան լեռն
իրբեւ Մասիս կը ճանչնայ, որ Նպատի աշ-
խարհագրական դիրքն (Ստրաբոնի համա-
ձայն) որոշելու համար ամէնէն յարմարն է,
ասկէ կը հետեւի թէ Հայոց Սիւրիան-Մասիսն
եւ Ստրաբոնի Մասիոս լեռը պէտք է որ նոյն
ըլլան եւ թէ Ստրաբոն հայկական Տաւրոսի
այս լեռնակատարը պարզապէս չփոթած է
Մծբնի հիւսիսակողմը գտնուող Մասիոս լե-
րան հետ: Այս չփոթութիւնը կրկնուած է
Ստրաբոնի քով ուրիշ տեղ ալ (Ժա, 5, 6),
ուր սակայն Մասիոս լեռը միայն Սամոյ եւ
Խոյթի լեռնաշղթան կրնայ յարաբերել: Հոս
ըստ Թէոփանէս Մետիլինեցւոյն կը նկա-
րագրէ թէ ինչպէս Կովկասի բնիկներն ա-
մառը լայն, անուանման, ասպատանով օժ-
տուած ձեան ոտնամանով, — որ պատրաս-
տուած է չխաղախորդուած եղան մօրթէ, —
սառնագետներ եւ ձիւնալից բարձունքներ
կ'ելլեն եւ ապա իրենց բեռներով եղան մօրթի
մը վրայ նստած վար կը սահին: Արդ այս
բանը, կը յարէ Ստրաբոն, տեղի կ'ունենայ
նաեւ ատրպատականեան Մարաստան եւ
Հայաստան՝ Մասիոս լեռներուն վրայ, միայն
թէ հոս ներբաններուն տակն ասպատան ա-
գուցուած կաւարներ կը կապեն: Այս վերջին
խօսքերը կրնանք իրաւամբ Մարքուարտի

²³⁷ Հմմտ. այս ըստեաններու մասին Մարքուարտ,
Հանդ. Ամս. 1913, 95—97 = Արտատպ. 13—16:

հետ իրրեւ յաւելուած մը նկատել, որ դժուարաւ թէ Թէոփանէսին վերաբերի, որուն Ատրպատականի մասին ունեցած ծանօթութիւնը շատ չնչին էր, այլ հաւանաբար Պոսէյդոնիոս հնագոյն աղբիւրէ մ'աւելցուցած է: Հոս յիշուած Հայաստանի Մասիոս լեռը չի կրնար Մծրնի հիւսիսակողմեան Մասիոս լեռն ըլլալ, ինչպէս կը կարծէ Տոմաշէկ²³⁸, որովհետեւ Տուր-Արդինը միջին բարձրութեամբ լեռ մըն է — աւելի հարաւ եւ այն կըային, մինչ հոս յայտնապէս ձիւնաշատ բարձրաւերան մասին է խօսքը: Ասոր վրայ կ'աւելնայ պարադայ մը, այսինքն թէ Ստրաբոնի իսկ վկայութեան համաձայն (Ժա, 12, 4) Մասիոս լեռը Ծովքն եւ Հայաստանի միւս գաւառները Միջագետքէն կը բաժնէ. ուստի այսպիսի իրադէկ եւ ճշգրտապատուժ պատմիչ մը, ինչպիսի ըլլալ կը տեսնուի վերոյիշեալ տեղեկութեանց հեղինակն, ապահովապէս պիտի չկարենար Տուր-Արդինը Հայաստանի տալ: Թէ նա Մասիոս լեռ ըսելով հայկական Տաւրոսի արեւելեան բարձրաւոր՝ Սասնոյ եւ Խոյթի ալպեան լեռնադաւառը կը հասկնար, ապացոյց է թովմ. Արժրունեոյ կենդանի նկարագրութիւնն, որ դիտէ տակաւին այն անմատչելի լեռնադաւառներու անդրէնաձիններուն ինքնայատուկ ձեան ոտնամաններու գործածութիւնը. «Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն

²³⁸ Sasun, էջ 14 = հայ. թրդմ., էջ 19. նաեւ Streck, ZA 1898, 87 = հայ. թրդմ., 35:

ինչ յամպոյն ի վայր դեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իրրեւ զանուրս չուանօք սլարունակեալ շուրջ զոտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իրրեւ ընդ ցամաք երկիր ²³⁹» :

Այս վկայութեանց համադրութենէն կը տեսնուի որ Մասիոս լեռը Ստրաբոնի առումով մինչեւ Սիւրիան լեռը կ'երկարէր եւ որովհետեւ Մասիոսէն վեր գտնուող Նպատը Կորդուֆի մէջ ²⁴⁰ էր, ըստ այսմ վերջինս (Կորդուք) մինչեւ Նպատ կը հասնի եւ կը շրջապատէր առ նուազն հայկական Տաւրոսի արեւելեան մասը փաղառարար նաեւ Սիւրիան լեռը ²⁴¹ : Լեման-Հաուպտի համաձայն ²⁴² Մասիոսն «ոչ թէ, ինչպէս մինչեւ հիմայ ընդհանրապէս կը կարծուէր, անուն մըն էր տաւրոսեան լեռնաշղթային աւելի արեւելեան մասին պատկանող լեռան մը (կամ լեռներու խումբի մը), այլ անիկա ամբողջ տաւրոսեան լեռնաշղթային հին եւ ուղիղ անունն էր» : Ըստ այսմ Ստրաբոնի քով Մասիոսն եւ Կոր-

²³⁹ Թովմ. Արծր. Բ., 7, էջ 121. տե՛ս վերը :

²⁴⁰ Ստրաբոն, Ժա, 14, 2 : Մեր հարցին համար մեծ նշանակութիւն մը չունի թէ ինչպէս այս տեղ *κατὰ τὴν Γορδυνήν* կը թարգմանուի, «Կորդուֆի մէջ» թէ «Կորդուֆի կից», սակայն առաջինը Ստրաբոնի լեզուին հոգւոյն համաձայն ըլլալ կը թուի. հմտ. *κατὰ τὴν Ἀρροπατίον Μηδίαν καὶ κατὰ τὸ Μάσιον ὄρος τὸ ἐν Ἀρμενίᾳ*, Ժա, 5, 6. այս պարագային Կորդուք անունն աւելի ընդարձակ աշխարհագրական դադափար մը կը ստանայ :

²⁴¹ A. Šanda, MVAG 1902, պր. 2, էջ 23 յլ. :

²⁴² Հանդ. Ամս. 1927, 798 յլ. կ'առաքէ նաեւ իւր *Armenien I*, գլ. 14 եւ 16. Հատ. 2, պր. 1, էջ 421 յջ. :

դուք աշխարհադրական ընդարձակ դադա-
 փարներ են, որոնք յետոյ ժամանակի ըն-
 թացքին անձկացան: Որովհետեւ երբ Ստրա-
 բոն Քարաջա-դադ եւ Տուր-Արդին լեռնա-
 շղթային մասին խօսած ժամանակ մտադիր
 կ'ընէ որ ոմանք զանի Կորդուաց լեռներ ալ
 կանուանեն (Ժա, 12, 4), «այնպէս կ'երեւայ
 թէ անիկա», կը կարծէ Շանդա, «հնադոյն
 աղբիւրներ, մասնաւորապէս իւր հեղինակա-
 ւոր առաջնորդն Երատոսթենէս (276—196
 Ն. Ք.) աչքի առջեւ ունի²⁴³»: Իսկ այս եղբա-
 րացութիւնը մեր խնդրոյն համար շատ ծան-
 րակշիւ է: Ասով կը ստանանք յայտնի ապա-
 ցոյց մը թէ հիներու դադափարին համաձայն,
 մասնաւորապէս Բերոսոսի եւ Աղեքսանդր
 Բաղմապատումի ժամանակ, որոնք տապա-
 նալերան Կորդուք-աւանդութեան առաջին
 հեղինակութիւններն են, Կորդուք անունը կը
 ներփակէր հայկական Տաւրոսի դէթ մէկ, եւ
 այն՝ արեւելեան մասը: Եւ տակաւին այսօր
 ալ, Մշոյ գաւառը Սասնոյ գաւառէն բաժնող
 լեռնաշղթան Կորդուք անունը կը կրէ²⁴⁴:

Այս ըսուածներէն ետքն իրաւացի է
 հաստատելը թէ Կորդուք-աւանդութեան այս
 առաջին հեղինակութիւնները միայն հայկա-
 կան Տաւրոսի լեռնաշղթան աչքի առջեւ
 կրնան ունեցած ըլլալ, մանաւանդ որ Գէորգ
 Կիպրացւոյն մեղի հասցուցած հին աւանդու-
 թիւն մը Մարաթիէն կամ Մարաթ լեռը

²⁴³ A. Šanda, անդ, էջ 25:

²⁴⁴ Ա. Քալանթար, Սասուն, էջ 8:

դուք աշխարհադրական ընդարձակ դադարներ են, որոնք յետոյ ժամանակի ընթացքին անձկացան: Որովհետեւ երբ Ստրաբոն Քարաջա-դաղ եւ Տուր-Արդին լեռնաշղթային մասին խօսած ժամանակ մտադիր կ'ընէ որ ոմանք զանի Կորդուաց լեռներ ալ կ'անուանեն (Ժա, 12, 4), «այնպէս կ'երեւայ թէ անիկա», կը կարծէ Շանդա, «հնադոյն ադրիւրներ, մասնաւորապէս իւր հեղինակաւոր առաջնորդն Երատոսթենէս (276—196 Ն. Ք.) աչքի առջեւ ունի²⁴³»: Իսկ այս եզրակացութիւնը մեր խնդրոյն համար շատ ծանրակշիռ է: Ասով կը ստանանք յայտնի ապացոյց մը թէ հիներու դադարաւորին համաձայն, մասնաւորապէս Բերոսոսի եւ Աղեքսանդր Բաղմապատումի ժամանակ, որոնք տալանդերան Կորդուք-աւանդութեան առաջին հեղինակութիւններն են, Կորդուք անունը կը ներփակէր հայկական Տաւրոսի դէթ մէկ, եւ այն՝ արեւելեան մասը: Եւ տակաւին այսօր ալ, Մշոյ գաւառը Սասնոյ գաւառէն բաժնոց լեռնաշղթան Կորդուք անունը կը կրէ²⁴⁴:

Այս բնութեանքէն ետքն իրաւացի է հաստատելը թէ Կորդուք-աւանդութեան այս առաջին հեղինակութիւնները միայն հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթան աչքի առջեւ կրնան ունեցած ըլլալ, մանաւանդ որ Գէորդ Կիպրացոյն մեղի հասցուցած հին աւանդութիւն մը Մարաթիկէն կամ Մարաթ լեռ

²⁴³ A. Šanda, անդ, էջ 25:

²⁴⁴ Ա. Քալանթար, Սասուն, էջ 8:

Սասնոյ մէջ իրրեւ տապանալեռ կը ճանչնայ
եւ երկրորդ՝ աւելի հին աւանդութիւն մը
Նիկողայոս Դամասկացոյն քով՝ Սիւխան լեռն
իրրեւ այսպիսի, ինչպէս որ վերն արդէն
ցուցուեցաւ, ըստ այսմ այս երկու հին աւան-
դութիւններն ալ տապանալիւր լեռը հայկա-
կան Տաւրոսի արեւելեան մասին մէջ կը
փնտռեն :

§ 9. ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ ԶՐՀԵՂԵՂԻ ԶՐՈՅՅԻՆ ՏԱՊԱՆԱ-
ԼԵՌՆ՝ ՆԻԺԻՐ — Մաշու — Մասիսու

Ի՞նչ կ'ըսէ այս վերոյիշեալ եղբակացու-
թեան բարեւական ջրհեղեղի զրոյցն, որ վեց
այլադան պատմուածքներով կը ներկայացուի
եւ որոնց միայն հատակոտորները մեզի հա-
սած են ²⁴⁵ : Բացի Բերոսոսի պատմուածքէն,
յոր Եւսերիոս ²⁴⁶ կ'աւանդէ, լաւագոյնն է

²⁴⁵ Հմմտ. Das Gilgamesch-Epos. Neu über-
setzt von Arthur Ungnad und gemeinverständlich
erklärt von Hugo Greßmann (Göttingen 1911),
որ բոլոր հատակոտորները՝ նաեւ Meißnerի հրա-
տարակածները (տես MVAG, 1902, պր. 1) տառա-
դարձութեամբ ու թարգմանութեամբ յառաջ բերուած
են։ Նորադոյն հրատարակութիւն մըն է. The epic
of Gilgamesh. Text, Transliteration and Notes by
R. Cambelle Thompson, Oxford 1930: Դիւցազներ-
գութենէս հատակոտորներ հասած են նաեւ հիտիտ.
լեզուով. տես Joh. Friedrich, Die hititischen Bruch-
stücke des Gilgamesch-Epos, ZA 39 (1930), էջ 1—82.
տառադարձութեամբ ու թարգմանութեամբ բնագրին
եւ ծանօթութիւններով։ Հմմտ. նաեւ A. Jirku, Alt-
orientalischer Kommentar zum Alten Testament,
1923, էջ 31 յջբ., Joh. Nikel, Genesis und Keil-
schriftforschung, 1903, էջ 176 յջբ.։

²⁴⁶ Բրոն. Մասն Ա., էջ 31—37:

Ա. պատմութեամբ (ԺԱ. տախտակը) : Վերջինս վիպագրութիւն մըն է Գիւղամէշ-դիւ-ցաղն կոչուած բանաստեղծութեան, որ տաաներկու երգերով «բարեւական Հերակլի» քաջազործութիւնները կը պատմէ : Այն լեռն, որուն վրայ Ուտ-նապիւշտիմը՝ բարեւական Նոյի նաւը կը հանդէս, Նիծիք կ'անուանուի : Ասոր դիրքը կարելի է մերձաւորապէս որոշել Ասուրնասիրպաղի (885—860 ն. թ.) մէկ արձանագրութեամբ²⁴⁷, եթէ հոս յիշուած Նիծիք լեռը համանուն ջրհեղեղեան լեռան հետ նոյն է : Արդ այս լեռը կը փնտռուի ընդհանրապէս փոքր կամ ստորին Ջաբի ձախակողմը, Ալթուն-Քեօփրիւի արեւելեան կամ հարաւ-արեւելեան կողմն՝ եւ այն կա'մ խալ-խալան-դաղի լեռներէն մին կը համարուի եւ կա'մ զեռ աւելի արեւելք կամ հարաւ-արեւելք ինկող լեռ մը²⁴⁸ : Աշխարհադրական այս ղետեղման համաձայն Ասուրնասիրպաղի Նիծիքը չի կրնար բնականաբար Կորդուիք կամ Զերել-Զուդին՝ ասորի եւ արաբ աւանդութեան, «ինչպէս նաեւ Բերոսոսի»²⁴⁹

²⁴⁷ Տարեգր. սիւն. Բ., տող 34, 36 յջ. (տ. KB I, էջ 76—77) : Աշխարհադրական ցանկին մէջ (II R 51, Nr. 1) կը ներկայանայ իբր *šad Ni-šir šad* (կամ *māt*) *Gu-ti-i* = լեռն Նիծիք՝ լեռն (կամ յաշ-խափին) Գուտիի :

²⁴⁸ KAT³, էջ 549, ծնթ. 4, Streck, ZA 15 (1900), էջ 272 յջ. = հայ. Թարգմ., էջ 141, Lehmann-Haupt, Armenien II, էջ 338 յջ. :

²⁴⁹ H. Winckler, Keilinschr. Textbuch zum A. T., 1909, էջ 80 յջ. հմտ. նաեւ վերը § 2, § 5 եւ § 8, ուր տեսանք թէ Բերոսոսի տապանալեռն, որ է «Կորդուաղուց լեռն ի Հայոց աշխարհին», հայկական Տաւրոսի հետ նոյն է :

տապանալեան ըլլալ: Սակայն անկարելի ալ
 չէ նիծիրն աւելի հիւսիս՝ Կորդուաց լեռնաշ-
 խարհին մէջ զետեղել, նկատելով որ սա լեռ
 մըն է Կուտի կամ Գուտի աշխարհին, զոր ոչ
 թէ միայն Սէյս²⁵⁰ արդէն Զերել-Զուդիի
 հետ նոյնացուցած է եւ այս չի մերժեր նաեւ
 Շրադէր²⁵¹, այլ մանաւանդ թէ Սաղմանա-
 սար Ա.ին մէկ արձանադրութեան համաձայն
 Կուտի աշխարհն Ուրարտուի սահմանակից
 է²⁵²: Արդեօք այս հեռաւորութիւնը չ'ա՞կ-

²⁵⁰ JRAS XIV, 393:

²⁵¹ Riehms Handwörterbuch des biblischen
 Altertums², 1898, s. v. Ararat. հմտ. նաեւ ZA
 III, 420:

²⁵² Տես վերը՝ էջ 78: Կուտի աշխարհն (եթէ
 ասոր ընդհանրապէս հաստատուն ընտել-
 վայր ունէին) սովորաբար Ասորեստանի հիւսիս-արեւե-
 լեան, որ է Տիգրիսի արեւելեան կողմը (սլաւոնական
 Տուր-Արդինէն մաս մը) եւ հետեւաբար Վանայ լճին
 հարաւահողմը կը զետեղուի. այս սակայն հաւանական
 չէ: Որովհետեւ Սաղմանասար Ա.ի համար գրեթէ ան-
 կարելի պիտի ըլլար բանակներով ուղղակի հարաւէն
 Վանայ լիճը հասնիլ, իսկ Դիլման-Բաշկալա ճամբով
 ալ շատ դժուարաւ, որով կը մնայ միակ հնարաւորու-
 թիւնն այս Կուտի աշխարհն հիւսիս-արեւմտեան կողմը
 փնտռելու, որուն ընդհանրապէս իբր աւելի վաշկատուն
 ժողովուրդ մը կրնային ժամանակի ընթացքին դէպի
 արեւելք դացած եւ հաստատուած ըլլալ: Թէեւ Leh-
 mann-Haupt (Armenien, II, էջ 850) Վայդնէրի կար-
 ծիքը կ'ընդունի թէ Ուրուատրի եւ Ուրարտու նոյն
 են, սակայն աւելի հարաւ կը փնտռէ զայն, որովհետեւ
 ասոր յարակից Կուտի ապստամբ ժողովրդեան հետ
 Սաղմանասար Ա.ի ունեցած ջախջախիչ ճակատամարտը
 կը համարի թէ տեղի ունեցած ըլլայ էլիմ-դադի եւ
 Տուր-Արդինի մէջ՝ Միջտաի քովերը: Զկայ սակայն
 արձանադրութեան մէջ ստիպիչ պարագայ մ'այսպիսի
 աշխարհադրական զետեղման համար, այլ մանաւանդ
 թէ Ուրուատրի-Ուրարտու կը յիշուի իբր սահմանա-
 կից Կուտմուխ (= Կուամուխ) երկրին, որ է Կապպա-
 դովկիս: Գուցէ Սաղմանասար Ա. ալ այս արշաւին

նարկեր Ասուրնասիրպաղի վերոյիշեալ ար-
ձանագրութեան 39րդ տողը. «Այս բանակա-
տեղիէն ճամբայ ելայ զէպի Նիծիր լեւան
վերեւը դամուռը քաղաքներն, որոնց տեղն
ոչ ոք տեսած էր»: Միաժամանակ պէտք է
միշտ աչքի առջև ունենալ որ Ասորեստան-
ցիներուն ու Բաբելոնացիներուն աշխարհա-
զրական ծանօթութիւնը համեմատութեամբ
դասական աւանդութեան չափ աւելի անկա-
տար է, ինչպէս Տիգրիսի ստորերկրեայ ըն-
թացքի մասին եղած նկարագրութենէն կը
տեսնուի²⁵³, եւ հետեւաբար այն չափով

ժամանակ կտրած է ասորեստանեան այն պատերազմա-
կան ճամբան, որուն վրայէն ոչ միայն իր յաջորդները
մինչեւ Տիգրիսի փապուղին (Բիրքէլէն-սու) հասած
էին, այլ նաեւ ինքը մինչեւ Մալաթիա եւ թէ նոյն իսկ
կապաղաղովկիոյ ասորեստանեան դադուիթ աշխարհա-
կալ թաղաւորիս «ժամանակէն է կամ անոր յաղթու-
թեանց մէկ հետեւանքը, հիմայ հաւանականութեան
Բարձրադպէս աստիճան մը կը ստանայ» (Lehmann-
Haupt, Armenien, II, էջ 117): Ուրարտուի աշխար-
հազրական դերքի մասին գէթ Թ. դարուն համար չի
կրնար խնդիր ըլլալ Մաղմանասար Գ.ի (860—826)
արձանագրութիւնը Տիգրիսի փապուղիի մէջ դամուռ-
էն ետքը (տ. Lehmann-Haupt, անդ, I, 434 յօդ.),
մանաւանդ թէ արդէն ասոր հայրն՝ Ասուրնասիր-
պաղ Բ. ըստ իր մէկ արձանագրութեան (տ. § 6,
ճնթ. 188) այս կողմերն արշաւած է, եթէ ասոր մէջ
յիշուած Սուրնատ ակնագրիւրը Սիրէնէ-սուն է, ինչ-
պէս կը կարծուի ընդհանրապէս, զոր Lehmann-
Haupt (անդ, I, 442) Միջագետքի Բաբելոն ակնադ-
րիւրին հետ կը նոյնացնէ:

²⁵³ Հմմտ. Lehmann-Haupt, չԱ 1927, 799 յօդ.,
որ յառաջ բերելով Պլինիոսի (N. H. VI, 127, 128)
սր յառաջ տեղեկը — քաղուած հին աղբիւրէ մը՝ հաւա-
նաբար Հեկատոյոսէն՝ կը դիտէ թէ հոս նկարագրուած
Տիգրիսի երկու անգամ ստորերկրեայ ընթացք ընելն
«Իրականութեան աւելի մօտ է» (էջ 803), ինչպէս թէ
Վանայ լիճը միայն մէկ տեսակ ձուկ ունի եւն. հմմտ-
նաեւ հեղինակիս Armenien, I, 460 յօդ.:

միայն զնահատելու է: Այս չափանիշը կ'արժէ առաւելապէս բարեւական ջրհեղեղի զրոյցին համար, որ իւր պէսպէս խմբադրութիւններով կարող չէ յատկապէս մեղի իրը վստահելի առաջնորդ մը ծառայել՝ տապա-նալերան աշխարհագրական դիրքն որոշելու համար, որովհետեւ իր զանազան պատմութեաններուն մէջ կը փոխուին նաեւ անունները: Եւ զարմանալի ալ չէ, վասն զի «բնա-դրի մը կանոնականացումը տեղի չէ ունեցած, ամէն բանաստեղծ (աւանդող) կրնար զայն փոփոխել»²⁵⁴: Նմանապէս հնարաւոր է որ Նիծիրն ըլլայ «Բարեւացւոց եւ Ասորես-տանցւոց նոյն լեռնաշղթային տուած դործա-ծական անունը եւ այս պարագային կարելի է թէ սեմական բառ ըլլայ՝ 'փրկութիւն, նշանակութեամբ՝ կա'մ գիտամբ ընտրուած' ջրհեղեղի պատմութիւնն ակնարկելու եւ կա'մ հիմնուած լոկ ժողովրդական ստուգաբանութեան վրայ. ըստ այսմ բառախաղը կ'ըլլայ պատճառ՝ ջրհեղեղին այս լերան հետ կապուելուն»²⁵⁵:

Հին Բարեւացիներուն տապանալերան մասին ունեցած գաղափարը ճանչնալու կռուան մը կարծես կը մատակարարէ Գիլ-գամէշ-դիւցադներդութեան 11րդ երգին հա-մեմատութիւնն 9րդ երգին այն տեղիքին հետ, ուր կը պատմուի թէ նաւը Նիծիր լե-

²⁵⁴ H. Winkler, *անդ.*, էջ 88, ծնթ. 1:

²⁵⁵ Streck, ZA 15 (1900), էջ 273 յջ. = հայ. Թարգմ., էջ 143:

բան վրայ դադարելէն ետքն Ուտ-նապիշտիմ
իւր կնոջ հետ աստուածներու դասուն մէջ
կ'առնուի եւ այս սլատճառաւ ալ դրախտ՝
աստուածներու բնակավայրն, որ «գետերու
բերանը» կը գտնուի, փոխադրուելու կ'ար-
ժանանայ.

«Էա նաւ մտաւ,
Բոնեց ձեռքէս եւ հանեց ցամաք,
Հանեց ցամաք եւ ծնրադրեցուց կինս իմ
կողքիս,
Շօշափեց մեր ճակատը, մեր երկուքին միջեւ
մտնելով օրհնեց զմեզ.
Յառաջագոյն Ուտ-նապիշտիմ լոկ մարդ էր,
Արդ Ուտ-նապիշտիմ եւ իւր կինը մեզ աս-
տուածներուս նման սկէտք է ըլլան.
Ուտ-նապիշտիմ սկէտք է բնակի հեռուն՝
գետերուն բերանն.
Առին զիս, հեռուն՝ գետերուն բերանը տուին
ինձ բնակարան ²⁵⁶»:

Այս տեղիքին զուգակշիռ է Զրդ երգն,
որ մեղի «գետերուն բերանն» ըսուած բա-
ցատուութիւնը հասկանալի կը դարձնէ:
Գրեթէ 18 տողի բացէն ետքը բնագիրը կը
շարունակուի ²⁵⁷.

²⁵⁶ Տախ. ԺԱ, տող 198—205. տես Ungnad-
Greibmann, Gilgamesch-Epos, էջ 59, ծնթ. 1: Նա-
խընտրելի է «գետերուն ակնադրիւր» բացատրու-
թիւնը. տես վարը՝ ծնթ. 277:

²⁵⁷ Տախ. Թ. տող 36 յջք., տես Ungnad-Greib-
mann, անդ, էջ 40 յջ.:

«Լերան անունն է Մաշու :

Երբ Մաշու լեռն հասաւ ,

Որ ամէն օր կը պահպանեն [արեւու] ելքն
[ու մուտքը] ,

Անոնց վրայ է երկնաթուփը [. . .] ✓

Անոնց կուրծքը կը հասնի 'սանդարամէտէն',
վար ,

Կարին-մարդիկ կը պահպանեն անոր դուռը ,

Անոնց ահազնութիւնը զարհուրելի , անոնց
" տեսքը մահ է .

Անոնց սարսափելի ահարկու փայլը լեռներ
կը տապալէ ,

Արեւու ելքին ու մուտքին կը պահպանեն
արեղը :

Տեսաւ զանոնք Գիւղամէշ՝ ահ

Ու սարսափ մթաղնեցին անոր երեսը :

Ամբողջ ուժը ժողովեց եւ անոնց առջեւ խո-
նարհեցաւ :

Կարիճ-մարդը զոչեց իր կնոջ .

Ս,յն որ մեղի կու գայ , որուն մարմինը աս-
տուածներու մարմնէն է , :

Կարիճ-մարդուն պատասխանեց իր կինը .

Մնոր երկերրորդականն աստուած է , մէկ
երրորդականը մարդ է , » :

Մաշու լեռը , զոր կարիճ-մարդիկ կը
պահպանեն , կը կազմէ սահմանադրուին աս-
տէնական եւ անդէնական աշխարհի միջեւ եւ
միաժամանակ արեւադուռն է , ուսկից ամէն
օր արեւը կը ծագի ու մար կը մտնէ : Այս
զանէն կ'ուղէ անցնիլ Գիւղամէշ հասնելու

իր հօրը կամ նախահօրն՝ Ուտ-Նապիշտի-մին, «որ անկէ մտաւ [աստուածներու] դասուն մէջ [եւ կեանքը դիտեց]»: Կարիճ-մարդը կը յայտարարէ թէ այս անհնարին է, վասն զի «լերան մէջ ոչ ոք ճամբայ դտած է» եւ ասոր պատճառն ալ է:

«Տասներկու կրկնաժամ կը տեւէ ներքնա-կողմն [լերան (?)],
Անթափանցելէ է խաւարը, չկայ [ոչ մի լոյս]»:

Ի վերջոյ թոյլ կու տայ Գիւղամէշին որ երթայ «Մաչուի լեռները», «լեռները, բարձունքները», «ողջառողջ կարենայ աշխարհ-ներու զոնէն» անցնիլ (տող 69—77, 120—126): Կարիճ-մարդուն այս թոյլտուութեան վրայ Գիւղամէշ ճամբայ կ'ելլէ «արեւու ճամբան» քալելու:

«Կրկնաժամ մը [հասաւ...].
Անթափանցելի էր խաւարը [չկար. ոչ մի լոյս],
Թոյլ չեն տար իրեն իր... տեսներու ինչ որ ետեւը [կը դտնուի]»:

Եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ առաջին ինն կրկնաժամերը (տախ. թ. տող 130—157):

Երբ «տաս կրկնաժամեր կը կտրէ», [եւքը] մօտ է (տող 158 յջ.) եւ տասներկու կրկնաժամերուն «կը լուսննայ»: Կը հասնի «աստուածներու պարտէզը (?), երբ զայն կը տեսնէ, դէպի հոն կ'ուղղուի»:

Աստուածներու պարտէզին շրացուցիչ փառաւորութիւնը կը ճանչցուի իր պտուղներէն, որոնք հոս մասնաւոր կերպով կը յիշուին, թէեւ ասոնց թուումը կատարեալ ըլլալ չի թուիր 15 տողի բացին հետեւանքով: Իսկ ասոնց «յորդութիւնն (?) ու աստուծութիւնը» պատկերացնելու համար կը համեմատուին «յուրդի (?) մայրիկ մը» կամ «ծովասէզի (?)» հետ կամ կ'ըսուի թէ «փուշ ու աստասկի նման աստ (?) է... քարը» (տող 164—167, 183—186):

Գիլգամէշ աստուածներու պարտէզէն անցնելէն ետքը, կը շարունակէ դիւցազներդութիւնը (տախ. Ժ), ծովի մը կը հանդիպի, որուն եզերքը Սիդուրի-Սաբիթու աստուածուհին կը դահակալէ: Դիւցազն երկար ճանապարհորդութենէն վայրադ տեսք մը կը ստանայ. այդ կերպարանքին տակ աստուածուհին այս տարօրինակ մարդն, որուն երկու երրորդն աստուածային է, չի կրնար ճանչնալ, անկէ իրրեւ չար դեւէ մը կը զարհուրի եւ անցքը կը փակէ: Սակայն սպառնալիքով կրնայ մուտք կամ դէթ իր հարցումին պատասխան ստանալ: Կը պատմէ աստուածուհւոյն յուզիչ խօսքերով իր ճակատագիրը.

«Երիտասարդ բարեկամս, դաշտին յովաղը, ինդիդու, երիտասարդ բարեկամս, դաշտին յովաղը,

Որ ամէն բան... , այնպէս որ լեռը բարձրացանք,

Երկնային ցուլը բռնեցինք եւ ապա սպաննեցինք,

Խումբարա ²⁵⁸ ընկճեցինք, որ մայրիներու անտառին մէջ կը բնակէր

²⁵⁸ Այս Խումբարա կամ հիտիտ. խմբադրութեան համաձայն Խումվալա հրէշ-դեւերն հետ երկու դիւցազն բարեկամներուն — Գիլգամէշի եւ Էնգիշուրի — ունեցած կռիւը կը ներկայացնէ Բեռլինի Թանգ. Յառաջակողմեան — ասիակ. բաժնին (VA 7246 — լայն. 13'8 հմ., բարձր. 8'1 հմ., ամէնէն հաստ մասը 1'8 հմ., դանուած տեղն անյայտ) կաւէ բարձրաքանդակ մը (Terrakotta-Relief), զոր Dietr. Opitz, Der Tod des Humbaba վերնագրին ներքեւ կը հրատարակէ AfO V (1928—1929), էջ 207—213. այսպէս կը հասկնայ նաեւ Thureau-Dangin (տես Rev. d'Assyriologie, XXII, էջ 24 յջբ.), թէեւ S. Smith, որ նման կաւէ բարձրաքանդակներ հրատարակած է (տե՛ս Annals of Archaeol. and Anthropol. Univ. of Liverp. 11 (1924), էջ 107 յջբ.), չի միտիր հոս դիւցազններուն եւ հրէշ-դեւերն միջեւ եղած կռիւը տեսնել (տե՛ս JRAS, 1926, էջ 440 յջբ.): Թէ ընդհանրապէս Գիլգամէշ-դիւցազն երդութիւնը դարերով իր ազդեցութիւնն ունեցած է՝ կը վկայէ Ասորիք դորձածական Κομβάβος = Խում-կը անունը (տե՛ս Ungnad-Greßmann, անդ., էջ 77 եւ 111), մանաւանդ թէ մինչեւ իսկ Յոյներուն հասած է (հմտ. A. Ungnad, Gilgamesch-Epos und Odyssee [Kulturfragen 4/5] եւ P. Jensen, Gilgamesch-Epos, jüd. Nationalsagen, Ilias und Odyssee [Ex Oriente Lux III, 1]): իսկ Ber. Gemser, «Odysseus-Utanapištim» (AfO III [1926], 183—185) կը կարծէ թէ Ոգիսես եւ Ուտնապիշտիմ նոյն անուններն են, նկատելով մէկ կողմանէ վերջնոյս զանազան ձեւերն, ինչպէս հին բարեկական, սումերական եւ հիտիտ. Սւ-պէս հին բարեկական, սումերական եւ հիտիտ. Սւ-լու-սֆ, Սւ-լու-սֆ եւն ձեւերը (Սւլլու դուցէ ակկ. ullû = հեռաւորն է) եւ միւս կողմանէ ալ այն պարադան որ «Ոգիսես անուան աւանդութեան մէջ դէր մ'իսկ անփոփոխ չէ մնացած. շատերէն ձով ձեւը նախադաս կը համարուի, մէկ օով տարբերակներ ալ յաճախ կը պատահին, այսպէս Սւլլաշի հետ համաձայնութիւնն այն աստիճան ակնառու է որ նոյնութեան մը հնարաւորութիւնը կարելի է նկատի առնել. իսկ -εὐς վերջաւորութիւնը վերջէն կցուած է անհասկանալի փոխ առնուած օտար անունը յունացներու համար»: Այս մշակու-

Լերան կիրճերուն (?) մէջ առիւծներ սպան-
նեցինք,

Բարեկամս, որ ինծի հետ ամէն զօռարու-
թիւն կրեց եւն.

Անոր վրան հասաւ մարդկային ճակատա-
գիրը:

Վեց ցերեկ ու զիշեր ողբացի իր վրան,
Մինչեւ... թոյլ չտուի թաղելու զինքը եւն.
[Բարեկամս, զոր կը սիրեմ,] հող [զար-
ձած է],

էնդիդու, բարեկամս, զոր կը սիրեմ, [հող
զարձած] է»:

Սեպհական օրհասին հեռանկարն արդէն
սարսափով կը պատէ նոյն իսկ Գիւլեամէն,
ինչպէս ամէն սովորական մարդկային էակը.

«[Միթէ ես ալ անոր նման] պիտի չստի-
պուի՞մ պառկելու,

[Առանց կրկին կանգն]ելու ի յաւիտեանս»
(տող 46 յջք., հմմտ. տ. 115 յջք.):

Արդ կը խնդրէ աստուածուհիէն որ
իրեն ալ Ուտ-նապիշտիմին տանող ճամբան
ցուցնէ, որմէ կ'ուզէր տեղեկանալ թէ ինչ-
պէս կարելի է անմահութիւնն ստանալ: Աս-
տուածուհին նախ զինքը կը զղուշացնէ.
«Շամաշ արեւու աստուածէն զատ ոչ ոք
բնաւ ծովը կտրած անցած է, բայց մասնա-

թային փոխյարարելութեանց միջնորդները կը հա-
մարի ոչ թէ Փիւնիկեցիներն, ինչպէս յառաջագոյն կը
կարծուէր, «այլ փոքրասիական ժողովուրդները»:

ւորապէս վտանգաւոր են մահուան ջրերը, որոնք անդէնական աշխարհին առջեւ իբր խափանարար կանդնած են եւ որոնց մէջէն անցնելը սրարգասպէս անկարելի է»։ Սակայն եւ այնպէս աստուածուհին կը կարեկցի եւ կ'առաքէ զինքը Ուր-Շանարիին՝ Ուտ-նա-պիշտիմի նաւավարին. ասիկա միայն կրնայ իրեն օգնել, որովհետեւ ասիկա ունի քարէ արկղները. կը յայտնէ նաեւ անոր բնակավայրն անտառին մէջ։ Կրկին ու կրկին զուր ջանքերէն ու տառապանքներէն ետքը վերջապէս կը յաջողին նաւավարն ու Գիւլզամէշնեղ շարժական կամուրջի մը միջնորդութեամբ վտանգաւոր մահուան ջրերու վրայէն անցնելու եւ կը հասնին արդէն իրենց վախճանին՝ ծովուն անդէնական եղերքն, ուր երանելի Ուտ-նապիշտիմ՝ «հեռաւորը» կը բնակի (տող 65—172)։

Բնագրէն կարելի է եզրակացնել, թէ հոս երանելիներու «երկիր» մը կամ «կղզի» մը հասկնալու է, զուցէ գրեթէ 20 տողի բացն ունէր այս մասին անգրագոյն տեղեկութիւն մը։ Մեր հարցի համար աւելի նշանակալից է, որ հոս տրուած է մեկնութիւն մը «գետերու բերան» բացատրութեան, որ ջրհեղեղի զրոյցին մէջ (տախ. ԺԱ., տող 204) իբր բնակավայր Ուտ-նապիշտիմի յիշուած է։ Ըստ այսմ այս ծովն իբր «գետերու բերան» նշանակուած է, այսինքն իբր այն ովկիանոսն, որուն մէջ բոլոր անդէնական գետերը կը թափին — համապատասխան երկրաւոր

ովկիանոսին : Ամէն պարագային երկրիս
 վրայ տարածուող ովկիանոսը չի կրնար
 հասկցուիլ, որովհետեւ Գիւղամէշ արեւա-
 դուռին հասնելով արդէն երկրիս ծայրը հա-
 սած կ'ըլլայ եւ անկէ անդէնական աշխարհն
 անցած է : Շատ հաւանական է որ այս «դե-
 տերու բերանը», զոր մեղի աւանդուած դիւ-
 ցազներգութիւնն անդէնական աշխարհ փո-
 խադրած է, սկզբնաբար ովկիանոսին հետ
 նոյն էր, որովհետեւ «աստուածներու պար-
 աէզը» մեծ ծովով մը Ուտ-նապիշտիմի կայա-
 նէն բաժնելը իրաւացի չ'երեւար, այլ հակա-
 ոակէն աւելի պատշաճ է ենթադրելը թէ այն
 տեղ, ուր է աստուածներու բնակավայրը,
 հոն է նաեւ կայանն երանելիներուն, որոնք
 աստուածներու դասը փոխադրուած են : Ըստ
 այսմ սկզբնաբար Բարեւացիներու պատկե-
 րացումներուն մէջ երկու գուգահեռ աշ-
 խարհներ պէտք ենք զանազանել. երկիրս
 կա'մ բարձր, անելանելի լեռնով մը չրջա-
 պատուած է կա'մ լայնատարած անանցանելի
 ծովով մը, որոնք աստէնական աշխարհս
 անդէնականէն կը բաժնեն. ասդին կը բնա-
 կին մարդիկ, իսկ անդին աստուածներն ու
 երանելիները : Բայց դիւցազներգութեանս
 բանաստեղծը դիւցազին յանդուգն քաջա-
 զործութիւնները մեծցնելու համար երկու
 զաղափարներն ալ օգտադործած է եւ այս-
 պէս իրարու վերաբերող աշխարհներ, այս-
 ինքն՝ աստուածներու պարտէզն ու երանե-
 լիներու բնակավայրն, իրարմէ բաժնած

է²⁵⁹ : Այս մեկնութիւններն աւելորդ կը
 դառնան, եթէ բնադրին *ina pî nârâti* բա-
 ցատրութիւնը «գետերուն աղբերակունքը»
 թարգմանուի, որ, ինչպէս վարը (ծնթ. 270)
 պիտի տեսնենք, Գրէսման ինքնին կ'ընդունի
 եւ ասով «երանելիներուն կայանը» Հայաս-
 տան փոխադրուած կ'ըլլայ, ինչպէս Բերոսոս
 արդէն կ'ըմբռնէ եւ այսպէս կը վաւերացնէ
 թարգմանութեանս ճշդութիւնը, մինչ «գե-
 տերուն բերան» բացատրութեամբ միայն
 Պարսկական ծովածոցը կրնայ հասկցուիլ :

Արդ հնարաւոր է այս երկնքի եւ երկրի
 մէջտեղ գտնուող սահմանալեռն աշխարհա-
 դրականօրէն տեղ մը գետեղել : Գրէսման²⁶⁰
 այն կարծիքն ունի թէ այս զիցարանական
 լեռն սկզբնաբար անանուն եղած ըլլալու է,
 սակայն — ինչպէս Գիլլամէշ-դիւցազներգու-
 թիւնը կը ցուցնէ — արդէն յարաբերաբար
 չատ կանուի Մաշու անունն ստացած է :
 Կ'ընդունի դէթ հնարաւորութիւնը. «Կրնայ
 ըլլալ — թէեւ այս ենթադրութիւնն անպայ-
 ման հարկաւոր չէ — որ անունս աշխար-
 հադրականօրէն որոշ լեռան մը վրայէն փոխ
 առնուած եւ զիցարանական սահմանալեռան
 վրայ փոխանցուած է. ասոր դիրքի մասին
 դիւցազներգութիւնս ոչ մի կոուան կու տայ :
 Որովհետեւ դէպի լեռ տանող ժայռէ դուռն,
 այն մութ բամբակ, որ փապուղիի նման լե-

²⁵⁹ Հմմտ. Ungnad-Greßmann, *անդ*, էջ 163 յջ. :

²⁶⁰ Անդ, էջ 161 :

րան մէջէն կ'անցնի ²⁶¹, պատուական քարերով լեցուն պարտէզը, մահացու ջրերով ովկիանոսն երկրիս վրայ տեղ մը դոյութիւն չունին եւ միայն առասպելներու աշխարհին մէջ փնտռելու է ²⁶¹: Գուցէ այս կէտիս մէջ մեղի օդնել կարենայ Աղեքսանդրի վէսն, որ Գիլգամէշ-դիւցազներդութենէն կախում ունենալ կը թուի ²⁶². ասոր մէջ այն լեռն, ուր կը հասնի մեծ թաղաւորն արեւու երկնային պատուհանէն պնցնելէն ետքն եւ խաւարի աշխարհը մտնելէն յառաջ, կ'անուանուի Մասիս, հին հայկական եւ մինչեւ այսօր Հայոց միջնադաւառի՝ Արարատի բարձրագոյն լեռան դործածական անունն է: Այն հնարաւորութիւնը՝ թէ յետագայ պատմիչներ Մաշու իրենց ծանօթ Մասիսի հետ նոյնացուցած ըլլան, կարելի չէ մերժել» . անուններու նմանութեան արդէն մտադիր ըրած էին Lidzbarski, Meißner, Hunnius ²⁶³, «տակայն չատ մը պատճառներուն համար ներեալ է ենթադրելը՝ թէ երկու անուններն ալ սկիզբէն իսկ նոյն եղած են»:

Սակայն հաղիւ կարելի է ենթադրել թէ Բաբելացիք այս խոր հնութեան շրջանին ունեցած ըլլան այսպիսի ընդարձակ աշխար-

²⁶¹ Ընդդժումը մեզմէ է:

²⁶² Կ'առաքէ էջ 184. «Յառաջ կամ յետոյ Գիլգամէշ, ինչպէս եւ Աղեքսանդր կ'անցնին խաւարին լեռները, որոնց հետ mons Masius անունն ամենահին ժամանակներէն մինչեւ նորագոյն ժամանակներս կապուած է»:

²⁶³ Տե՛ս Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 162, ծնթ. 1:

հաղրական ծանոթութիւն մը, որ մինչեւ Հայաստանի միջնաշխարհը կարենար հասնիլ: Բայց ընդունելէն ետքը՝ թէ Ստրարոնի համաձայն հայկական Տաւրոսը Մասիս լեռն է եւ թէ այս լեռնաշղթային վերջին արեւելեան մասը նոյն իսկ Հայերէն Մասիս կ'անուանուի, ինչպէս վերը տեսանք, կարելի չէ թիտել հաւանականութիւնը թէ նաեւ Մաշու հայկական Տաւրոսի հետ նոյն է: Արդէն այս կարծիքին եկած էի, երբ մեծ զարմանքով տեսայ, որ Lehmann-Haupt ալ վերջերս լոյս տեսած «Հանդէս Ամսօրեայ»ի յորելինական թուոյն մէջ²⁶⁴ յօդուածով մը «Ամենահին ծանոթութիւնը Հայաստանի մասին» այս հարցին շուրջ կը խօսի եւ Գրէսմանի հակառակ միեւնոյն կարծիքը կը պաշտպանէ. «Մութ փապուղին Մաշու լեռան մէջ, Մասիս լեռն, առասպելներու աշխարհին մէջ փնտռելու չէ, այլ էր եւ է Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող իրականութիւն մը, ինչպէս ես, առանց բնաւ Գիլգամէշ-դիւցազներկութեան հետ կապակցութեան մէջ դնելու՝ Հայաստան երբեմն եւ հիմայ, դորձքիս մէջ, հատ. Ա., 1910, գլ. 14 եւ 16, ցուցուցած եմ»²⁶⁵: Հակառակ մինչեւ հիմայ տի-

²⁶⁴ Խ. տարի (1927), Թիւ 11—12 (էջ 795 յջ.), որ լոյս տեսաւ 1928ին, երբ ներկայ դորձքս իրր քննաձառ արդէն աւարտած էր:

²⁶⁵ Կ'առաջէ դարձեալ Armenien einst und jetzt, Հատ. Բ., Մասն Ա. (1926), էջ 421 յջ., ինչպէս մասնաւորապէս Հատ. Բ., Մասն Բ. վերջարանին, էջ 834—847, ուր J. Friedländerի Die Chaldirlegende und

րող կարծիքին, ինչպէս հոն ընդարձակ կերպով ներկայացուցած եմ, Մասիոս չէ Տաւրոսի լեռնաշղթային աւելի արեւելեան մասին պատկանող լեռան մէկ դադաթին (կամ մի այսպիսի խումբի) անուն մը, այլ է հին ուղիղ անունն ամբողջ տաւրոսեան լեռնային դրութեան ²⁶⁶ :

Հայաստանի այս վաստակաւոր խուղարկուն դիւցազներդութեան մէջ նկարագրուած լեռը կտրող այս մութ անցքն ուղիղ կերպով կը նոյնացնէ Տիգրիս-փապուղիի հետ, որ Տաւրոս-Մասիսի մէջ կը դառնուի եւ «որուն մէջէն արեւելեան Տիգրիսի կամ Բոհտանսուի գլխաւոր ակնաղբիւրը կը հոսի եւ փատացի կարելի է ցուցնել որ հին ժամանակ շատ աւելի ընդարձակ տարածութիւն ունեցած է քան այժմ : Նաեւ արեւմտեան Տիգրիսը (Դիարբեք-սու) երբեմն աւելի երկար ոտորերկրեայ ընթացք մ'ըրած է, ինչպէս պատմական-աշխարհադրականօրէն եւ աշխարհախօսօրէն անհերքելի կերպով ապացուցուած է ²⁶⁷» :

Թէ Մաշու հայկական Տաւրոսի հետ նոյն է կը վկայէ նաեւ 10րդ երդին մէջ (տախ. Ժ, տող 50) յիշուած մայրիներու լեռը, որ 5րդ երդին մէջ աւելի մանրամասն կը նկարագրուի : Ասոր մէջ (տախ. Ե, տող 6) լեռս

der Alexanderroman գրքի հիման վրայ Կուրանի (ԺԸ-59 յջք.) գրոյցն ալ նկատի կ'առնէ :

²⁶⁶ Հանդ. Ամս., 1927, էջ 798 յջ. :

²⁶⁷ Անդ, էջ 799 :

կան Տաւրոսի²⁷⁰ մասին, մանաւանդ որ աստուածներու լեռը հոս միայն կրնանք փրնտուել:

Բայց որովհետեւ աստուածներու լեռան դիրքին մասին, Գրէսմանի համաձայն «վերջէն ճշդուած», անդրադոյն բարեւաւիան աւանդութիւններ կը պակսին, վերջինս կը փորձէ լրացնել «այս պակասն եւ այն մեծ հաւանականութեամբ՝ իսրայէլեան աւանդութիւններով, որոնք Բարեւալցիներէն առնուած են²⁷¹: Ասոր համաձայն աստուածներու լեռը հիւսիս կը փնտուի²⁷²: Իբր դրական ապացոյց աւելցնելու է նաեւ որ ըստ Ծն. ՂԼ. Բ. դրախտն ալ նմանապէս հիւսիս կը գտնուի՝ այն տեղ, ուր Յփրատ եւ Տիգրիս կը բխին. նաեւ այս պատկերը պէտք է Բարեւալցիներէն առնուած ըլլայ²⁷³»: Թէ

²⁷⁰ Մանաւանդ եթէ հատուկօրին «մայրիներու դուռ» Մաշու սահմանալեռան դուռը նշանակէ:

²⁷¹ Կ'առաքէ իր դարձքին. Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, էջ 113 յջ. : Լսիլ ենթադրութիւն մըն է, որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, Ս. Գրքի ջրհեղեղի աւանդութիւնը չափ աւելի հին է քան բարեւալիան դրոյցը:

²⁷² Իբր ապացոյց կը բերէ Նո. ԺԴ, 13 եւ մասնաւորապէս Սաղ. ԽԲ. (Էբր. ԽԳ.) 3, «որուն համաձայն Սիւն հիւսիսի ամենավերջին ծայրն, (այսինքն աստուածներու լեռան վրայ) դառնուելու է» (էջ 113, ծնթ. 5 եւ էջ 114, ծնթ. 2. տես այս մասին նաեւ վերը՝ էջ 18 յջ.): Սակայն Գրէսման բնաւ նկատի չ'առնէր որ Պաղեստինի ո եւ է մատենադիր մը լեռան մասին խօսած ժամանակ միայն հիւսիս կրնար աչքի առջեւ ունենալ, վրասն դի անոր արեւելքը տափաստան է:

²⁷³ Կը կարծէ այս ենթադրութիւնն ապացուցած ըլլալ AR (= Archiv für Religionswissenschaft) 10, էջ 346 յջ. :

վերջիններուն համաձայն դրախտը հիւսիս
կը գտնուի, չառ լաւ կը համապատասխանէ
այն դրոյցներուն, որոնք յաճախ թաղաւոր-
ներու ծնունդն «անձանօթ լեռներուն», այս-
ինքն դրախտին մէջ եղած կը պատմեն²⁷⁴ :
Վերջինս հիւսիս գտնուած ըլլալու է, որով-
հետեւ ասոր զուգակշիռ՝ թաղաւորի ման-
կան ընկեցիկ ըլլալու մասին եղած դրոյց-
ներն զմեզ հոն կը փոխադրեն. հոն նորածին
արքայազուներ փոքր արկղի մը մէջ դրուած
Հայաստանի լեռներէն Եփրատի վրայէն դէպի
Բաբելոնացի լողալով կը հասնի²⁷⁵ : Ասկէ
Գրէսման կը հետեւցնէ. «Ինչ որ Հին Կտա-
կարանէն հռահելով կարելի է եղրակացնել,
նոյնը տեղական աւանդութիւններով իրր ու-
ղիդ կը ցուցուի՝ այսինքն աստուածներու
լերան հիւսիս գտնուելու գաղափարը²⁷⁶ :

Սակայն բոլորովին անմեկնելի կը մնայ՝
թէ ինչու Գրէսման Մաշու լեռն Այրարատի
Մասիսին հետ կը նոյնացնէ եւ ոչ թէ Տաւ-
րոս-Մասիսին հետ : Իւր յետադայ մէկ հրա-
տարակութեան մէջ²⁷⁷ իւր նախկին կարծիքն

²⁷⁴ Հմմտ. տեղիքներս առ Greßmann, Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, էջ 271: Հոս թաղաւորն իրր «որդի Աստուծոյ» կը փառաբանուի :

²⁷⁵ Տես Սարգսնի ծննդեան դրոյցը Ունգնադի թարգմանութեան մէջ TB (= Altorient. Texte und Bilder zum AT.) I, էջ 79: Ասոր համաձայն աս-
տուածները կը բնակին այն տեղ, ուր Եփրատը կը բխէ :

²⁷⁶ Gilgamesch-Epos, էջ 114:

²⁷⁷ «Der Eingang ins Paradies», AfO III (1926), 12, ուր աւելի պայծառ կերպով կը խօսի թէ աստուած-
ներու բնակավայրը՝ դրախտը Հայաստան էր. «Ըստ
Ծն. Բ., 10 յէջ. դրախտը կը գտնուէր այն տեղ, ուր

Ետ կ'առնէ այս կերպ արտայայտուելով.
«... Դրախտի մուտքին ուր գտնուիլն երկար
ժամանակէ ի վեր արդէն ճանչցած է Richard
Hartmann, թէեւ սա միայն մութ, ստորեր-
կրեայ փապուղին աչքի առջեւ ունեցած է,
որուն մէջէն Գիլգամէշ անդի աշխարհ ան-
ցեր է իւր Ուտ-նապիշտիմ նախահայրը
փնտռելու համար: Այս փապուղին հետ
կապուած են ինչ ինչ զրոյցներ ոչ միայն հին

Փխոն, Գիհոն, Տիգրիս ու Եփրատ հասարակաց ակն-
ադրբերէն կը բխին: Թէեւ Փխոն ու Գիհոն ապա-
հովապէս կարելի չէ որոշել եւ Տիգրիս ու Եփրատ
հասարակաց ակնադրբեր չունին, սակայն անտարա-
կուսելի է որ այս զրոյցը (!) դրախտը Տիգրիսի ու
Եփրատի ակնադրբերին կողմերը՝ հետեւաբար Հայաս-
տանի բարձրագուստին մէջ կը փնտռէ: Միեւնոյն
պատկերը պիտի ենթադրենք ջրհեղեղի զրոյցին (!)
մէջ: Տապանը կը հանդէս Արարատ, լերան վրայ...:
Սա եւս Բաբելոնցիներուն ծանօթ էր, մանաւանդ թէ
Բաբելոնցիներէն ծագում առած է (անհիմն ենթադրու-
թիւն, տես վերը ծնթ. 271): Մինչ Եփրատ ու Տիգրիս
իրը՝ աստուածներու գետեր, կ'արժեն, պէտք է որ
ասոնց ակնադրբերին տեղն աստուածներու աշխարհն
ըլլայ: Հայաստանի լեռներուն վրայ Թամուզ ու Սար-
գոն՝ աստուածներու որդիները կը ծնանին. ասկէ
եղեգնէ մակոյկով գետնի վար Բաբելոստան կը հաս-
նին եւ հոս իրենց Իշտար սիրուհւոյն օգնութեամբ
թաղաւոր կը կարգուին: Հակառակ ճամբան կ'ընէ
Ջրհեղեղի հերոսն, որովհետեւ այս դէպքին ոչ թէ աս-
տուածը մարդ կ'ըլլայ, այլ հակառակէն մարդն՝ աս-
տուած: Ուտնապիշտիմ կը յափշտակուի ina pî nârâtî
(տախտ. ԺԱ., 205), այսինքն՝ 'երկու գետերուն աղ-
բերակունքը, թէ այս ուղիղ իմաստն է, կ'ապացու-
ցանէ Բերոսոս, որ յայտնապէս կը յիշատակէ Հայաս-
տան իրր այն տեղն, ուր տապանը հանդէսցաւ եւ Բա-
սութրոս 'չիք յաչաց եղեւ, այսինքն՝ դրախտ կամ
անդի աշխարհ մտաւ: Եթէ հին զրոյցն 'երկու գետե-
րուն բերանը, կամ Պարսկական ծովածոցը կարծած
ըլլար, այն ժամանակ Հայաստան բնաւ ասոր տեղը
չէր կրնար անցնիլ»:

Ժամանակ, այլ նաեւ ներկայիս» : Հետեւա-
րար իրաւացի է իւր երբեմնի կարծիքը՝
«Դէպի լեռ տանող Ժայռէ դուռն, այն մութ
ճամբան, որ փապուղիի նման լերան մէջէն
կ'անցնի, ... երկրիս վրայ տեղ մը դոյու-
թիւն չունին եւ միայն առասպելներու աշ-
խարհին մէջ փնտռելու է ²⁷⁸» բոլորովին
խախուտ համարել : Ստոյգ է՝ թէեւ Բա-
բելաստան քարայրները դեր չեն խաղար,
լեռներ բնաւ չեն տեսնուիր, սակայն եւ այն-
պէս ներեալ չէ ամբողջ իրողութիւնն «ա-
ռասպելներու աշխարհին» վերադրել, այլ
հակառակէն աւելի իրաւացի է ենթադրու-
թիւնը՝ թէ հոս «երեւան կու գան ուրիշ տեղ,
օտար աշխարհ տեսնուած պատկերներ ²⁷⁹»,
այսինքն Հայաստան, եթէ ընդհանրապէս
Սումերացիք փոքր Ասիոյ լեռներէն Բաբել-
աստան չեն գաղթած, որոնց ազդեցութիւնն
դժալի է վերջնոյս վրայ ²⁸⁰ : Հայաստան Բա-
բելաստանէն այն աստիճան հեռու չէ, որ
ասոր աշխարհագրական հայեցողութենէն
բոլորովին վրիպէր. ասորեստանեան գա-
ղութը Դիարբեքիրի կողմերն ապացոյց է թէ
խոր հնութեան շրջանին իսկ Հայաստան բո-
լորովին անձանօթ երկիր մը չէ եղած :

Դիւցաղներդութեանս Մաշու լերան հետ
նոյն է Ս. Գրքի աղգահամարին ²⁸¹ **Մ**

²⁷⁸ Ընդդժումը մեղմ է. տ. Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, 161:

²⁷⁹ Անդ, էջ 162, ծնթ. 2:

²⁸⁰ Հմմտ. անդ, էջ 114:

²⁸¹ Մն. Ժ., 23 եւ Ա. Մնաց. Ա., 17:

(Մաշ) ²⁸², որ կը յիշուի իբր վերջինն Արամայ չորս որդիներուն: Բոխարտի ենթադրութիւնը թէ այս Մաշը նոյն է դասականներու Մասիոս լերան հետ Դելիչ ²⁸³ «մեծ ստուգութեամբ» կ'ընդունի եւ կը հասկնայ Տուր-Արդին լեռն, որուն ստորոտէն կը բխէ Հիրմաս (այսինքն Նահար-Մաս) կամ Mygdonius գետը: Հիններուն Մասիոս լեռը Կիպերա արդէն նոյնացուցած է Տուր-Արդինի հետ, որ նաեւ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած է: Սակայն վերը (§ 8) տեսանք թէ Մասիոս է Հայոց Սիփան-Մասիսը: Ասով Ս. Գրքի Մաշն եւ գիւցաղներգութեանս Մաշուն, որոնց ձայնական նոյնութիւնն ակնյայտնի է, կը նոյնանան նաեւ աշխարհադրօրէն, ուստի բարեւախան ջրհեղեղի Նիծիրն ալ — եթէ ունի ընդհանրապէս դոյութեան հիմ մը — աշխարհադրօրէն հոս գետեղելու է:

Թէեւ Գիւղամէշ-գիւցաղներգութիւնը մէկ կաղապարէ թափուած ըլլալու չէ, ինչպէս կ'ապացուցանեն անոր փոթերն ու կարաններն, որոնք տեղ տեղ աւելի կամ նուազ հաւանականութեամբ շօշափելի են ²⁸⁴, սակայն այս սկզբնաբար անկախ նիւթերն այնպէս միասնաբար ձուլուած են, որ ամբողջ բա-

²⁸² Հայերէնը հետեւողութեամբ Եօթանասնից Թարգմանութեան երկու տեղն ալ ունի Մոսն անունը անգրադատնալու որ հ. 3 արդէն յիշուած է Մոսոք իբր Յարեթի որդի:

²⁸³ Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies, Leipzig 1881, էջ 259. հմտ. նաեւ Streck, ZA 13 (1898), 87 = հայ. Թարգմ., էջ 35:

²⁸⁴ Հմտ. այս մասին Greßmann, անդ, էջ 200 յջ.:

նաստեղծութեան մէջ միայն մէկ հիմնական
գաղափար կ'ընթանայ, այսինքն մեռնելու
հարկադրանքն, որ մարդկութեան վրայ կը
ծանրանայ եւ որմէ ոչ ոք կրնայ զերծանիլ եւ
հետեւաբար ըմբռնելի է կեանքի՝ անմահու-
թեան ծարաւն, այնպէս որ նախընթացը
կրնայ միայն իբր ներածութիւն ծառայել այս
հիմնական գաղափարին, որուն մէջ ջրհե-
ղեղի զրոյցը պարզապէս հիստուած է:

Զրհեղի զրոյցի ծագման ժամանակի
նկատմամբ, որ զմեզ ամէնէն աւելի կը հե-
տաքրքրէ, շատ դժուարին է վերջնական
ստուգութեամբ խօսիլը: Մեզի հասած բնա-
գիրն Ասուրբանիպաղի (իբր 650ին Ն. Ք.)
մատենադարանէն է, որ ապահովաբար բա-
րելական սկզբնաղբի մ'իրեն հիմ ունի: Շու-
րիպալակ քաղաքին կործանումը (իբր 3400ին
Ն. Ք.) կու տայ մեզի terminus a quoն:
Զրոյցին համաձայն այս քաղաքն Եփրատին
եզերքը շինուած եւ գետին ողողումով կոր-
ծանած է: Սակայն գերմանական Արեւե-
լեան Ընկերութեան պեղումներն, որոնցմով
Ուտ-նապիշտիմի ծննդավայրը՝ Ֆարա բլու-
րին ներքեւ երեւան եկաւ²⁸⁵, ցուցուցին,
թէ ասիկա ոչ թէ Եփրատի ողողումով՝
այլ հրդեհով աւեր աւերակ եղած է, ինչ-
պէս մոխրի բարձր խաւէն կը տեսնուի:
Ֆայց որովհետեւ Համուրաբբիի ժամանա-

²⁸⁵ Հմտ. MDOG (= Mitteil. der Deutschen
Orient-Gesellsch. zu Berlin), Nr. 15—17 (նոյ. 1902—
Օգոստ. 1903):

կէն՝ իբր ն. Ք. 2100էն ի վեր Շուրիպպակ անունը բարելական պատմութենէն բոլորովին անհետացած է²⁸⁶, եւ վասն զի ոչ Ասորեստանցւոց գլխաւոր աստուածն Սշուր եւ ոչ ալ Բարելացւոց Մարդուկը կը յիշուին, ներելի է մեծ հաւանականութեամբ ենթադրել թէ Գիլգամէշ-դիւցազներդութեան մէջ զըտնուող ջրհեղեղի զրոյցին խմբագրութիւնն իր նկարագրական ձեւը Համուրաբբիի ժամանակէն յառաջ ստացած ըլլալու է, հետեւաբար ն. Ք. 2100 տարին terminus post quem կը կազմէ²⁸⁷:

Ս. Գրքի ջրհեղեղի պատմութեան ժա-

²⁸⁶ Պէտք է միտ դնել, որ Բերոսոս Շուրիպպակ անունը չ'աւանդեր, այնպէս կը թուի թէ անոր ջրհեղեղի հերոսը Σινοαρα = «ի Սիպարացւոց քաղաքին» (Քրոն. Ա., էջ 36 յջ.) կը բնակի, որովհետեւ հոս է որ նա իւր դրութիւնները կը թաղէ: Ըստ այսմ Սիպար կամ Սիպպար պէտք է բոլորովին կորսուած Շուրիպպակի իբր յետագայ փոխանակութիւն մը համարել: Թէ ինչո՞ւ համար ճիշդ ալ Սիպպար դործածուած է, կարելի չէ որոշ ըսել: Նաեւ Սիպպար, ինչպէս Շուրիպպակ, Եփրատի եզերքը կը գտնուէր եւ հաւանաբար, ինչպէս վերջինս, որ հրդհի աւերածէն ետքը դէթ իբր փոքր քաղաք մը վերաշինուեցաւ, Եւրամացիներէն կործանեցաւ, սակայն կրկին ծաղկեցաւ ու նոր պայծառութեան հասաւ: Գուցէ Նաբոնիդի կողմէն էրարբարայի արեւու մեհեանին քով կատարուած պեղումներն, որոնք շինութեանց նոր վաւերագրեր երեւան բերին, զրոյցին վրայ ազդած եւ կաւէ տախտակները թաղելու շարժառիթը տուած են. հմմտ. Greßmann, անդ, էջ 191, ծնթ. 3: Lehmann-Haupt (Armenien, II, 2, Ֆաւելուածք, էջ 45*) կը համարի Բերոսոսի աղբիւրը համեմատութեամբ Գիլգամէշ-դիւցազներդութեան «փոփոխուած եւ այն կրօնապէս եւ բարոյապէս աւելի զարգացած տեսութիւններ յայտնող» խմբագրութիւն մը (հմմտ. եւ իւր Neue Studien zu Berossos ի Klio XXII, Պրակ 1/2, 1928):

²⁸⁷ Հմմտ. Greßmann, անդ, էջ 191 եւ 209:

մանակին համար նկարագրական է որ տա-
պանակն իբր «արկղ» մը կամ «սնտուկ» մը
կը ներկայացուի, մինչ մեղի հասած բարե-
լական բոլոր ջրհեղեղի զրոյցները «նաւու»
մը մասին կը խօսին: Ասոր համար նոյն իսկ
Գրէսման կ'ընդունի՝ թէ «արկղի այս պատ-
կերացմամբ... , խորայէլեան ըմբռնումն իրօք
շատ հին աւանդ մը պահած է²⁸⁸, որովհե-
տեւ ըմբռնելի է թէ 'արկղը, յետագային
'նաւով, մը փոխանակուած ըլլայ', մինչ հա-
կառակ զարգացումը հաւանական է²⁸⁹»:
Այս եզրակացութիւնը կը կարծեմ թէ նե-
րեալ է նաեւ տապանալերան ի նպաստ ար-
ժեցնել: Որովհետեւ նոյն իսկ Գրէսմանի տե-
սակէտին համաձայն չկայ հոս ոչ մէկ պատ-
ճառ անդրադոյն բարեփոխութեան. վասն զի
չկայ հոս «բարոյական չարժաոյթի» մը
հարցը, այսինքն «բարոյականութեան» կամ
«միաստուածեան» աշխարհայեցողութեան
հակառակ եղող «վտանգաւոր» բան մը «հե-
ռացնել» ուղեւը: Հետեւաբար սրբազան մա-
տենագիրը պահած է նաեւ տապանալերան
սկզբնական հին դադափարն եւ միայն — որ-
պէս զի հաւանաբար ինք զինքը հասկանալի
ընէ — կոչած է զայն երկրին բնակիչներուն
անունով: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Բերո-
սոսի պատմութեան մասին²⁹⁰, որուն հա-

²⁸⁸ Ընդգծումը մեզմէ է:

²⁸⁹ Անդ, էջ 220:

²⁹⁰ Պատմութեան նախնական բնագրի հնութեան
համար ներեալ է զուգէ նկատի առնել Քսիստէթոս
անունը, այսինքն՝ խսիս-աքրու, որ է աքրա-խա-

մաճայն տապանալեռը Հայաստանի Կորդուաց լեռներէն մին է: Վասն զի իր ժամանակի ըմբռնումով Բործսաճա ծրոյ անունը կը ներփակէր նաեւ հայկական Տաւրոս-Մասիոսն, ինչպէս արդէն վերը տեսանք ²⁹¹:

Հետեւաբար կարծեմ իրաւացի է Նիծիր լեռը հոս փնտռելն եւ զայն Մաշու սահմանալերան, այսինքն Տաւրոս-Մասիոսի հետ նոյնացնելը. իսկ ենթադրութեանս հիմը կը կարծեմ տեսնել նաեւ դիւցազներգութեան բնադրին մէջ: Երբ նաւը Նիծիր լեռան վրայ կը դադարի, «էա աստուածը նաւ կը մտնէ, կը բռնէ Ուտ-նապիշտիմի ձեռքէն եւ ցամաք կը հանէ ²⁹²», այսինքն երանելիներու երկիրը: Այսպէս նա կեցած էր սահմանալեռան վրայ եւ չէր կրնար ու ներեալ ալ չէր առանց աստուծոյ մը միջնորդութեան երանելիներու աշխարհը մտնել. եւ այս շատ իրաւացի էր: Զի եթէ «երկերրորդական-աստուածը» Գիլգամէշ չէր կրնար այս բանն ընել ²⁹³, որչափ եւս առաւել պարզ մարդ մը, որչափ ալ «բարեպաշտ» եւ «չափազանց խելացի» եղած ըլլար:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն ակնյայտնի

սիւս = «չափ խելացի» բառին շրջումը. այս Ուտ-նապիշտիմի վերադիրներէն մին էր. տ. Gilgamesch-Epos, տախտ. ԺԱ., տող 196 (էջ 59): Արձանագրութեանց բնադիրներէն ունեցած ասոր չեղումներու մասին տ. Greßmann, անդ, էջ 213 յջ.:

²⁹¹ Ուրիշ կերպ Greßmann, անդ, էջ 215:

²⁹² Հմմտ. տախտ. ԺԱ., տող 114 եւ 198—199:

²⁹³ Հմմտ. տախտ. Թ. եւ Ժ.:

կը տեսնենք՝ թէ ինչպէս հասկնալու է
 Ծն. Ը, 4 «Արարատ»ն եւ ուր փնտռելու է
 Ղայն, միայն հայկական Տաւրոսի լեռնա-
 ջլթային մէջ: Ուրիշ կերպ պէտք է դատել
 սակայն «Արարատ»ը միւս տեղիքներուն մէջ,
 ինչպէս Ես. Լէ, 38 (Դ. Թագ. ԺԹ, 37) եւ
 Եր. ԾԱ, 27, որոնք նմանապէս Ուրարտու
 երկրին կը հային: Բայց որովհետեւ ասոնք
 յետագայ եւ տարբեր ժամանակներուն
 գրուած են, պէտք է միշտ նոյն ժամանա-
 կուան Ուրարտուի քաղաքական-աշխարհա-
 գրական սահմանը նկատի առնել, որ անտա-
 րակոյս աշխարհագրական ընդարձակման եւ
 անձկացման ենթարկուեցաւ ստէպ, ինչպէս
 յաջորդ հատուածէն կը տեսնուի:

§ 10. ՏԱՊԱՆԱԼԵՐԱՆ ԵՐԿԻՐՆ՝ ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՒ ԱՆՈՐ
 ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ

Ուրարտու²⁹⁴ կամ Խալդէա («Խալդէ-
 աշխարհ»), ինչպէս բնիկներն իրենց Խալ-

²⁹⁴ Ուրարտուի կամ Ուրաշտուի ստուգաբանու-
 թեան մասին տ. R. Bleichsteiner, „Die Subaräer
 des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung“
 և P.-W.-Schmidt-Festschrift (1928), էջ 4, որ ինչ-
 պէս Սուրաբ-տու, նոյնպէս եւ Ուրաբ-տու անուննե-
 րուն —տու ածանցն իբր երկիրներու անուն կազմող
 մասնիկ մը կ'ըմբռնէ: Այս կը տեսնուի նաեւ ելամե-
 րէնի մէջ —տի ձեւով (տու > տի յարեթական լեզու-
 ներուն մէջ յաճախ տեսնուած ձայնափոխութեան հա-
 մաձայն՝ ինչպէս Ha-pi-r-ti < Haja-pi-r-ti < Halla-
 pi-r-ti = Ելամ՝ երկրին բնիկներէն տրուած անունն,
 ինչպէս տաղաւին արդի վրացերէնին մէջ. հմտ.
 Rus-e-ti = Ռուսաստան, P'rang-e-ti = Գաղղիա եւն):
 — Յ. Վ. Սանտալճեան յունարէնով կը մեկնէ իբր

դիւս²⁹⁵ գլխաւոր աստուծոյն վրայէն երկիրն ալ կ'անուանէին, իր քաղաքական իշխանութեան գաղաթնակէնը հասաւ ն. ֆ. Թ. դարու վերջերը Մենուաս Թաղաւորին օրով²⁹⁶,

ուր-է «լերինք» եւ արտա «բարձունք ած. բարձրացեալք» (Ասորեստ. եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք, էջ 13):

²⁹⁵ Նաեւ Ժողովրդեան մէջ մի անդամն իբր Սալ-դիւսի գաւազը Սալդի կ'անուանուէր: Հետեւաբար աստուածն էր Ժողովրդեան ներկայացուցիչն ու անուանադիրը: Գուցէ միւս աստուածութիւններն ալ հաւաքաբար իբր Սալդինի, Սալդի-աստուածութիւններ (կամ Սալդիսի գաւազներ) կ'անուանուէին: Սալդիսի համար եւ անոր ի պատիւ տեղի կ'ունենային աշխարհակալութիւններ, կը կառուցուէին բոլոր շէնքերն ու ջրանցքներն, որոնք Սալդիսի երկրաւոր գաւազներուն բարձրութեան համար սահմանուած էին: Տոսպ-Վան մայրաքաղաքն, այս աստուծոյն կայանը՝ Սալդի-քաղաքն (Սալդինա) է. ամբախառոյց դիրքեր, նոյն իսկ մայրաքաղաքէն շատ հեռու շինուածները, «Սալդի-քաղաքին դռները» կը համարուին: Ուստի ամբողջ պետական յօրինուածութիւնն աստուածպետական վարչաձեւ մ'ունէր եւ բացի Իսրայէլի Ժողովրդէն հազիւ կարելի է յիշել ուրիշ Ժողովուրդ մը, որուն քով այս գաղափարն այսպիսի ակնբախ կերպով իրականացած ըլլայ: Հմմտ. C. F. Lehmann-Haupt, VBGA 27 (1895), էջ 579: Նոյնը՝ Armenien, Հատ. Բ., Մասն Ա., էջ 164 յջ.: Սալդի անունը կը ստուգարանէ J. Karst, Alarodiens et Protobasques, էջ 86, իբր Chalduni կամ Chaldiuni, բասկ. ahaldun կամ -dün < *akhal-dun կամ *khal-dun եւ տարօրինակ կերպով ասոր արմատին հետ, որ է al, hal, ahal < *akhal = «կարողութիւն, զօրութիւն», աղերսի մէջ կը դնէ հայերէն ծանօթ բարդ բառերն, ինչպէս աշխարհ-ա-կալ, երկիր-ա-կալ, ամեն-ա-կալ, վերջնոյս հետ կը համեմատէ նոյն իսկ բերբ. amenugal (-qual) = «Թաղաւոր, վեհապետ» բառը. տ. եւ նոյնը՝ Grundsteine, էջ 6. Կարստի այս տեսութեան մասին տ. եւ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 941 յջ.: Խոյթ = Սալդի նոյնութեան մասին տ. վերը՝ § 7, ծնթ. 214:

²⁹⁶ Ուրարտական-Սալդի Թաղաւորներու մասին տ. Lehmann-Haupt, Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus, ZA 33 (1920), էջ 27—71, Lehmann-

որ արդէն իբր դահակից իր Իսպուլինիս հօր սկսած էր աշխարհակալութեան արշաւանքները դէպի հարաւ՝ տիրապետութեան հետամուտ Ասորեստանցւոց դէմ, ինչպէս Քէլիշին կրճին մէջ երկու թագաւորներէն կանդնուած կոթողը կը ցուցնէ²⁹⁷։ Այսպէս Ռովանդուղի առջեւ գտնուող ժայռէ դուռն, որ խալդի եւ ասորեստանեան պետութեան միջեւ բնական սահման մը կը կազմէր, քաղաքական սահման դարձած էր, որովհետեւ, ինչպէս արդէն Լեման-Հաուպտ²⁹⁸ իբր ականատես կը հաստատէ, անկարելի է նիւուէէն եւ Արբելայէն հսկայ բանակներով Ռովանդուղի նեղ կիրճի մէջէն անցնիլ։ Այս պատճառաւ ալ Մուծածիր, որ աշխարհադրականօրէն Ասորեստանի աւելի մօտ էր, ստիպուած էր այնպիսի սերտ կերպով Ուրարտուի կողմնակից ըլլալ, որ Սարգոն

Haupt, Armenien, II, 2, էջ 685, որով նախորդ տոհմածառն (տ. I, էջ 532, II, 1, էջ 24 յձ., 155 եւ 320) անարժէք կը դառնայ։ Յ. Սանտալճեան, Ասոր. եւ պարսիկ սեպ. արձանագրութիւնք. Յառաջարանութիւն (էջ 5—81). Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 383—425։ Տես նաեւ վարը՝ ծնթ. 341։
²⁹⁷ Հմմտ. Wald. Belck, Die Kelischin-Stele und ihre chaldisch-assyr. Inschriften, «Anatole», Zeitschrift f. Orientforschung, Heft 1, 1904. Albr. Götze, Zur Kelischin-Stele, ZA 39 (1930), էջ 99—128 խալդի եւ ասորեստանեան լեզուներով (վերջինս ասորդոնեան շրջանի դաւառարարբառով), տ. եւ Lehmann-Haupt, Stele und Sockel, Klio 24 (1930), էջ 148—168։ Երկրորդ երկկեզուեան արձանագրութիւնն է Տաղաւէի կոթողը. տ. Lehmann, Zwei veröffentlichte chald. Inschriften, ZDMG 58 (1904), 815—852. Նոյնը՝ Armenien, II, 1, էջ 288—345։
²⁹⁸ Armenien, II, 1, էջ 283 յձ.։

ուրարտական Խալդէիս աստուծոյն մասին
այնպէս կը խօսի իբր թէ Մուծածիրի Աս-
տուած մ'ըլլար. «Ասոնք անոր (Ռուշասի
կամ Ուրդանայի) աստուածը՝ Խալդէիս թա-
ղաւորական արտախուրակով զարդարեցին
եւ Ուրարտուի արքայական գաւազանն անոր
բռնել տուին», եւ դարձեալ. «Որովհետեւ
Ուրդանա թաղաւորն, որ անոնց (Մուծածիր-
ցիներուն) վրայ կը տիրէ, Ասուրի խօսքին
չհնազանդեցաւ, իշխանութեանս լուծը թո-
թափեց եւ ինծի ծառայելն արհամարհեց,
որոշեցի այս քաղաքին բնակիչները դերի
տանիլ: Խալդէիս աստուածը՝ Ուրարտուի
նեցողկը դուրս բերել տուի: Իբրեւ այս տեղ-
ւոյն բացարձակ տէրն իր քաղաքին դրան
սոջեւ կանգնել տուի (այսինքն տաճարէն
հեռացնել տուի) . . . : Իբր իշխանակալ մտայ
Մուծածիր, Խալդէիսի բնակարանը, իբր տէր
Ուրդանայի արքայանիստ պալատին մէջ բնա-
կեցայ»²⁹⁹:

Խալդէիներու պատերազմական գործառ-
նութիւններն ուղղուած էին գլխաւորաբար
դէպի հիւսիս, որով անոնք Ասորեստանցի-
ներու հետ բախում ունենալէ խոյս կու
տային: Մենուաս արդէն հօրը գահակից տա-
րածեց իր աշխարհակալութիւնը մինչեւ
Նրեւանի դաշտը (գլխաւորաբար հպատա-

²⁹⁹ Thureau-Dangin, La huit. campagne de Sargon, տող 342, 346—348, 350: Ամէն տեղ ուրարտ. Խալդէիս աստուածը կ'անուանէ Խալդէիս, որ երկրի անուն է:

կեցնելով էտիոս տէրութիւնը) եւ նուաճեց
հիւսիս-արեւմուտք՝ Արածանիի վերեւ գլա-
նուող երկիրները մինչեւ Եփրատի ակնաղ-
բիւրն եւ աւելի անդին մասնաւորապէս
Դիաոս (ասորեստ. Դայաէնի) ³⁰⁰ երկիրը :
Իսկ ասոր որդին Արգիստիս Ա. Երեւանէն
ալ անդին անցաւ եւ մինչեւ Սեւանայ լճին
հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան եզերքը
յառաջացաւ եւ ասկէ Լենինականի (Ալեք-
սանդրապոլսոյ) վրայէն Շիրակ կտրելով
Կարսի եւ Սարիկամիշի քովէն անցնելով
դէպի հարաւ արշաւեց եւ այսպէսով Երեւանի
ու Կարսի նահանգներն իր պետութեան հետ
միացուց, ինչպէս այս կողմերը գտնուող
Ուրարտացիներէն շինուած ջրանցքներէն եւ
արձանադրութիւններէն յայտնի կը տես-
նուի ³⁰¹ :

Սաղմանասարի ժամանակ (860—825)
Ուրարտացւոց Արամու թագաւորին մայրա-
քաղաքն էր Արգաշկու(նու) ³⁰² : Ասոր քո-
վերը կը բարձրանան Ադդուրի եւ Երիտիա

³⁰⁰ Բեւեռադրերու այս ձեւերուն հետ նոյն կը հա-
մարուին դասականներուն *Taoi* կամ *Taohoi* = *Sայք*.
տ. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 792:

³⁰¹ Ասոր տուեալներու մասին տ. Lehmann-
Haupt, Armenien, I, էջ 164 յջ., 168 յջ., 172, 466 յջ.
եւ 479 յջ.:

³⁰² *al Ar-za-aš-ku*. Սաղմ. Մենաքար, Բ., 48,
52, 54 = KB I, էջ 164 յջ.: — *al Ar-za-aš-kun*.
Սաղմ. Բալաւադի Դր. արձ. Բ., 6. Գ., 2: — *al Ar-*
za-aš-ku-nu. Սաղմ. Նիմր. Կոթ. 43: — *al Ar-su-uš-*
kun. Սաղմ. Բալ. Բ. 6. — *mât Ar-za-aš-kun*. Layard,
13, 5, 6:

լեռները: Աղդուրի³⁰³ կիրճերուն մէջ Արամէ Սաղմանասարէն կը պարտուի: Բեւք³⁰⁴ Աղդուրի եւ Աղուրի՝ հիներուն Ակուրի կամ Աղդուրի³⁰⁵ հետ ունեցած մեծ նմանութեան մտադիր ընելով հետեւեալ եղրակացութեան կը յանգի. «Ասորեստանցին հարաւէն կու գայ, ուստի Արրամու կրնար միայն հիւսիսային լեռներուն մէջ ապաստանարան վնտոել, իսկ հիւսիսային լեռներն արեւելեան կողմէն անմատչելի, Արարատով կը վերջանան: Արդ՝ չենք կրնար, ինչպէս կը կարծէ Բեւք, Ակուրի կամ Աղդուրի անուան մէջ տեսնել՝ Արարատի կամ ամբողջ լեռնաշղթային Ուրարտացոց քով սովորական եղած այս անուանակոչութիւնը»: Թէեւ Բեւք³⁰⁶ երիտիան կը նոյնացնէ Սիփան-դաղի հետ, հարցական նշան մ'աւելցնելով, սակայն այս նոյնացման ճշգրտութեան մասին չենք ուզեր բնաւ հոս խնդիր ընել, վասն զի այժմ մեր հարցին համար կարեւոր է միայն Արզաշկուրի դիրքը: Պրաչէկ³⁰⁷ յենլով Բեւքի ինչպէս նաեւ Շտրէքի³⁰⁸ գրութեանց վրայ Երասխի հովիտը կը զետեղէ զայն: Շտրէքի կարծիքն

³⁰³ šad Ad-du-ri. Սաղմ. Մենաք. Բ., 49 = KB I, էջ 166:

³⁰⁴ VBGA (= Verhandl. d. Berliner Gesellsch. f. Anthropol.), 1893, էջ 71:

³⁰⁵ Աւելի ուղիղ է՝ Ակուրի, Ղ. Փարպ. կ'անուանէ զայն գեօղմ Մասիաց. հմմտ. Hübschmann, ON, էջ 364 = հայ. թրդմ., էջ 251:

³⁰⁶ ZA IX, էջ 351:

³⁰⁷ Prášek, Geschichte, Հատ. Ա., էջ 60:

³⁰⁸ ZA 14 (1899), էջ 111 = հայ. թարգմ., էջ 70:

աւելի պայծառ կերպով կարելի է տեսնել անդրապոյն ուրիշ տեղիքէ մը ³⁰⁹, որուն համաձայն «Հատ հաւանական է որ Արարատ = Ուրարտու անունը նախնաբար Վանայ լճին արեւելակողմը՝ Հայաստանի մէկ մասին անունն էր, մերձաւորապէս այն աշխարհամասին, որ միջին Երասխը կը բռնէ եւ այսօր ալ Արարատ կը կոչուի. ըստ այսմ Վանայ լճին եզերքներն Ուրարտացւոց բնակավայր եղած են, վերջիններուն հիւսիս-արեւելքէն յառաջանալովը»։ Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Եղ. Մայէր ³¹⁰։ Չեն պակսիր գիտնականներ, որոնց համաձայն Ուրարտացիներն Արածանիի վերի կողմերէն Վանայ լճին եզերքները գաղթած են, ինչպէս Սանտալ-ճեան ³¹¹, որ Արդաշկու(նու) Կարնոյ Արծնի հետ կը նոյնացնէ եւ Բիւլէրբէք ³¹², որ սոյն մայրաքաղաքը Բիւրակն լեռներուն (Բին-դեօլ-դաղի) հարաւ-արեւելեան զառիթափին կամ կողին վրայ կը գտնուէ։ Այս կարծիքներէն չի տարբերիր նաեւ Լեման-Հաուպտի

³⁰⁹ Անդ, էջ 119 = Հայ. Թարգմ., էջ 78:

³¹⁰ Ed. Meyer, Geschichte des Altert. (1926), I, 694:

³¹¹ Ասորեստ. եւ պարսիկ սեպ. արձանագր., էջ 14: Նոյնը՝ Histoire, Հատ. Ա, էջ 106. հմմտ. նաեւ էջ 39 յջք., ուր կը խօսի Ուրարտացւոց նախնական բնակավայրի մասին:

³¹² A. Billerbeck, Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit (Leipzig 1898), էջ 152. տ. եւ Տաշեան, Ուսումնական հայ. լեզուի, էջ 387, ծնթ. 1, որ յառաջ բերելով նաեւ Լինչի եւ Նիկոլսկիի չման կարծիքներն ինքն աւելի կը միտի Սանտալճեանի տեսութեան:

տեսութիւնն, որուն համաձայն Ուրարտայի-
ները Սաղմանասարի ժամանակ (860—825)
«Տիգրիսի փապուղիի հիւսիսային եւ հիւսիս-
արեւելեան կողմը՝ Արածանիի քովերը կը
բնակէին. հոս փնտռելու է Արղաշկուն ³¹³»:
Աւելի վճռական է իր եղրակացութիւնը.
«Ամէն պարագային, ինչպէս միշտ շեշտած
եմ, արդէն Ասուրնասիրարաղ Բ.ի որդւոյն՝
Սաղմանասար Գ.ի օրով Արղաշկուն, մեզի
ծանօթ ուրարտական ամենահին արքայա-
նիստ քաղաքը, Վանայ լճին հիւսիսային կողմը
կը գտնուէր ³¹⁴» այն պատճառաբանութեամբ
որ Սաղմանասար Արղաշկուն կը հասնի
«Դայաէնիէն, ուր առաջնորդած էր զինքը
Տիգրիսի քարայրէն ասդին իր կատարած
չուն: Բայց որովհետեւ հիմայ ստոյգ է
Դայաէնիի հիւսիսային դիրք մ'ունենալն, որ
ժամանակ մը մինչեւ Սեւ Ծով տարածուած
է», պէտք է որ Ուրարտուն բնականաբար ա-
սոր հարաւակողմն իյնայ: Իսկ Դայաէնիի
մինչեւ Սեւ Ծով տարածուելուն ասպացոյց կը

³¹³ Armenien, II, 2, էջ 595:

³¹⁴ Անդ, էջ 851: Այս երկու յառաջըրբութեանց
մէջ ալ յիշուած Ասուրնասիրարաղ Բ. եւ Սաղմանա-
սար Գ. մինչեւ հիմայ կը նշանակուէին իբր Ասուրն. Գ.
եւ Սաղման. Բ., այսպէս յիշատակած է նաեւ հեղի-
նակը գործքի նախորդ երկու հատորներուն մէջ, զոր
կ'ուղղէ «Յաւելուածներով» (տ. Հատ. Բ., Մասն Ա.,
էջ 1* եւ Մասն Բ., էջ 40*), որովհետեւ «կարծեցեալ
նախորդի մը դոյութիւնը նորագոյն գիւտերով, մանա-
ւանդ թաղաւորներու ցանկերու երեւան դալով անհիմն
կը դառնայ»: Այս առթիւ անցողակի յիշենք որ եւրոպ.
լեզուներու ազդեցութեամբ հայերէնի մէջ ալ ընտելա-
ցած Ասուրնասիրարաղի կամ Ասուրնասիրարաղի ուղիղ
տառադարձութիւնը պիտի ըլլար Ասուրնամիր(ա)րաղ:

Համարի նա՝ Տիգղատպիղեսեր Ա.ի յաղթա-
կան մէկ արձանադրութիւնն ³¹⁵, որուն «աշ-
խարհակալութիւնները կը հասնէին Տում-
միէն մինչեւ Դայաէնի, Կիրխիէն ³¹⁶ մինչեւ
Վեծ ծովը,։ Այս եզրակացութիւնը պիտի
խախտէր, եթէ Borkին հետ (OLZ 1927,
էջ 490) հոս Վեծ ծովով Վանայ լիճը հասկը-
նալ ուղենք։ Բայց այս մասին լուրջ կերպով
չի կրնար խօսք ըլլալ», որովհետեւ Եբ-
Շրադէր ³¹⁷ «ապացուցած է թէ Վեծ ծով,
բացատրութիւնը պարզապէս մեր իմաստով
խսկական ծովերուն կը յարմարի... , բայց ոչ
երբեք միջերկրական լիճերուն»։ Ինչ իմաս-
տով ալ հասկցուի Վեծ ծով, բացատրու-
թիւնն, մեր առաջիկայ հարցին համար բոլո-
րովին անտարբեր է, սակայն Արդաշկունի
դիրքի մասին Հայաստանի այս վաստակաւոր
խուզարկուն, ինչպէս եւ նախորդ գիտնա-
կաններուն ունեցած կարծիքն անհիմն համա-
րելի է նկատելով հետեւեալ ծանրակշիռ պա-
րագան։

Արամուի երկրորդ մայրաքաղաքն էր
Առնէ ³¹⁸, զոր Սաղմանասար (860—825)
չըջակայ հարիւր վայրերուն հետ կը նուաճէ։

³¹⁵ Հեղինակիս Բելքին հետ միասին կատարած
դիտական արշաւին դիւտերէն մին. տ. Armenien, II,
1, էջ 115 յջ., 761 յջ.։

³¹⁶ Կարդա՛ Նարիսի. տ. վերը՝ § 6, ճեթ. 165։

³¹⁷ Eb. Schrader, Die Namen der Meere in den
assyrischen Inschriften, Abhandl. der Berl. Akad.
d. Wiss., 1878.

³¹⁸ Ar-ni-e, Սաղմ. Նիմ. Կոթ. 86. Layard, 15,
31. 46, 18։

«Առնէն է», կը կարծէ Շարէք³¹⁹, «Հաւանա-
րար այսօրուան Առնիսը՝ Վանայ լճին հիւ-
սիս-արեւելեան ծայրն՝ արեւելեան երկարու-
թեան 38° 58' 20" եւ հիւսիսային լայնութեան
43° 28' 50" աստիճաններուն վրայ: Այս Առ-
նիս անունը կը տեսնենք նաեւ Սիմէոն եպիս-
կոպոսին կաղմած 1653 տարւոյն քաղղէական
եպիսկոպոսութեանց ցանկին մէջ եւ այն Վա-
նէն ետքն երկրորդ տեղը³²⁰: Եւ սակայն դա-
սականներուն քով Վանայ լիճն այս Առնէսի
վրայէն չի յորջորջուիր, ինչպէս Thospitis
limne³²¹ օրինակին համաձայն կարելի էր
սպասել, այլ այսօրուան՝ Առնիսի արեւմտեան
կողմը դանուող աւերակ Արմէշի³²² վրայէն
չ'Արօշոյն³²³, որ պարզաբանական օրէնքին

³¹⁹ ZA 14 (1899), էջ 112 = հայ. թարգմ.՝
էջ 71 յջ.:

³²⁰ Arne = Arna in Urmi. տ. Hoffmann, Sy-
rische Akten persischer Märtyrer, էջ 204:

³²¹ Ptol. V, 13, 7. VIII, 19, 22. Հմմտ. նաեւ
Thospites Lacus (Plin. VI, 7, 31), ἡ Θωπίτις (Strabo
XI, էջ 529. XVI, 1, 21, էջ 746), որ ընդհանրապէս
Thospitis կը կարգացուի: Եթէ երբեմն կը թուի թէ
դասականներուն Thospitisը Վանայ լճին չի յարմա-
րիր, ինչպէս Պտղոմայոսի քով (V, 12, 8, էջ 945,
2—5, հրատ. C. Müller), այն ժամանակ չփոթուած է
Thoëtisի՝ բոլորովին տարբեր անունն հետ, զոր Մար-
քուարտ Ծովի յուն. ձեւը կը համարի. Հմմտ. ՀԱ 27
(1913), 525 յջ. = Արտատպ. 26 յջ. տ. եւ Streck,
ZA 14 (1899), էջ 113 = հայ. թրգմ., էջ 72 յջ.:

³²² Արար. Արքիշ (Բելադ. 193, 194, 200 եւն),
յուն. Ἀρετῖς (Konst. Porphy., De adm. imp., 191—
196). Հմմտ. Hübschmann, ON, էջ 329 = հայ. թրգմ.
էջ 195:

³²³ Սարաբոն, ԺԱ., 14, 8, էջ 529. Հմմտ. եւ
Lacus Aretissa (Plin. h. n. 6, 127): Երկու
տեղիքներուն ալ տուած նկարագրութիւնը, մանաւանդ

համաձայն վանկերու յապաւումով եղած սղում մըն է բուն *Arsesene* («Արճէշի լիճ») ձեւին: Այս պարագային Արճէշ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է քան Առնիս: Ուստի բնաւ յանդուգն չէ ենթադրել թէ Արճէշի մէջ ճիշդ Արամուի մայրաքաղաքն՝ Արգաշիլու նշմարելու ենք: Հնչաբանական նմանութիւնն ակներեւ է, եթէ վարկեան մը մտածենք թէ «Ասորեստանցիները չափազանց ճշգրիտ ու խղճամիտ չենք կրնար համարիլ ընդհանրապէս, երբ ասոնք օտար տեղւոյ անուններ կը տառադարձեն»³²⁴: ԺԳ. դարուն Ուրարտացոց բնակավայրը հայկական Տաւրոսի քովն էր, ուստի պիտի եղրակացնենք թէ անոնք Ժամանակի ընթացքին դէպի արեւելք տարածուած են նորանոր աշխարհակալութիւններով եւ կամ Ասորեստանցիներուն հարաւ-արեւմտեան կողմանէ կատարած անընդհատ յարձակումներէն խոյս տալու համար ետ քաշուած եւ այսպէս վանայ լճին արեւմտեան ափէն հիւսիսային եզերքը հաստատուած են ծովն իբր անառիկ պարիսպ ունենալով թշնամւոյն առջեւ:

Հաւանաբար նոյն ռազմագիտական դիտումով Թ. դարուն վերջերը Մենուաս այս-

այն յիշատակութիւնը թէ լճին մէջ միայն մէկ տեսակ ձուկ կայ, ստուգիլ կը պատշաճի վանայ լճին. տ. Lehmann, WZKM 14 (1900), էջ 38, ծնթ. 1. Նոյնը՝ ՀԱ. 1927, էջ 800 յջբ. հմմտ. եւ Մարգուարտ, ՀԱ. 1913, էջ 85, ծնթ. 2 = Արտատպ., էջ 6, ծնթ. 1:

³²⁴ Streck, ZA 14 (1899), էջ 112 = հայ. թրգմ. էջ 71:

օրուան Վանայ³²⁵ հողին վրայ շինեց նոր մայրաքաղաքը՝ Տուրուշպա, բնիկներու արձանագրութեանց համաձայն Տուսպա: Տիգրատպիլեեսերի ձեռքով (747—728) Արգաշիլու իմալդիս-քաղաքին կործանումէն ետքն ստիպուած էր իմալդիս աստուածը Ռուշասի ժամանակ վերջնականապէս իր նիստը հաստատել Տուրուշպա-Տոսպ: Թէ մայրաքաղաքին փոխադրութեան ժամանակ ապագայի համար ղինուորական-պաշտպանողական տեսակէտներ ալ որոշ դեր խաղացած ըլլալու են, կը սորվեցնէ երկրին տեղագրութիւնն: Որովհետեւ, ինչպէս այս տեղուան շատ լաւ ծանօթ աշխարհախոյզը՝ Բեւք կը գրէ³²⁶, ասորեստանեան բանակ մը միայն հիւսիսէն՝ Սիւփան-դաղի եւ Վանայ լճի երկայնութեամբ կրնար Վան հասնիլ, կամ նաեւ Ուրմիա լճին արեւելեան եզերքը քերելով, Սարգոնի վարկած ուղիով³²⁷, հետեւաբար ոչ ուղղակի հարաւէն, ինչպէս յառաջագոյն կը կարծուէր³²⁸: Բայց որովհետեւ ուղղակի հիւ-

³²⁵ Մինչ ընդհանուր կարծիքը Վան անուան մէջ Բիւյնա՝ երկրին հին անունը կը նշմարէ (տ. Eb. Schrader, ZA III (1888), էջ 12 յջ., Նոյնը՝ Zur Geogr. des assyr. Reiches, 1890, էջ 330, ծնթ. 1. Streck, ZA 1899, էջ 121 = հայ. Թրգմ. էջ 80, Մարքուարտ (Entstehung, էջ 27 յջ.) զայն հին պարսկերէնէն եւ այն պատճառով ջառաջ կը բերէ:

³²⁶ ZA IX, էջ 350 յջ. հմմտ. եւ Lehmann, VBGA 1896, էջ 327. Նոյնը՝ Armenien, II, 1, էջ 283 յջ.:

³²⁷ Thureau-Dangin, La huit. camp. de Sargon.

³²⁸ Այսպէս տակաւին Streck, ZA 1899, էջ 114 = հայ. Թրգմ. էջ 73:

սխալէն յարձակում մը կարելի էր գործել միայն Վանը պաշտպանող ամրոցներու ամբողջ շղթայ մը նուաճելէն ետքն, ուստի աւելի հաւանական է Բելքին հետ ընդունիլ թէ ասորեստանեան բանակն այս լեռներէն խոյս տալու համար ստիպուած էր ընդարձակ շրջան մ'ընել: Այս մեծ դժուարութեանց պատճառաւ է որ Ասորեստանցւոց թագաւորներէն միայն Տիգղատպիլեսեր Գ. յաջողեցաւ մինչեւ Տուրուշպա հասնիլ, յարձակումով քաղաքը դրաւել եւ իր արքունի պատկերը հոն կանգնել:

Մայրաքաղաքին փոխադրութեամբ ուրարտական պետութեան գոյութիւնը տակաւին ապահովուած չէր ըլլար: Արդէն Ը. դարէն ի վեր հնդեւրոպական ազգաց դաղթականութեան ուժեղ հոսանքի մը անդուսպ ակիքները մինչեւ Ուրարտու երկրին սահմանները կը հասնէին, որով վերջինս երկու սուրի անխուսափելի վտանգը շուտով զգաց: Այս նոր ախոյեանը բնական է որ իր կարգին պիտի դիւրացնէր Ուրարտուի դարաւոր թշնամոյն տիրապետութեան ծրագրին իրագործումն. եւ իրապէս երբ Ռուշաս՝ Ուրարտուի թագաւորը Կիմմերացիներուն դէմ քալեց ու պարտուեցաւ, Սարգոն ասոր բացաւ կայութիւնն օգտագործեց Մուծածիրի Ուրդանա թագաւորին՝ Ռուշասի դաշնակցին հետ հաշիւը մաքրելու համար, որով Ռուշաս, ամէն օգնութենէ զրկուած, անձնասպան եղաւ: Այս տխուր դէպքով ալ Ուրարտացւոց պե-

տութիւնը չկործանեցաւ, այլ պահեց տակաւին իր գոյութիւնը, քայց լոկ իբր թափարդել պետութիւն մը, որ ապա հնդեւրոպական Հայոց յարձակման չտոկալով կործանեցաւ, մանաւանդ Հաղիսի ճակատէն (585 Ն. Ք.) ետքը — Ռուչատ Գ. վերջին թաղաւորին օրով:

Սակայն Հայերը չկրցան մէկ հարուածով Ուրարտացիները նուաճել եւ երկիրը դրաւել, այլ ստիպուեցան քայլ առ քայլ յառաջանալ: Ուրարտացիները դէպի հիւսիս ու հարաւ մղուեցան. որովհետեւ Հայերու կողմանէ Ուրարտու երկիրը դրաւուելէն ետքն Ուրարտացիներն իբր «Ալարոդեանք» դեռ երկար ժամանակ կը գտնենք Երասխի հովտին մէջ³²⁹: Ընդունելով թէ Ուրարտացիներն այս կողմերը բնակած են կը մեկնուի նաեւ այն իրողութիւնն որ միեւնոյն աշխարհագրական անունները կը յիշատակուին թէ՛ հիւսիս՝ մանաւանդ Այրարատ նահանգին մէջ թէ՛ հարաւ Վանայ լճին եզերքները, զ. օր. Արտիմէդ³³⁰, Մարամատ = Մարմէտ³³¹, Մարաց մարդ³³², Երուանդաւան³³³, Երուանդաշատ³³⁴, Երուանդակերտ³³⁵, Երուան-

³²⁹ Herod. III, 94. VII, 79:

³³⁰ Սորեն. Պատմ., Բ., 65, էջ 199:

³³¹ Անդ, Բ., 46, էջ 173 եւ Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 15:

³³² Անդ, Բ., 46, էջ 172:

³³³ Անդ, էջ 172,

³³⁴ Անդ, Բ., 39, էջ 165 եւն:

³³⁵ Անդ, Բ., 42, էջ 167:

դաքար ³³⁶ : Այսպէս նման անուններ կը
գտնուին նաեւ Վասպուրական՝ Մարմետ ³³⁷,
Արտամէտ կամ Արտամատ ³³⁸, Երուանդու-
նիք դաւառը ³³⁹ : Հետաքրքրական է թէ ինչ-
պէս Արտաւազդ Ազատ Մասիսի վրայ, նոյն-
պէս ալ Մհեր Վասպուրական նահանգը —
Տոսպի կամ Ագռաւաքարի մէջ — շղթայա-
կապ կալանաւորուած է. երկուքն ալ իրենց
հայրերուն անէծքով ³⁴⁰ :

Հիմայ հարց կ'ելլէ թէ ինչ ցեղի կը
պատկանին Ուրարտացիներն եւ ինչ լեզուա-
խմբի մէջ դասելու է խաղերէնը՝ հարց մը,
որ անձուկ կերպով կապուած է բնիկ բեւե-
ռագրերու ³⁴¹ դոհացուցիչ առեղծման հետ,

³³⁶ Ասողիկ, Պատմ. Ա. (Պետերբուրգ 1885),
էջ 47, 48:

³³⁷ Մ. Միրախորեան, Նկարագրական ուղևորու-
թիւն ի հայարնակ դաւառս արեւելեան Տաճկաստանի,
Կ. Պոլիս 1885, Մասն Բ., էջ 278:

³³⁸ Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարւանոյ, Ա.,
էջ 13. Թովմաս Արծրունի, Ա., դւ. Ը., էջ 54. Գ.,
դւ. Բ., էջ 130 եւ 131:

³³⁹ Տես Hübschmann, ON, էջ 343 = հայ. Թրգմ.
էջ 218:

³⁴⁰ Այս ընդհանուր կարծիքը՝ թէ Ուրարտու-
Արարատ նոյն է, չ'ընդունիր կարստ (Grundsteine,
էջ 148 յջք.), որուն համաձայն Արարատ-Այրարատ
որիչ բան չէ, բայց եթէ «ձայնափոխութիւնը հնդկա-
կան Aryavartah < *Airavrat կամ *Airarvat» եւ որ է
«ստուգիւ տիեզերային, վերջէն միայն երկրային յար-
մարցուած դադափար մը... եւ բոլորովին անջատելու
է վան-ալարողեան ազգային անունէն՝ Ուրարտուէն»,
է որ իբր «Ethnikon» յառաջ եկած է *Ur-hardu < *Ur-
haldutէն» եւն. տ. վերը ծնթ. 295:

³⁴¹ Ուրարտական պատմութեան ու լեզուին հայող
գրականութիւնը հայերէն եւ օտար լեզուներով մինչեւ
1900ի սկիզբները մանրամասնօրէն ներկայացուցած է
Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի,

որ ապագային վերադաճուած է: Լեման-
Հաուպտ³⁴² կը կարծէ թէ Խալդ-Ուրարտա-
յիները հարաւ-արեւմուտքէն եւ այն Լիւ-

էջ 294—302 խօսելով (էջ 271—425) Ուրարտացւոյ
սլաւութեան, արձանադրութեանց մեկնութեան եւ
լեզուի մասին ընդարձակ կերպով, ուստի կը մնայ յի-
շել միայն նորագոյնները. C. F. Lehmann-Haupt (in
Verbindung mit F. Bagel und F. Schachermeyr),
Corpus Inscriptionum Chaldicarum. 2 Liefer. Ber-
lin 1928—1935 (կը պարունակեն 110 արձանադրու-
թիւններ երեք թաղաւորներու՝ Սարգուրէն մինչեւ Մե-
նուաս ամբողջ). Lehmann-Haupt, Epigraphisch-Ar-
chäologisches aus Georgien und Armenien, WZKM
45 (1938), էջ 161—168 (կը խօսի ի մէջ այլոց 2 իրեն
անծանօթ, 3 բոլորովին անծանօթ արձանադրութեանց
մասին). J. Meščaninov, Neue chaldische Inschriften,
II. Die Inschrift Sardurs in Daşkerpi. III. Die In-
schrift des Argistis aus dem Dorf Lesk (Kaladjug),
AfO VII (1931—1932), 160—164, 263—266. A. Alek-
perov, Krašenaja keramika Nachičevanskogo kraja
i Vanskoje carstvo. Sovetskaja Archeologija 4,
էջ 249—263: Հ. Յ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք-
Մատենադիտական ուսումնասիրութիւն (Ազդ. Մատ.
ՃԼԷ), Վիեննա 1934 (էջ 269—292): Աւելի պատմու-
թեան կը շային՝ Lehmann-Haupt, Armenien einst
und jetzt, Berlin, Հատ. Ա., 1910. Հտա. Բ., Մասն Ա.,
1926, Մասն Բ., 1931. Just. Prašek, Geschichte,
Հատ. Ա., էջ 54—80. Б. Б. Пиотровский, Урарту-
древнейшее государство Закавказья. Ленинград,
1939. Ա. Խաչատրեան, Հայաստանի սեպ. շրջ. քննա-
կան պատմութիւն, Երեւան 1933:

³⁴² Armenien, II, 2, գլ. 29 (453—686), նաեւ
Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und
Mesopotamiens, էջ 120 յջք. այս կարծիքն ունի նաեւ
Ա. Խաչատրեան (Պատմութիւն, էջ 247 յջք.), որ
Խալդ-Ուրարտուները Սուբարացի կը համարի, թէեւ
ոչ զուտ: Որովհետեւ «Արի-Միտանիները չուրջ հա-
զարամեայ իշխանութիւնը եւ Մոսքերինն անտարակոյս
իրենց զօրաւոր զրոյժը դրել են նրանց թէ՛ մարմնա-
կան տիպի եւ թէ՛ լեզուի վրայ. այսպէս իրենց ամբող-
ջութեանը մէջ երեւան են դալիս իբր խառնուրդ ժո-
ղովուրդ: Խալդի-Միտանիների ու Փոխլդ-Արմենների
միջեւ՝ Խալդ-Ուրարտուները միջնոդակն են կազմում
Հայաստանի աղջարանութեան շղթայի» (Անդ, էջ 274):

կիայէն զաղթած են եւ ասոր «որոշիչ պարա-
զան» է անոր տեսութեան համաձայն «Ժայռե-
րու մէջ վիճափոր բնակարաններու շինու-
թեան եւ ասոր հետ միասին քարակոփու-
թեան արուեստը»։ Այս տեսակէտէ նմանու-
թիւն կը գտնէ ոչ միայն փոքրասիական
եւ յունական ժողովուրդներուն, այլ նաեւ
Ետրուսկացիներուն միջեւ։ «Խալդէիայէն մին-
չեւ Ետրուսկիա, Հիտիտներէն մինչեւ Նե-
ղոսի երկիրը հասնող ժայռերու մէջ վիճափոր
բնակարաններու շինութեան արուեստին հայ-
րենիքն ու ելակէտն, այսպէս ըսելու համար
այս շրջանակին միջնակէտը ճանչցանք կեն-
դրոնական Փոքրասիան, որուն կլիմայի պայ-
մաններն այս արուեստին զարգացման կը
նպաստէին» (Անդ, էջ 676)։ Հոս կարելի է
հետապնդել ըստ Լեման-Հառլայտի քարայր-
ներու աստիճանական զարգացումն, որոնք
չնչին աշխատանքով ամենանախնական կա-
րիքները զոհացնելու յարմարացուած են, մին-
չեւ ժայռերու մէջ շինուած վիճափոր բնա-
կարաններու ամէնէն աւելի զարգացած տի-
պերը։ «Խալդէիներու պետութեան բուն կեն-
դրոնը՝ Վանի եւ Վանայ լճին շրջակայքն այս
ստորին տիպի նախնական աստիճանները
չրեթէ բոլորովին կը պակսին — ապացոյց
թէ հոն ժայռերու մէջ վիճափոր բնակարան
շինելու արուեստն սկզբնական ու տեղական
է, այլ Խալդէիներն իրենց ներգաղթի ժամա-
նակ միասին բերած են...։ Խալդէիայի արեւ-
մտեան կողմն այս արուեստը բնիկ է. Խալդէ

պետութեան շրջեղրներն՝ արեւմուտք եւ հիւսիս-արեւմուտք կը ներկայանան արուեստիս նախնական ու զարգացման աստիճաններն, որոնք միջնաշխարհին մէջ կը պակսին: Վանի ժայռերուն մէջ շինուած շքեղ վիմաւոր բնակարաններն, ինչպէս տեսանք, կը մատնանը՝ չեն յայտնի աղերսներ արեւմտեան փոքրասիոյ նման շինութիւններու հետ» (անդ, էջ 676):

Արուեստի տեսակէտէ համեմատութեան եզր մը կը կազմէ մետաղագործութիւնն ալ, որուն մէջ նշանաւոր են նաեւ Խալդէիներն, որ ծանօթ է արդէն Պլինիոսէն³⁴³ եւ այն ոչ պարզապէս իբր անաղապղնձի եւ երկաթի վրայ աշխատող արուեստաւորներ, այլ նաեւ ոսկերիչ եւ արծաթագործ: Այս արուեստին կենդանի վկաներն են մինչեւ մեր օրերը հասած անօթներն ու միտալները³⁴⁴: Լեման-Հաուպտ այս եւ ետրուսկական արուեստին միջեւ հասարակաց դժերը մատնանշելէն ետքը (էջ 859—887) կ'եզրակացէ. «Այս, ինչպէս միւս խալդ-ետրուսկական հասարակաց դժերը կարելի է միայն մեկնել ընդունելով որ ասոնց արեւմտեան փոքրասիոյ մէջ ունեցած երբեմնի բնակավայրերուն մէջ երկակողմանի դրացիական յարաբերութիւններ տիրած են, ինչպէս զայս Խալդիներու մասին ապացուցինք (վերը՝ գլ. 29, հմմտ. վարը՝ էջ 893

³⁴³ Nat. hist., VII, 197, 198:

³⁴⁴ Shu Lehmann-Haupt, Armenien, II, էջ 265, 480, 502, 542, 798 յջ.:

ձևք․) եւ Ետրուսկացիներու մասին յատկապէս կը վկայէ Հերոդոտոս»³⁴⁵։ Նաեւ Հրոզնի Ետրուսկագէտներու համաժողովին առջեւ խօսած ճառին մէջ³⁴⁶ կ'եզրակացնէ. «Ըստ այսմ, ինչպէս կ'երեւայ, ամէն բան զմեզ կը մղէ ընդունելու թէ Ետրուսկացիները Փոքր-ասիայէն Իտալիա եկած են»։ Հոս գտնուած մետաղի հարստութիւնն Ետրուսկացիներուն համար խայծ մը կ'ըլլայ Միջին Իտալիա հաստատուելու։ Ստոյգ է թէ հոս նախ պղինձն առաջին տեղը զբաւած է եւ յետոյ երկաթը³⁴⁷։ Խնդրոյ հարց էր թէ երկաթն օգտագործելու սկիզբն ո՞ւր եղած է։ Ժամանակ մը Ափրիկէ կը համարուէր, ինչպէս Felix v. Luschan³⁴⁸, որ իւր կարծիքն այսպէս կը ձեւէ. «Ըստ իս ամենաչնչին տարակոյսն իսկ չի վերցնէր, թէ նախաքրիստոնէական Բ․ Հազարամեակի կէսէն շատ յառաջ արդէն երկաթն Եգիպտոս ծանօթ էր․․․։ Բնականաբար կրնայ զարմանալի եւ ոմանց գուցէ նաեւ զժպՀի երեւնայ, որ մեր երկաթագործութեան արուեստն՝ ուստի «տեքնիկն», որ մեր ժամանակին այնպէս բնորոշ կնիք մը կը դրոշմէ, խափշիկ Ափրիկէցիներուն, այսինքն՝ «սեւամորթ վայրենիներուն» պարտական ենք․ բայց չեմ տես-

³⁴⁵ Կը յիշէ իր Յուն․ պատմութիւնն առ Gercke-Norden, III², էջ 102 յջ․ տ․ Armenien, II, 887։

³⁴⁶ F. Hrozný, Etruskisch und die „hetitische“ Sprache, ZA 38 (1929), էջ 180։

³⁴⁷ Տե՛ս G. Karo, Die Antike, I (1925), 217․ հմմտ․ Fr. v. Duhn, Italische Gräberkunde էջ 147, 190, 210։

³⁴⁸ ZfE 39 (1907), 380։

ներ ուրիշ հնարաւորութիւն մը այս ճշմարտութեան դէմ մաքառելու» : Սակայն նորազոյն պեղումներով լոյս տեսած վաւերագրերը՝ մանաւանդ հիտիտականներն, այս տեսութիւնն անհիմն կը դարձնեն : Fr. Schachermeyr-ի համաձայն ³⁴⁹ արեւելեան Փոքրասիա եւ Հայաստան «երկաթի արդիւնաբերութեան տեսակէտէ դերակշիռ նշանակութիւն մ'ունին, այնպէս որ այս երկիրները նպաստաւոր պայմաններուն մէջ իրենց դրացիներուն հակառակ կրնան նոյն իսկ մենավաճառութեան դիրք մը գրաւել» : Այս մենավաճառի դիրքը կը գրաւեն իրապէս Հիտիտները ԺԴ. եւ ԺԳ. դարերուն, որոնց Հատտուսիլ թագաւորը կը մերժէ Ռամսէս Բ. (1292—1225) փարաւոնին երկաթի ապսպրանքը քաղաքավարական ձեւով թէ հիմայ տրամադրելի երկաթ չունի, թէեւ տէր էր նա Կիզիլադնայի հարուստ երկաթի բովերուն. վերջինս կը փնտռուի Պոնտոսի (Forrer, Bilabel, Schachermeyr, Lehmann-Haupt) կամ Կիլիկիոյ քովերը (Götze, Hrozný) : Պոնտոս կը գտնուէր նաեւ դասականներու Խալիւքէս՝ մետաղագործութեամբ նշանաւոր ժողովուրդն, որուն անունը Լեման-Հաուպտ

³⁴⁹ Materialien zur Geschichte der ägäischen Wanderung in Kleinasien (Abschnitt 5: „Herkunft und Verbreitung des Eisens“). Athenische Mitteilungen 41 (1916), լոյս տեսած 1928ին, էջ 409. տ. եւ Blinkenberg, Mémoires des Antiquités du Nord, 1925, 191 յջ. հմտ. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 890 յջ. :

հետեւողութեամբ Gutschmidի ³⁵⁰ վաճառա-
կանական դործածութեամբ յուն. խալիւսս
(սեռ. խալիւքոս) = «պողպատ» բառէն յա-
սաջ եկած կը համարի եւ այս ժողովուրդը
կը նոյնացնէ Խալդէիներուն հետ. արդէն
Ստրաբոն ³⁵¹ կը վկայէ թէ «այժմեան Խալ-
դիները հին ժամանակէն ի վեր Խալիւքէս
կ'անուանուէին»։ Իսկ Այսլէր ³⁵² կը փորձէ
կաւկասեան լեզուի եւ ծագման հիման վրայ
մեկնել շատ խնդրոյ նիւթ եղող եւ պղինձ
կամ անադապղինձ ցուցնող յուն. բառն, որ
է *chalkos* եւ *chalkeus* = «դարբին» (նաեւ սս-
կերիչ եւ երկաթագործ)։ *Hal-k(hu)* կանո-
նաւոր կաւկասեան «յողնակի» կամ ածան-
ցական մըն է, կ'ըսէ Այսլէր, որ իբր այս-
պիսի կը տեսնուին՝ *-ke* վրաց., *-khe* չերք.,
-k-ua արխաղ., *-he* միտան. (դ. օր. *kaniš-he*
= «Կանիսի երկիրը», *hattu-he* = «հատտե-
րէն») եւ *-hi* խալդերէնի մէջ, որ հիմայ լիւդ.
արձանագրութիւններով ալ կ'ապացուցուի։
Hal-kos = «պղինձ» եւ ասոր հետ Կրէճմէրի
կողմանէ համեմատուած *hal-he*, *kal-he* =
«մուխ կարմիր» դոյն՝ կը նշանակէ նաեւ
պարզապէս «Խալդիներէն» ստացուած։ Ան-
ցողակի յիշուած ըլլայ, որ Այսլէր Կիկլոպ-

³⁵⁰ Kleine Schriften, III, 485 յջ., 487։

³⁵¹ XII, 3, 18, 19, C. 548, 549. տ. եւ Leh-

mann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 793 յջ.։

³⁵² Rob. Eisler, Die „Seevölker“-Namen in den
altorientalischen Quellen, Caucasia, Fasc. V
(1928), էջ 73—130 (յաջորդ պրակին մէջ հրատարա-
կուելիք շարունակութիւնը լոյս չէ տեսած). տ. նաեւ
Lehmann-Haupt, անդ., էջ 930 յջ.։

ներն ալ խալդէի կը համարի նկատելով վերջ-
նոյս «երկինք» (ինչպէս իմ չախուր. կաւկ.
յեզուրի մը մէջ) նշանակութիւնը :

Այսպիսի տուեալներով Լեման-Հաուպտ
խալդէիներն ալ «կրետական» կամ «միւլէնա-
կան» մշակութային խմբին մէջ կը դասա-
ւորէ : Այս դրութեան մասին պայծառ տեսու-
թիւն մը կը ստանանք ի մէջ այլոց Հրոզնիի
վերջին մէկ դործքով ³⁵³, որուն համաձայն
ամենահին նախապատմական ժամանակներէն
սկսած միշտ նորանոր ժողովուրդներու ներ-
խոժով մը տեղի կ'ունենար Միջագետք
Փոքրասիայէն, Հայաստանէն, Կաւկասէն,
Անդրկաւկասէն եւ աւելի անդին Կենդրոնա-
կան Ասիայէն, որ «մարդկութեան որորանն
ըլլալ կը թուի» (էջ 49) : Այս ժողովուրդներն
անդրագոյն բարոյական ալիքներէ մղուած
հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելքէն դէպի հա-
րաւ՝ դէպի Արաբիա եւ գլխաւորաբար Սուէ-
զի նեղ թումբի վրայէն դէպի Ափրիկէ կը յա-
ռաջանան : Նման ուրիշ՝ որոշ ժամանակա-
միջոցներուն շարժող ժողովուրդներու հո-
սանք մը կը դիմէ արեւմտեան ուղղութեամբ
Փոքրասիոյ, Կիպրոսի եւ Հռոդոսի վրայէն
եղէական աշխարհը՝ դէպի Կրետէ, Յունաս-
տան եւ Միջերկրականի աւելի հեռւոր մա-
սերը (էջ 31 յջ.) եւ այսպէս Սումեր-Ակկադ,
Եգիպտոս, Հատտի, Հնդկաստան, Զինաս-
տան եւ Կրետէ կ'ըլլան հնագոյն Արեւելքի եւ

³⁵³ F. Hrozný, Die älteste Geschichte Vorder-
asiens, Prag 1940 :

հետեւաբար ամբողջ մարդկութեան մշակոյթի
կենդրոնները : Ժողովուրդներու այս աշխար-
հադրական տեղափոխութիւնները պարզա-
պէս բնակավայրերու փոփոխութիւն յառաջ
չեն բերած , այլ ամէնէն աւելի սատարած են
մարդկութեան մշակութային զարգացման եւ
ասոր ծաւալման , որուն ամփոփ պատկերը
կը դժէ Հրոզնի ³⁵⁴ հետեւեալ կերպով . « Նո-
րաքարեակի ժամանակ Արեւելք ծագում
կ'առնէ ամենահին , նախնական եւ միագոյն
խեցեգործութիւնը : Կենդրոնական Ասիա՝
Կասպից ծովու , Պամիրի եւ Ալտայի միջեւ
տարածուող աշխարհին՝ արեւմտեան մարդ-
կութեան այս որորանին մէջ կը սկսի թերեւս
Նորաքարեակի վերջերն երեւան դալ երիզա-
գարդ խեցեգործութիւնը : Այս աշխարհա-
մասերը բնակավայր են վաղկատուններու եւ
կէսվաղկատուններու , որոնք հետզհետէ քանի
մ'անասուններ կ'ընտելացնեն եւ գետերու ձո-
րերուն մէջ ու տափաստաններու եղերքներն
ամէնէն նախնական երկրագործութեան կը
ձեռնարկեն , որ ժամանակի ընթացքին կը
զարգանայ : Յետառոնային շրջանին այս աշ-
խարհամասերուն յարատեւ ցամաքումը կը
ստիպէ այս ժողովուրդներն ամէն ուղղու-
թեամբ այլուր դադլթելու : Ասով նաեւ դա-
նազան ուղղութեամբ — դէպի արեւմուտք
մինչեւ Միջին Եւրոպա , դէպի արեւելք մին-
չեւ Չինաստան — կը տարածուի իրենց մշա-

կոյթն ալ եւ մասնաւորապէս երկղաղարդ խեղեղործութիւնն, որ իր դադաթնակէտը կը հասնի Ելամ, Շօշ եւ հիւսիսային Միջագետք:

Կենդրոնական Ասիայէն Կասպից ծովու շուրջը, հիւսիսային Իրան, Հայաստան, Անդրկաւկաս եւ Կաւկաս կամ Կասպիոս խութով ժողովուրդները կը ծանօթանան հոս մետաղներու եւ ասոնց դործածութեան. կը սկսի Հնաքարեակի շրջանը: Այս մետաղադործային մեծ արհեստանոցին մէջ նախնական մարդկութիւնը կ'անցնէ իր աշակերտութեան տարիները: Հոս կը գտնուին վայրեր, որոնք կաշ կամ Կուշ կ'անուանուին եւ որոնց անունն այս ժողովուրդներն իրենց անդրադոյն դադթականութեամբ ամէն կողմ տարած են: Ասոնք են՝ քամեան, սեմական եւ յատկապէս կասպեան ժողովուրդներն. Ելամացիները, Կաշեանները, Լուլլուրացիները, Գուտացիները, Սուբարացիները-Յուրբիներն, Ուրարտացիները, Հատերը: Այս միջոցին հիւսիսէն՝ Կիրդիզներու տափաստանէն, Ուրալի՝ սումերական Արալի արեւելքէն Սումերացիները — դուցէ խառնուրդ մը հնդեւրոպական եւ ալտայեան տարրներու — Կասպից ծովու հարաւային ափերը կը խութեն եւ մէկ կողմանէ Ատրպատականի, Անդրկաւկասի եւ Սինդշարի վրայէն եւ միւս կողմանէ ապա Անդրկաւկասի, հիւսիս. Ասորիքի եւ արեւ. Անատոլուի վրայէն Բարեւաւտան կը մտնեն, ուր օթանդակութեամբ քիչ մ'աւելի ուշ՝ Ջէմդէտ-Նասր շրջանին (իրը 3200 ն. թ.)

Հոս զաղթող Սեմականներու, Կաշեաններու
 եւ Ակկադացիներուն՝ սումերական-ակկա-
 դեան փայլուն քաղքենի մշակոյթ մը կը
 ստեղծեն։ Այս մշակոյթին նկարագրականն է
 շատ զարգացած գիւղական մշակոյթ, բար-
 ծրագոյն մեսաղագործութիւն, պատկերաւոր
 գիր, որ ապա կատարելագործուելով բեւե-
 ռագրերու կ'անցնի եւ աշխարհահայեցողու-
 թիւն մը, որ տիեզերքս կ'ըմբռնէ յեն-
 լով աստղաբաշխութեան եւ աստղանշմարու-
 քեան վրայ։ Այժմ վաւերադրերու հիման
 վրայ կարելի է ասպացուցանել թէ սումերա-
 կան-ակկադեան մշակոյթն ազդած է եգիպ-
 տական, հիտիտական, արեւ. Միջերկրականի
 մշակոյթներուն եւ ամենահին հնդկական
 մշակոյթին վրայ։ Քիչ մը նուազ զգալի, սա-
 կայն եւ այնպէս որոշ են սումեր.-ակկադ.
 մշակոյթին ազդեցութիւնները նաեւ հեռաւոր
 Զինաստանի վրայ։ Սումերական-բաբելական
 մշակոյթը փարոս մըն է, որուն ճառագայթ-
 ներն առաւել կամ նուազ չափով լուսաւորած
 են ամբողջ հին քաղաքակիրթ աշխարհը։
 Գրեթէ նախաքրիստ. Գ. Հազարամեակէն
 սկսած կը տեսնենք նաեւ առաջին հնդեւրո-
 պականներն իբր աշխատակից մարդկային ա-
 մենահին քաղաքակրթութեան։ Հին Արեւելքի
 յաջորդ Հազարամեակները — բացի Յռոա-
 ջակողման Ասիոյ (Հիտիտներու) եւ Եգիպ-
 տոսի ունեցած զօրաւոր ազդեցութենէն եւրո-
 պական արուեստին վրայ — կ'ընծային սլաւո-
 սլաւոսլաւական գրի մը գիւտը փիւնիկեցի

գործօն փոքր ժողովրդեան մը ձեռքով, որ իր ժայռուտ ծովեզերքին մէջ ամփոփուելու դատապարտուած Միջերկրականի մէջ հեռաւոր նաւազնացութիւններու կը ձեռնարկէ եւ իր այս վաճառականական ճանապարհորդութիւններով նաեւ Եւրոպային կը ծանօթացնէ իր այս փառաւոր գիւտը: Եւրոպայի մշակութային, գիտական եւ «տեքնիկական» յառաջադիմութիւնն ամէն բանէ աւելի յատկանշական պարզ գրին վրայ կը յենու: Ժայռուտ, անբերրի Քանանու մէջ ծագում կ'առնէ ի վերջոյ նաեւ ամէնէն հիանալի կրօնքը՝ քրիստոնէութիւնն, որ իր յաւիտեանական վախճանով մարդկութեան հաստատուն բարոյական կարգ եւ ուղղութիւն կու տայ»:

Նկատելով հոս դժուած մարդկութեան մշակութային զարգացման փուլերն անկարելի է Ուրարտացիներուն «կրետական» մշակութիւն պատկանիլն ենթադրելով միշտ Լեւանտ-Հասպտէն յառաջ բերուած տուեալներուն ստուգութիւնն: Ասոնց հետ իբր անդրադոյն ապացոյց կը նկատէ նա Խալդէիներու կրօնական ըմբռնումներն եւ այս տեսակէտէ նշանակալից կը համարի ոչ միայն արգասաբերութեան աստուածուհւոյ մը դոյութիւնն, որ «իբր Ռէա, Կիւբէլէ եւ Մա հին հայրենի պաշտամունքին, մասնաւորապէս հին Փռիւգիայի՝ այսինքն Մոսքերու աշխարհին մէջ երեւան կու գայ», այլ առանձնապէս «աստուծոյ մը պաշտամունքը, զոր Խալդէիները Տէրութաս կը կոչեն, մինչ սա իրենց ազգակից Մի-

տաննացիներուն ու Հիտիտներուն քով Տէ-
չուր կ'անուանուի: Սա իբր փոթորկի եւ օդի
աստուած տապարով կը ներկայացուի, որ
էապէս նոյն է կարիական Լամբրայնդոս Արա-
մադէին հետ, որուն նուիրուած էր Կնոսսոսի
լարիւրինթոսը: Այս նուիրական փոքրասիա-
կան կրկնատապարին (յուն. labrys) պաշտա-
մունքին հետ անձուկ կապուած է ցուլի՝
փոքրասիական օդի աստուծոյ նուիրական
անասնոյն պաշտամունքն, որ շատ հին է
Փոքրասիոյ մէջ. ուստի զարմանալի չէ որ
ասոր գլխաւոր լեռը Տաւրոս անունը կը կրէ,
որ սեմ.—հնդեւր. ցուլ բառէն կը յառաջա-
դայի, ինչպէս սեմ. thawru, յուն. tauros,
սլ. tur, հին բարձր գերմ. stior, նոր բարձր
գերմ. Stier: Այս «ցուլ-լեռը» լեցուն էր տա-
ճարներով՝ նուիրուած սոյս աստուծոյն եւ
ասոր նուիրական անասնոյն: «Այս տեղէն
հաւանաբար ցուլի պաշտամունքն ամէն ուղ-
ղութեամբ տարածուեցաւ՝ Եգիպտոս, Բա-
բելաստան, Հնդկաստան, եգէական աշխարհն
եւ աւելի անդին Եւրոպա եւ այն յաճախ
նուիրական ցլախաղերու եւ ցլամարտերու
ընկերակցութեամբ»³⁵⁵: Այս պատճառով
Վինքլէր արդէն 1897ին խաղիւնները Հիտիտ-
ներու, Միտաննացիներու, Մոսքերու եւ Տի-
րարէնցիներու հետ իբր «Տէչուր-ժողովուրդ-
ներ» մէկ միութեան բերած եւ խաղիւնե-

³⁵⁵ Hrozný, անդ, էջ 105:

բու արեւմտեան ծաղում ունենալն ընդու-
նած է 356 :

Այս տեսութեան պաշտպան կ'ելլէ նաեւ
Կրէջմէր. «Այն շահադրդութիւնը, զոր ու-
նինք խալդէի խուլարկութեանց մասին, յայնմ
կը կայանայ որ խալդէիները կը պատկանին
փոքրասիական ժողովուրդներուն, որոնք նա-
խայոնական ժողովրդեան ազգակից էին»³⁵⁷ :
Ասոր իբր ասպցոյց յառաջ կը բերէ խալդ.
ptari = ptolis եւ Ardini = Ardettos, որոնց
մասին արդէն գրած է յառաջագոյն³⁵⁸ :
Կ'անդրադառնայ թէ մշակութային կարեւոր
բառը՝ յուն. polis, հին հնդկ. pūr, pura,
puri, լիտ. pilis «դղեակ, բերդ» ունի յունա-
րէնին մէջ երկրորդական ձեւ մը՝ հոմերա-
կան-աքայեան ptolis, որուն t չունի իր զու-
գակչիւր միւս հնդեւրոպական լեզուներուն

³⁵⁶ H. Winckler, AOF I, էջ 459, 596: Հետա-
քրքրական է որ Սարգոնի արձանագրութեան մէջ
(Thureau-Dangin, La huit. camp., տող 368) Ուրար-
տուի դաշնակից Մուծածիրի իբր աստուածները կը
յիշուին «խալդէա (կարդա՛ խալդէա), անոր (Ուրդա-
նայի՝ Մուծածիրի թագաւորին) աստուածն եւ թագ-
բարտու, անոր աստուածուհին»։ Վերջինս հնդեւրոպա-
կան է. հմմտ. ոռւս. бог = աստուած, հայ. բագին,
բագ-աւան եւն։

³⁵⁷ Glotta XVII (1929), էջ 195, դրախօսելով
(էջ 194—196), Lehmann-Hauptի Armenien einst
und jetzt, Bd. II, 1. Hälfte եւ Corpus Inscriptionum
Chaldicarum, 1. Lieferung.

³⁵⁸ P. Kretschmer, Die protoindogermanische
Schicht, Glotta XIV (1925), էջ 300—319. տ. մաս-
նուորապէս էջ 311 եւ 318. հմմտ. նաեւ Lehmann-
Haupt, Armenien, II, 2, էջ 928 յջ. : Գուցէ ուրարտ.
Արդինի աստուծոյն անուան հետ կապ ունի նաեւ Ար-
ուս լեռը (Վան-Տոսպի մէջ). տ. Հ. Ն. Սարգիսեան,
Տեղագրութիւնք, էջ 254:

մէջ: Սակայն փոքրասիական լեզուներն ունին *ptari* = «քաղաք» բառ մը, որ ամէնէն աւելի պայծառ կերպով խաղեքէնի մէջ երեւան կու գայ. *Tuşpa-patari*, որ, ինչպէս իւման-Հաուպտ նամակով մ'անոր կը հաղորդէ, կրնայ նաեւ *-patari* կարդացուիլ = *Tuşpa* — *Thospia*, լիկ *Ptara* — *Patara*, զոր Ստեփ. Բիւղանդացին *patara* «անօթ» բառով կը մեկնէ: Իսկ Արդէնի՝ խաղի արեւու աստուածութեան անունն *Ardettos* աստիկեան տեղւոյ անուան հետ յարաբերութեան մէջ կը դնէ, որ, ինչպէս ծանօթ է, Աթէնքի արեւելեան կողմը գտնուող բլուրի մ'անունն էր եւ կը մեկնէ իբր «արեւու լեռ»: Իսկ Արդէտտոսի աղերսն արեւու աստուծոյ հետ կը հետեցնէ այն պարագայէն՝ թէ հոս *heliaia* ատեանին անդամները՝ հելիաստք, իրենց երդումը կ'ընէին: Կրէճմէր կ'ենթադրէ թէ ասոնք հելիաստք կ'անուանուէին, որովհետեւ Հելիոսին՝ «Աթէնքի երգման աստուծոյն», *pantoptes*ին = «ամենատես»ին «արեւու բլուրին» վրայ իրենց երդումը կ'ընէին: Արդէտտոսը կրնայ այս նշանակութիւնն ստացած ըլլալ, որովհետեւ Աթէնքի արեւելակողմը կը գտնուէր: Բայց որովհետեւ արեւու հնդեւրոպական (**sāvel*) եւ նախահնդեւրոպական անուններն (**ausel*, *Titan*) ուրիշ կերպով կը կոչուին, այս պատճառով *ardī* ոչ-հնդեւրոպական բառ մ'ըլլալու է: Յոյները Հելիոսի պաշտամունքը գէթ մասամբ նախադրուական ժամանակէն ժառանգած ըլլալու են. անոնց

քով Արամազդն՝ երկնային լուսոյ աստուածը նաեւ արեւու աստուածը կը փոխարինէր : Հնդեւրոպական լեզուներու այս մասնագէտն իր այս խուզարկութեան հիման վրայ հետեւեալ եզրակացութեան կը յանդի . «Ուրեմն պէտք ենք երեք ժողովուրդներու խաւ դանադանել . 1 . ոչ-հնդեւրոպական խաւ մը . 2 . նախահնդեւրոպական խաւն , որ կրետական-միւլէնական մշակոյթի շրջանին կ'իյնայ եւ 3 . հնդեւրոպական խաւն , որ Յունաստան դաղթող Հելլէններով կը կազմուի» (անդ , էջ 319) :

Այսպէս փոքրասիական լեզուներով կը մեկնէ Կրէչմէր³⁵⁹ նաեւ ինչ ինչ խաղի թագաւորներու անուններ . օրինակի համար Ispuini (ասորեստ . ժամանակադրութեան մը մէջ Uspina) կը մերձեցնէ Euspoena տեղւոյ անուան , զոր կը յիշէ Itinerarium Antonini Մելիտինէէն Սերաստիա տանող ճանապարհին վրայ եւ զոր Ramsay³⁶⁰ Պաղոմէոսի Ispaին եւ Պելտինդերեան Տախ . Hispaին հետ կը նոյնացնէ : Lut-ıpris , որ է «կիներու տէր» կազմուած է միտան . ipri «տէր» եւ luti (հմտ . խաղ . lu-tu) «կին» , լիւկ . lada (?) բառերէն : Ռուչաս Ա . ի մէկ մականունը՝ Uēdipris , բաղկացած Uēd(i)-ıpris , նոյն նշանակութիւնն ունի , վասն զի u-e-di-a-ni (Արգիստիսի Կոթողի բնադրին մէջ) տարբերակ

³⁵⁹ Glotta XVII (1929), 195 յջ . :

³⁶⁰ Geogr. of Asia Minor, 67, 71, 275 :

մըն է Արգիստիս Ա.ի տարեգրութեան *luta* ձեւին: Մենուսա անունը կը կապէ Փոքրասիա պաշտուած Մեն լուսնոյ աստուծոյն հետ, որուն անուան վրայէն այնչափ յատուկ անուններ կազմուած են. իսկ —ուսա վերջաւորութիւնը կը տեսնուի արդէն Մարսուսա, Ուսսուսա եւ այլն անուններուն մէջ: «Ասոր հակառակ խալդի թագաւորներու անուններէն քանի մը հասն աւելի հնդեւրոպական տպաւորութիւն կը ձգեն. Erimenas նուազ փոքրասիական, կ'երեւայ, բայց չափ լաւ յուն. Erimenes մ'ըլլալ, որուն —էս վերջաւորութիւնն —ասի փոխուած է: Argistis իլլիւր. վերջաւորութիւն մը (-st) կը ցուցնէ, որ խալդերէնի մէջ չի տեսնուիր»: Ուստի հասկանալի է, երբ Այսլէր³⁶¹ կը դրէ. «Իրապէս ով պիտի զարմանար եթէ Rusas «կարմիր», Erimenes «երկայնակաց», Argestes «ճառագայթող» յուն. յատուկ անուններու բառադրքին մէջ գտնէր»: Ասոնցմէ Լեման-Հաուպտ³⁶² կ'եզրակացնէ թէ Ուրարտացիներուն քով տիրող՝ վերի խաւին պատկանող հնդեւրոպական տարր մ'եղած է, նմանապէս ծաղումով արեւմուտքէն, որ ասոնց Հայաստան դադրեցէն յառաջ արդէն հոն դոյութիւն ունեցած ըլլալու է:

Եթէ ընդունուի նոյն իսկ Ուրարտացիներ-

³⁶¹ Caucasica, V (1928), էջ 92:

³⁶² Armenien, II, 2, էջ 902:

րուն արեւմտեան ծաղում՝ ունենալն, ասով տակաւին լուծուած չ'ըլլար սակայն անոնց լեղուի հարցը: Ն. Մառ եւ իր լեզուաբանական դպրոցը կը համարին նաեւ խալդերէնը յաբեթական³⁶³ լեզուախմբին մէկ անդամը: Թէեւ Յարեթարանութիւնը միշտ հակառակութիւն կրած է եւ կը կրէ ոչ միայն հնդեւրոպագէտներէն, այլ նաեւ կաւկասագէտնե-

³⁶³ Յարեթական բացատրութիւնը Մառէն է հիմնուելով Ս. Գրքի աղբահամարին եւ վրակ. ու հայկ. աւանդութեանց վրայ, որ սակայն կրնայ դիւրաւ չփութութեան առիթ տալ. վասն զի յառաջագոյն բացատրութեամբս հնդեւրոպ. ցեղերը կը բնորոշուէին, մինչ յարեթական տեսութեամբ հասկնալու է Միջերկրականէն սկսեալ մինչեւ Յառաջակողման Ասիոյ սահմանակից մասերէն ալ անդին բնակող ժողովուրդներու խումբեր, որոնք հնդեւրոպ. եւ սեմ. ժողովուրդներու զաղթիւնէն յառաջ արդէն հոս հաստատուած եւ իրարու հետ առաւել կամ նուազ լեզուական եւ ցեղական միութիւն մը կազմած էին: Յարեթարանութեան առանցքը կը կազմեն կաւկասի եւ Պիւրենեան լեռնաշղթաները: Տեսութիւնս բոլորովին նոր զաղափար մը է. արդէն Fritz Hommel զասոնք ալարողեան անուանած եւ հին փոքրասիական ցեղերու հետ յարաբերութեան մէջ դրած է: Կրէչմէր եւ Fick մատնանշած են վերջիններուս աղերսը Յունաստանի նախահնդեւրոպական ժողովրդեան հետ. Pauli ընդարձակեց այս շրջանակն ետրուակերէնի եւ պելասգերէնի միջեւ եղած մերձաւոր աղգակցութիւնը ցուցնելով: Արդէն Հոմմէլ զաղափար յայտնած էր թէ այսօրուան կաւկասեան լեզուներն այս հին լեզուախմբերու մնացորդները կը ներկայացնեն. Heinr. Winkler, Bork եւ Hüsing ջանացին երեւան բերել վերջիններուս աղգակցութիւնն եւլամերէնի եւ Հին Արեւելքի սեպագիր լեզուներուն հետ. Վինքլէր նոյն փորձն բրաւ բասկերէնի նկատմամբ, որ Պիւրենեան Թերակղզւոյն նախահնդեւրոպական լեզուներուն վերջին մնացորդն է: Արդ այն ժողովուրդները, զորոնք Հոմմէլ ալարողեան, Բորք եւ Հիւզինդ կաւկասեան կոչած են, Մառ յարեթական կ'անուանէ (տ. R. Bleichsteiner, Die Subaräer, էջ 1):

ւէն ³⁶⁴, բայց անկարելի է խաղերէնի աղ-
ղակցութիւնը կաւկասեան լեզուներուն հետ.
ինչպէս Հոմմէլ ³⁶⁵ այս մասին համառօտ խօ-
սելէն ետքը կ'եզրականցնէ. «Ըստ այսմ իմալ-
դիներու լեզուն... ոչ միայն Միտանի-դա-
ւառարարառին մերձաւոր կերպով ազդակից
էր, այլ նաեւ այսօրուան կաւկասեան լեզու-
ներուն եւ այն աւելի հիւսիսային քան հա-
րաւային խմբին՝ վրացերէնի հետ».³⁶⁶ Նմանա-
պէս Հրոզնի ³⁶⁶ խաղերէնը խուրրի եւ մի-
տաննի լեզուներուն շարքին կաւկասեան լե-
զուներուն ազդակից կը համարի եւ այսպէս
ուրիշները ³⁶⁷: Սակայն հարցը վերջնակա-

³⁶⁴ Տես Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք,
էջ 71—94:

³⁶⁵ Fritz Hommel, Ethnologie und Geogr. d.
A. O. (1926), էջ 38 յձ.:

³⁶⁶ Hrozný, Die älteste Gesch. Vorderasiens,
էջ 111 յձ.:

³⁶⁷ Ուրարտացիներու եւ վրացիներու եւ կաւկա-
սեան ինչ ինչ ցեղերու հետ ունեցած ազդակցութեան
մտադիր ըրած էր արդէն François Lenormant
(Lettres assyriologiques, I, 22) եւ այս կարծիքին կը
հետեւին. Gatteyrias (L'Arménie et les Arméniens,
Paris 1882), Theodor Kluge, Studien zur ver-
gleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen
Sprachen, I. Die Sprache der urartäischen Inschrif-
ten und ihre Stellung im kaukasischen Sprachen-
kreis, MVAG 12 (1907), պրակ 5: Յարեթարանու-
թեան ուղղութեամբ կը զրէ բնականաբար իբր այս
զորոցի ներկայացուցիչներէն մին՝ J. Meščaninov,
Vydvigaemye jafetičeskim jazykoznanijem voprosy
v oblasti izučenija vanskoy klinopisi. Jafet. sbor-
nik IV (1926), էջ 72—122. J. Meščaninov, Drevne-
vanskije imena bogov i carej, Jaf. sbornik V (1927),
p. 82—101. J. Meščaninov, Chaldovedenie. Trudy
O-va Obsledovanija i Izučenija Azerbajdžana No. 10.
Baku 1927. J. Meščaninov, Jazyk vanskoy klinopisi.

նապէս չէ լուծուած եւ դժուարին ալ է ցոր-
չափ ուրարտական բեւեռադրերու ամբողջա-
կան հրատարակութիւնը լոյս չէ տեսած:

Ուրարտացիներն իբր անկախ ժողովուրդ
պատմութեան բեմէն քաջուելէն ետքը բոլո-
րովին չանհետացան. անոնք ոչ միայն իրենց
ազդեցութեան կնիքը դրոշմեցին Հայաս-
տանի վրայ³⁶⁸, այլ ձեւեցին նաեւ սերունդ-
ներ: Իբր այսպիսի կը կարծուին հայ նա-
խարարութեանց մէջէն Մանաւաղեանց եւ
Ռշտունեաց տոհմերն, որոնց առաջինը Մե-
նուասէն³⁶⁹, եւ երկրորդը Ռուշասէն³⁷⁰ սե-
րած ըլլալ կը համարուի, թէեւ չկայ պատ-
մութեան մէջ օրինակ մը, որ պետութեան
կործանումէն ետքն արքունի տունն իբր նա-
խարարութիւն տակաւին ապրած ըլլայ: Սա-

Akademija nauk SSSR. Leningrad 1935. J. Meščaninov, Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen, AfO VI (1930—1931), 201—216: Joh. Friedrich, Zur urartäischen Nominalflexion, ZA 40 (1931), 264—288. Իբր առաջնորդ լեզուի՝ Joh. Friedrich, Einführung ins Urartäische. Grammatischer Abriß und ausgewählte Texte mit sprachlichen Erläuterungen. Leipzig 1933:

³⁶⁸ Նկատենք միայն աշխարհադրական անուններն, որոնք Ուրարտացիներէն մեզի հասած են. տես W. Belck, Zur Geographie Armeniens. „Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens“, Heft I—II (1901), էջ 45—70. Գ. Ա. Խալաթեանց, О некоторых географических названий дrevnej Armenii v svjazi s dannymi vanskich nadpisej. Drevn. Vost. Մոսկուա 1901. J. Meščaninov, Geogr. nazvanija verchovcev Araksa po chaldskim nadpisjam, IRAIMK IV, էջ 43—64:

³⁶⁹ Տաշեան, Ուս. Դաս. հայ., էջ 369:

³⁷⁰ Sandalagian, Inscr. cun. urar., p. 413:

կայն այս Ենթադրութեան նպաստաւոր է Thureau-Danginի³⁷¹ մէկ կարծիքն, որուն համաձայն Ռուշաս է Երիմենասի որդին եւ նոր հարստութեան մը հիմնադիր. իսկ Լեման-Հաուստ, որ երբեմն այս կարծիքին հանդէպ ժխտական դիրք բռնած էր, այժմ կ'ընդունի զՌուշաս եթէ ոչ որդի Երիմենասի, բայց ոչ ալ իբր որդի Շարիդուրիս Գ.ի (Մենուասի սերունդէն), այլ կողմնակի դժէն անծանօթ Շարիդուրիսի մը. իր կադմած Ուրարտուի թաղաւորներուն վերջին եւ միակ վաւեր տոհմածառին մէջ³⁷² կողմնակի դժին վրայնա իբր *Rusas I Sardurichinis* կը ներկայանայ:

Այս վարկածներէն վեր եւ պատմական ստուգաբանութեամբ կրնանք խաղիներու սերունդ համարիլ Սոփոկղեսէն³⁷³, Քսենովոնէն³⁷⁴ եւ Ստրաբոնէն³⁷⁵ իբր պոնտական ժողովուրդ յիշուած *Haldaia*, որոնք հայ մատենագիրներուն քով³⁷⁶ խաղսիք անունով ծանօթ են: Տակաւին բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ *Chaldia*ն, Ստեփ. Բիւզան-

³⁷¹ La huit. camp. de Sargon, XVIII—XIX. տ. եւ Lehmann-Haupt, Armenien, II, 1, էջ 330 յջ. հմմտ. եւ ասոր դրախտականը Հ. Պ. Տէր-Պօղոսեանէն, ՀԱ 1927, 350 յջ.:

³⁷² Armenien, II, 2, էջ 685. տ. նաեւ Nachträge, էջ 40* առ. Հատ. Ա., էջ 532:

³⁷³ Steph. Byzantinus, p. 680:

³⁷⁴ Բիւր. Արշ. Դ., 3, 4. Ե., 5, 17 եւն. Կիւր. Խր. Գ., 1, 34 եւն.:

³⁷⁵ XII, էջ 549 եւն.:

³⁷⁶ Փաւստոս, Դ., ծթ (էջ 179). Խոր. Պատմ. Բ., Դ, հղ (էջ 106, 215), Գ., խդ (էջ 313):

դացւոյն բացատրութեամբ «Հայաստանի դա-
ւառ մը», որուն բնակիչները Chaldoi³⁷⁷ կ'ա-
նուանուին, կը կազմէր Տրդ բանակաթեմը
(thema) . այս բանակաթեմն Արարացիներուն
ալ անձանօթ չէր³⁷⁸ : Խալդիա իւր Արդիւրո-
պոլիս (Գիւմիւշխանէ) մայրաքաղաքով դեռ
մինչեւ վերջերս իբր յունական եկեղեցւոյ
թեմ գոյութիւն ունէր : Լեման-Հաուպտ³⁷⁹
կը գտնէ Խալդիներու սերունդն այս տեղ եւ
Տրապիզոնի կողմերը, ուր որոշ ժողովուրդ-
մը խալդ կ'անուանուի եւ այն տարբեր գնչու-
ներէն, թէեւ հասարակ գործածութեան մէջ
յաճախ շփոթուած է : Նախիջեւան-Պայա-
ղիտի հարաւակողմը գտնուող Զալդիրան-
Քալդիրան, ինչպէս եւ Կարսի եւ ուրիշ տե-
րեր յիշուած Զալդըր կամ Զըլդըր անունն
«իրաւամբ Խալդիներուն հետ աղերսի մէջ կը
դրուի»³⁸⁰ :

Թէ Ուրմիա լճին քովերը գտնուող գիւ-
ղերուն Նեստորականներն ալ «մեծ մասով
Խալդիներու սերունդ են» կ'եզրակացնէ Հա-
յաստանի այս խուզարկուն³⁸¹ այն պարա-
զայէն, որ ասոնք իբր ճարտար երկաթա-
գործներ կը փնտռուին : Այս կողմերուն բաղ-

³⁷⁷ Այս պատճառաւ Խալդիները (Chalder) պէտք
է շփոթել Բաբելոնի Քաղդէացիներուն (Chaldäer)
հետ. Հմմտ. Lehmann, VBGA 27 (1895), 578 ff.,
Streck, ZA 14 (1899), 122 f. = Հայ. Թրդմ. էջ 81 յԸ. :

³⁷⁸ Հմմտ. de Goeje, ZA 10 (1895), 100 :

³⁷⁹ Armenien, II, 2, 711 ff.

³⁸⁰ Lehmann-Haupt, անդ, էջ 717 :

³⁸¹ Armenien, I, 304 ff.

մաթիւ ընտանիքներուն քով տիրող սւան-
դութեան մը համաձայն ասոնք իրենք զի-
րենք կ'անուանեն երկաթագործին, արբի-
նին (դամիրջիի) որդիներ (այսինքն՝ այն
ցեղին պատկանողներ) եւ կ'ըսեն թէ իրենց
նախնիներն իբրեւ երկաթագործ Քիլայէն
կամ Բաղէն եկած են։ Խալդիներու սէրու-
թեան բոլորովին աստուածպետական կազմը
կը դանձ նա Նեստորականներուն քով ալ,
ինչպէս նաեւ նուաճուած պաշտպանեալ քա-
ղաքացիներուն եղական կազմակերպութիւնը՝
ծանօթ «ուայեա» անունով, որուն նմանը Խալ-
դիներուն քով կը տեսնէ. այսինքն նախորդու-
թեան առնելով Սաղմանասար Գ.ի մէկ պատ-
կերաւոր ներկայացումը³⁸² կ'ընդունի Խալ-
դիներուն քով երկու բոլորովին տարբեր ցե-
ղեր — բարձրահասակ եւ կարճահասակ — եւ
թէ առաջինը հնդեւրոպական խալդիներն են
իբրեւ տիրող դասակարգ մը, իսկ երկրորդն
ասոնցմէ նուաճուած ժողովրդեան խաւ մը,
որ միայն հարկաւորութեան պարադային կը
դիմուէր եւ պատերազմի կը տարուէր։ Ուստի
կը միտի այսպիսի «հնաւանդ յարաբերու-
թեանց իբրեւ մնացորդ եւ շարունակութիւն
հասկնալ ու մեկնել» Նեստորականներուն քով
տիրող այն տարօրինակ դրութիւնն, որ հինդ
ցեղերու քրիստոնեայ տէրերուն նոյն դաւա-
նանքէն հինդ քրիստոնեայ պաշտպանեալ քա-
ղաքացիներ հպատակ են։ Այս պարադա-

³⁸² Ssu Armenien, II, 2, 680 ff., 902:

ները, ինչպէս եւ Նեստորականներուն նոյն խիղիւմագծին յատկանշերը հաւանօրէն կարծեցնել կու տան թէ «Նեստորականներուն մէջ հին խաղի ժողովրդեան զխաւոր տարր մը կը ներկայանայ»³⁸³ :

Կորդուացիները հաւանաբար լեզուով ու բարքով Խաղիներու աղբակից ժողովուրդ էին : Կը յիշուին Գդաց (Ձերբել-Ձուդիի քով) , Ծաւդէից (Beth Zawdai, Zabdicena) եւ Արդնարդիւն ժողովուրդներուն հետ իբր առանձին քրիստոնեայ ժողովուրդ մը Հայերուն , Վրացիներուն , Աղուաններուն եւ Լփնաց (Դաղխտան) հետ միասին³⁸⁴ : Յառաջագոյն ընդհանրապէս Կորդուքի մէջ Քուրդ անուանուելու ձեւ մը կը նշմարուէր , մինչեւ որ

³⁸³ Lehmann-Haupt, Armenien, I, էջ 306-տ. եւ Հատ. Բ., էջ 682 :

³⁸⁴ «Ըստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ ի Լփնաց, ի Ծօղէից եւ ի Կորդուաց, յԱղձնեաց եւ բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ : Գունդ կաղմէր ի Հայոց մեծաց զաղատ եւ զազատորդի, եւ յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ. ըստ նմին օրինակի ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ յաշխարհէն Լփնաց, եւ որ այլ եւս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ, մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի եւ ի Հոռոմոց աշխարհն եւ ի Կորդուաց եւ ի Գդացն եւ ի Ծօղէիցն եւ յԱրդնարդիւն, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի», Եղիշէ, Ա. (էջ 10), տ. եւ Բ. (էջ 39) : Այս կտորի ինչ ինչ անուններու աշխարհադրական դիրքի մասին տ. Ստ. Կանայեանց, Անյայտ դաւառներ (Վաղարշ. 1914), էջ 9—46, ուր ի մէջ այլոց կ'ապացուցանէ թէ Արգնարգիւն է Աղձնիքի Արգն դաւառը կրկնանուն ձեւով, որ է հայ. Արգն եւ ասոր. Արգուն, ինչպէս Վանտոսպ (անդ, էջ 17 յձբ.) :

Martin Hartmann³⁸⁵ այս հին կարծիքին դէմ յաջողութեամբ ոգորեցաւ եւ ցուցուց թէ Քուրդերը Կորդուացիներու (*Karduhoi, Gordyoi*) հետ նոյն չեն, այլ Յոյներէն³⁸⁶ յիշուած *Kyrtioi* ցեղին հետ: Վերջինս աւելի կը յիշեցնէ *Gutî*, նաեւ *Kutî* եւ *Gutium*³⁸⁷, Ասորեստանի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմը³⁸⁸ զտնուող վաջկատուներու բնակավայր երկրի մ'անունն՝ ուստի նոյն ասոր բնակիչներուն հետ: Վինքլէր³⁸⁹ այս վաջկատուն ժողովրդեան մասին այսպէս կ'արտայայտուի. «Ինչպէս Բաբելացւոյն եւ Ասորեստանցւոյն համար Սատտին կամ Փոքր-ասիացին թեթեւամտութեան ու փոփոխամտութեան մարմնացումն է, այսպէս ալ Կուտէացի ըսելով կ'իմացուի ըմբոստ, աւագակաբարոյ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս այսօր նոյն կողմերը Քուրդ անունով կը հասկըցուի³⁹⁰»:

³⁸⁵ Bohtan (MVAG 1897), էջ 90 յջ.։ Այս կարծիքին կը հետեւի նաեւ Nöldeke (*Kardu und Kurden: Festschrift f. Kiepert*, էջ 78), իւր երբեմնի կարծիքին հակառակ (*Untersuchungen zur Kritik des AT*, էջ 148)։ Տես նաեւ Meyer, GA I, էջ 902:

³⁸⁶ Polyb. V, 52, 5; Liv. 37, 40, 9; 42, 58, 13; Bellius առ Ստրաբ., Ժա, 13, 3. Ժե, 3, 1:

³⁸⁷ matu Gu-ti-e ki (Rm. III, 103), ա. Streck, Assurbanipal III, էջ 784, որ միաժամանակ մտադիր կ'ընէ թէ ասոնց ցեղապետները «Թադաւոր» տիտղոսը կը կրեն, ինչպէս այսօրուան Քուրդերն իրենց գլուխը, ցեղապետը ու գլխապետը «մելիք» (յատկապէս = Թադաւոր) կ'անուանեն (անդ, Հատ. Ա., էջ CCCLIX):

³⁸⁸ Հմմտ. § 9, ծնթ. 252:

³⁸⁹ H. Winckler, *Die Völker Vorderasiens*, AO, I, 1 (1903), էջ 27:

³⁹⁰ Ընդգծումը մեզմէ է:

Լեման-Հաուպտ ³⁹¹ Հին Կորդուացիներու սերունդը կը վերադառնէ այսօրուան Վրացիներուն մէջ, որոնց բնիկ անունն, որ է *Kartu, Kartul* ³⁹² (ի՞նչ վրական եւ փոքրասիական ծանօթ վերջաւորութիւն մըն է), ունի ակնառու նմանութիւն Կորդուքի հետ. որովհետեւ *Kardukh* — նախատիպարը քսէնոփոնեան *Karduhi* ձեւին — ուրիշ բան չէ, բայց եթէ *Kardu* եզակիին յոգնակին՝ հայերէնի վրայէն կերտուած: «Նոյն իսկ զլիսաւոր տարբերութիւնը նուազ ծանրակշիռ է քան որ կ'երեւայ. վասն զի վրացերէն ք հնչումն առանձնայատկութիւններ ունի, որոնք դայն դ հնչումին կը մերձեցնեն»: Լեման-Հաուպտ կը դիմէ նաեւ վրացիներու աւանդութեան, «որ զիրենք հարաւէն զաղթեցնել կու տայ» եւ ինչպէս կ'երեւայ, յարաբերաբար ուշ ժամանակ, եւ առանձնապէս մատնանիշ կ'ընէ «վիմափոր բնակարաններուն», որոնցմով «լի էր երբեմնի Կորդուաց աշխարհն, որոնք Վարձիէի շինուածքներուն հետ ամենամեծ նմանութիւնն ունին — անկանոն շարքեր վիմափոր բնակարաններու իրարու վրայ բարձրացած բաղմաթիւ յարկերով: Վիմափոր բնակարաններուն այս նախնական ձեւը Խալդիներու բուն երկրին մէջ բոլորովին կը

³⁹¹ Armenien, I, էջ 104 յջ., II, 2, էջ 679:

³⁹² J. Karst (Alarodiens), p. 99 s.), *Kartuli* կամ *Karthveli* անունն ստուգաբանօրէն կը նոյնացնէ *Karduniaš, Qalduni, Chaldi, Kordukh, Carduchi* ձեւերուն հետ:

պակսի, մինչ բնականաբար արեւմուտք,
Փոքր Հայքի մէջ, խալդի տէրութեան շրջե-
ղըրները դարձեալ երեւան կու գայ: Վրա-
ցիներու եւ Կորդուացիներու միջեւ եղած
առնչութեան հարցն եթէ որոշակի ալ կարելի
է՛ հաստատել, գէթ աչքի առջեւ պէտք է որ
մարդ ունենայ ³⁹³»:

§ 11. ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ հիմայ ըստածներէն կը հետեւի
թէ Քուրդերու Կորդուացիներու հետ շփո-
թութիւնը տապանալերան Կորդուք-աւան-
դութեան փոփոխման մէջ որոշ դեր խաղա-
ցած է, ինչպէս եւ Ուրարտացիներու-Ալա-
րոդեանց Արաքսի հովիտը մղումն իրենց հոն
ձգած Արարատ անունով Մասիս-աւանդու-
թեան ծագման օժանդակած:

Առաջիկայ ուսումնասիրութեամբ կը յու-
սամ ամբողջ իրողութիւնն իր հարցերովը
ներկայացուցած ըլլալ, այսինքն թէ Արարատ
նաեւ Ծն. Ը, 4 տեղիքին մէջ բեւեռագրերու
Ուրարտուն է — անտարբեր թէ իբր լերան
կամ երկրի անուն հասկնալու է, երկուքն ալ
նոյն բանին կը յանգին — եւ այն թէ հայկա-
կան Տաւրոս-Մասիոսը կը յարաբերէ, ուր
գտանք Ուրարտացիներուն բնակավայրը

³⁹³ Անդ, էջ 105: Karst (Alarodiens, էջ 66 յջ.)
Վրացիները փոխդական ժողովուրդ մը կը համարէ,
գէթ անուանս տուած իր ստուգաբանական մեկնու-
թեան համոձայն:

ն. Ք. ԺԳ. դարուն համար : Այս լեռնաշղթան իբր տապանալեռ համարած են քանի մ'աւանդութիւններ, նոյն իսկ Կորդուք-աւանդութիւնն եւ բարելական ջրհեղեղի զրոյցն . որովհետեւ դասականներուն Gordyene բացատրութեամբ Տաւրոս-Մասիոսն ալ կը հասկըցուէր եւ միայն յետագային է որ այս աշխարհազրական դաղափարին անձկանալով տապանալեռը դէպի հարաւ փոխադրուած է . ասոր նպաստած են նաեւ ինչ ինչ սխալ ստուգաբանութիւններ :

Այս եզրակացութիւնը կ'արդարացնէ զմեզ անտեղի համարելու տեղիքիս Մովսէսի հեղինակութեան մասին ոեւէ կասկած . աւելի անտեղի է բնականաբար զայն բնազդէն անջատել եւ կրտսերագոյն ժամանակի՝ այսպէս կոչուած քահանայական բնազդին վերադրել : Առաջիկայ գլուխը կը փակեմ Արեւելքի հնագոյն պատմութեան խուզարկութեան համար վաստակաւոր (աշխարհիկ, ոչ-կաթողիկէ) մասնագէտի մը ³⁹⁴ խօսքով . «Վերջերս մասնաւորապէս կարծեցեալ լուսամիտ շրջանակներու մէջ սովորութիւն դարձած է, ամէն բան, ինչ որ Հին Կտակարանն իբր հնագոյն ժամանակի աւանդութիւններ կը յիշատակէ, արհամարհոտ ակնարկով իբր բանդագուշանք մերժել ³⁹⁵ : Անձնապէս ինծմէ

³⁹⁴ Arthur Ungnad, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens (Kulturfragen, Heft 1), Breslau 1923, էջ 14 :

³⁹⁵ Ընդդէմը մեզմէ է :

բոլորովին հեռու է ունի ջատագովական գործունեութիւն եւ կ'ըսեմ այն, ինչ որ կրնամ ըսել պարզապէս իբրեւ պատմագէտ մը, որ ճշմարտութիւնը կը փնտռէ եւ թոյլ կու տայ համարձակելու այս իրերու մասին դատաստան կազմել, որ սկզբնական աղբիւրներուն քննադատական եւ զուտ առարկայական քննութեան վրայ հաստատուած է: Արդ կը տեսնենք թէ Հին Կտակարանի աւանդութիւնը հին Արեւելիին շատ աւելի լաւ տեղեակ է քան որ ոմանք մտքէ կրնային անցնել³⁹⁵»:

ՄԻՆՆԻ

§ 1. ՄԻՆՆԻԻ ՀԱՐՅԸ ՄԵԿՆԻՉՆԵՐՈՒՆ ՔՈՎ.

Բաբելոնի դէմ աստուածային դատա-
վճիռը զործադրելու համար Երեմիա, ԾԱ,
27 (Եօթան ., XXVIII, 27) հրաւէր կը կար-
դայ բացի Արարատէն նաեւ Միննիին եւ Աս-
քանաղին : Այս տեղիքին երբայեցերէն բնա-
ղիրն է՝ *mamləkôth arārāt, minni wəaškenaz*.
Միննի անունը կը պակսի երեւութապէս
Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ. βου-
λεῖς ἄρατι¹ παρ' ἐμοῦ, καὶ τοῖς Ἀσχυαζέσις,
ինչպէս բնականաբար հայերէնի մէջ ալ .
«Պատուէր տուք յիմէն (παρ' ἐμοῦ) այրա-
րատեան² Թագաւորութեան եւ ասքանաղեան
ղնդին» : Կ'ըսենք երեւութապէս, որովհետեւ
Եօթանասնից Թարգմանութիւնն ալ ունեցած
է իր առջեւ Միննի անունը, բայց դայն
հասկցած է ոչ թէ իբր յատուկ անուն, այլ
անձնական դերանուն *մին* նախադրութեամբ :
Պայծառ է այժմ Արարատ անունը, կը մնայ
տակաւին նկատել վերջին երկու անունները :

¹ Տես այս մասին վերը՝ Գլուխ Ա., ճնթ. 4 :² Տես վերը՝ Գլ. Ա., ճնթ. 3 :

Որովհետեւ Պեշիտտան եւ Թարգում Միննի Հայաստան Թարգմանած են, շատ մը մեկնիչներ չտատամսեցան այս երկու անուններն իրարու հետ աղերսի մէջ դնելու: Նոյն իսկ Armenia անունն մէջ փորձեցին Միննի կամ Ման անունն իբր ստուգաբանական բաղկացուցիչ մաս մը դնել: Մինչ Streck³ «պարզապէս» իբր «ստուգաբանական խաղ մը» կ'որակէ Բոխարտի մեկնութիւնն, որուն համաձայն Armeniaին կը տրուի սեմական ծագում իբր Har-minia, այսինքն Միննիի լեռնաշխարհ, Մուրատ⁴ այս շատ հաւանական կը յայտարարէ: Թէեւ նա այս ստուգաբանութեան իբր հիմ չի նկատեր արամերէն har բառն, այլ բախտը. hara (կամ haraiti), նմանապէս լեռ նշանակութեամբ եւ զոր կը գտնէ — յենլով Spiegelի յառաջբերութեանց վրայ — բաղմաթիւ անուններու մէջ, ինչպէս Ar-bela, Ar-burdsch եւն: Ուստի Armina կամ Arminiya իբր բարդութիւն մը Հար-Միգնի կրկին բառերուն՝ սկզբնաբար նշանակած ըլլալու է Միննիներու լեռնաշխարհ: Այս անուանակոչումը «կը տրուէր նախնաբար միայն մարական-հայկական սահմանալեռներուն մէջ հաստատուած Միննի-Մաննացիներուն — շատ հաւանական է թէ այն ցեղերէն մին, որոնց հետ հայ ժողովուրդը խառնուեցաւ — կամ այն լեռնային

³ ZA 14 (1899), էջ 145 = հայ. Թրգմ., էջ 104 յջ.:

⁴ Fr. Murad, Ararat und Masis, 18:

երկիրներուն, ուր ասոնք կը բնակէին եւ միայն յետոյ կամաց կամաց այս սահմանա-
լեռներուն ետեւը դանուող Հայաստանի լեռ-
նազաւառներուն փոխանցուելով այս անուա-
նակոչումը Մարերու կողմանէ՝ ընդհան-
րացաւ»⁵ :

Քանի մը մեկնիչներ այս նոյնացումնե-
րուն մէջ դեռ չատ յառաջ դացած են : Ասոնք
նկատելով Ման եւ Վան անուններուն նմա-
նութիւնը հին Մանը Վանայ աշխարհին մէջ
կը փնտռէին⁶ : Ուստի դարմանալի չէ որ
Բոխարաէն ի վեր բաղմաթիւ դիտնական-
ներ⁷ Միննին Նիկողայոս Դամասկացւոյն⁸
Minyasի հետ համեմատած, նոյն իսկ նոյնա-
ցուցած են : Թէ այս նոյնացումն անտեղի
է, կը ցուցնէ արդէն Եօթանասից Թարգ-
մանութիւնը : Երբ Գ. դարուն ն. Ք. Միննիին
յիշատակն այն աստիճան անհետ կորսուած
էր որ Եօթանասից Թարգմանիչներն իսկ չեն
կրցած հասկնալ, ի՞նչպէս կարելի է այս-
պիսի կենդանի յիշատակ ենթադրել երկու
դար յետոյ ապրող մատենագրի մը եւ մա-
նաւանդ անոր ընթերցողներուն քով, որ կա-
րենար այս Զ. դարէն (ն. Ք.) ի վեր անհե-

⁵ Murad, *անդ.*, էջ 18—19 :

⁶ Տես այս տեսութեան քանի մը պաշտպաններ առ
S. Weber, *Ararat in der Bibel*, Tüb. ThQSCh, 83
(1901), էջ 336 յջ. = *Հայ. Թրգմ.*, էջ 22 :

⁷ Belck, VBAG 1894, 480. Murad, *անդ.*, էջ 47
յջ. : S. Weber, *անդ.*, էջ 335 = *Հայ. Թրգմ.*, էջ 20
յջ. : C. Orelli, *Der Prophet Jeremia*³, LI, 27 *եւն.* :

⁸ Flav. Jos., *Antiq.* I, III, 6. Euseb. *Praepar.*
evang., IX, II.

տացած ժողովրդեան մը երկրին անուան
վրայէն բոլորովին անյայտ լերան մը դիրքն
որոշել: Այս պատճառաւ Արմինիա անուան
յառաջըրութիւնը Հարմինիաէն կը մնայ
միշտ խնդրական եւ նոյն իսկ երբ Ասորիներն
ու Թարգում Միննին Հայաստան կը թարգ-
մանեն, ասիկա պատմական վկայութիւն մը
չէ, այլ լոկ փորձ մը Միննին մեկնելու, որ
այնչափ արժէք ունի, որչափ տակաւին
քննուելիք փաստերն, որոնց վրայ հիմնուած
է⁹: Գէթ որոշ արդիւնք մը ձեռք բերելու
համար դարձեալ բեւեռագրերուն պէտք ենք
դիմել, որովհետեւ Հին Կտակարանը վե-
րոյիշեալ տեղիքին մէջ յիշատակուած ա-
նունէն զատ այս մասին ոչինչ կ'աւանդէ:

§ 2. ՄԻՆՆԻ ԲԵԵՈՒԱԳՐԵՐՈՒՆ ՄԵՁ

Ս. Գրքի Միննին կը համապատաս-
խանէ ասորեստ. բեւեռագրերուն Մաննայի¹⁰
եւ խալդի արձանագրութեանց Մանա¹¹:
Այս Մաննայի-Ման, ինչպէս առանձնապէս

⁹ S. Weber, Tüb. ThQSch 1901, էջ 340 = հայ.
թրդմ., էջ 27 յջ.: Արմինիա, Արմանիա = Արմանի,
տ. շ. Թ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք, էջ 343:

¹⁰ Ասորեստ. տեղեկութիւններ Մաննայի կամ
Մանի մասին կը յիշատակեն Streck, ZA 14 (1899),
134 յջ. = հայ. թրդմ., էջ 93 յջ. եւ Thureau-
Dangin, La huit. Camp. de Sargon, էջ II—V. հմտ.
նաեւ Streck, Assurbanipal, Bd. I, S. CLXXXIV,
ծնթ. 1. Ասորհաղդոնի շրջանին համար տ. մասնաւո-
րապէս Klauber, PRT (= Politisch-relig. Texte der
Sargonidenzeit), 1913, էջ LVII—LIX:

¹¹ Տես ասոր մասին տեղիքներ առ Sayce, JRAS,
XIV:

են: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Ասուր-
նասիրպաղի ժամանակ եւ Սաղմանասարի
կառավարութեան (860—825) սկիզբները այն
երկիրն, ուր վերջէն Մաննացիներուն կը
պատահինք, ուրիշ անուններ կը կրէ, եւ
մասնաւորապէս Ուրմիոյ լճին հարաւային եւ
հարաւ-արեւմտեան եզրամասերը իբր Կիր-
րուրի եւ Զամուա նշանակուած կը զըտ-
նենք¹⁴, իսկ միւս կողմանէ յետադային այս
կողմերը Մաննացիներն երեւան կու գան եւ
այն իբր չափազանց ռազմիկ, պատերազմա-
սէր ժողովուրդ մը, որուն կատարեալ նուա-
ճումն ոչ մէկ ասորեստ. թագաւորին յաջո-
ղած ըլլալ կը թուի, ասկէ կը հետեւի թէ
Մաննացիներն այս կողմերուն նախնի բնիկ-
ները չեն, այլ յարարերաբար ուշ ժամանա-
կաշրջանին խուժող աշխարհակալներ:

Թէ ե՛րբ մերձաւորապէս այս ներգաղթը
տեղի ունեցած է, կարելի է միայն կոահա-
բար որոշել Սաղմանասարի տարեգրութիւն-
ներէն, որ առաջին անգամ կը յիշատակէ
Մաննացիներն եւ այն իւր կառավարութեան
30րդ տարւոյն՝ 830ի (ն. ք.) պատերազմական
տեղեկագրութեան մէջ: Սոյն տարին կ'ա-
ռաքէ Դայիան-Ասուր՝ իւր տուրտանը (սպա-
րապետը) հիւսիս-արեւելեան պետութեանց
դէմ, որ Զար անցնելէն ետքը Խուրուսկիա
կը կտրէ եւ ապա Իգիրտուի՝ Մանի Ուդակի
անունով թագաւորին մայրաքաղաքին դէմ

¹⁴ Հմմտ. Բելք, անդ, էջ 482 յջ.:

են : Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Ասուր-
նասիրպաղի ժամանակ եւ Սաղմանասարի
կառավարութեան (860—825) սկիզբները այն
երկիրն, ուր վերջէն Մաննացիներուն կը
պատահինք, ուրիշ անուններ կը կրէ, եւ
մասնաւորապէս Ուրմիոյ լճին հարաւային եւ
հարաւ-արեւմտեան եզրամասերը իբր Կիր-
րուրի եւ Զամուա նշանակուած կը զըտ-
նենք¹⁴, իսկ միւս կողմանէ յետադային այս
կողմերը Մաննացիներն երեւան կու գան եւ
այն իբր չափազանց ռազմիկ, պատերազմա-
սէր ժողովուրդ մը, որուն կատարեալ նուա-
ճումն ոչ մէկ ասորեստ. Թադաւորին յաջո-
ղած ըլլալ կը թուի, ասկէ կը հետեւի թէ
Մաննացիներն այս կողմերուն նախնի բնիկ-
ները չեն, այլ յարաբերաբար ուշ ժամանա-
կաշրջանին խուժող աշխարհակալներ :

Թէ ե'րբ մերձաւորապէս այս ներգաղթը
տեղի ունեցած է, կարելի է միայն կոահա-
բար որոշել Սաղմանասարի տարեգրութիւն-
ներէն, որ առաջին անգամ կը յիշատակէ
Մաննացիներն եւ այն իւր կառավարութեան
30րդ տարւոյն՝ 830ի (ն. Բ.) պատերազմական
տեղեկագրութեան մէջ : Սոյն տարին կ'ա-
ռաքէ Դայիան-Ասուր՝ իւր տուրտանը (սպա-
րապետը) հիւսիս-արեւելեան պետութեանց
դէմ, որ Զաբ անցնելէն ետքը Խուրուսկիա
կը կտրէ եւ ապա Իզիրտուի՝ Մանի Ուդակի
անունով Թադաւորին մայրաքաղաքին դէմ

¹⁴ Հմմտ. Բելք, անդ, էջ 482 յջ. :

կը քալէ: Այս արշաւանքը կ'աւարտի Պարսուսայի նուաճումով, որ Բելքի համաձայն Ուրմիոյ լճին արեւելեան կամ աւելի ճիշդ հարաւ-արեւելեան կողմերը փնտուելու ենք: Հետեւաբար Մանի Ուղակիի պետութիւնը կը դեռնէ Խուրուսկիայի եւ Պարսուսայի միջեւ: Եւ այս աշխարհամասերը կը համարի այն երկիրներն, ուր կը գտնուէին Կիրրուրի եւ Չամուա, որոնք ասորեստ. թագաւորներուն միշտ նորանոր մտահոգութիւն կը պատճառէին եւ միայն ասորեստ. բանակներուն ասպատակութիւնն էր որ զիրենք կը ստիպէր հարկատուութեան գիջանելու: Ուստի մինչեւ Թ. դարու կէսերն Ասորեստանցիներուն դէպի հիւսիս-արեւելք ուղղուած ամէն արշաւանքներուն ժամանակ այս պետութիւններն ու ասոնց իշխանները պարտուող եւ հարկատու թշնամիներու կարգին մէջ կը գտնենք, եւ երբ սակայն կու գայ ժամանակ մը, երբ ասորեստ. պատերազմական տեղեկագիրներն այլ եւս Չամուա եւ Կիրրուրի չեն յիշեր, այս երեւոյթը կարելի է միայն անով մեկնել, որ անոնք այլ եւս հոն գոյութիւն չունէին, անոնք աներեւութացած էին եւ ասոնց տեղը Մաննացիներու մեծ պետութիւնն անցած էր: Ասորեստ. պատերազմական տեղեկագրութեանց մէջ Չամուա փերջին անգամ կը յիշատակուի Սաղմանասարէն՝ իւր կառավարութեան 4րդ տարւոյն (856 Ն. Ք.) արշաւանքի ժամանակ, ասոր հակառակ Կիրրուրի 857ին, նոյն թագաւորին կառավարու-

Թեան Յրդ տարւոյն արշաւանքի ժամանակ :
Հետեւաբար Մաննացիներու ներգաղթը պէտք
է 856—830 Ն. Ք. տեղի ունեցած ըլլայ :

Ուսկի՞ց եկան Մաննացիները : Բեւեք¹⁵
կը կարծէ թէ այս ներգաղթի շարժումն
սկսած ըլլայ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափին
արեւելակողմէն, որովհետեւ եթէ Երասխի
կողմերէն եւ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային ափին
երկարութեամբ կատարուած ըլլար, հարկ
էր որ նախ Կիրդան պետութիւնն ջնջուէր,
որուն գոյութիւնը սակայն դեռ Սաղմանա-
սարի ժամանակ կը վկայուէր : Բեւեքի այս եղ-
բակացութիւնն ամէն առարկութենէ ազատ
չի համարիր Շարէք¹⁶, որուն համաձայն
«հակառակն ալ կարելի է», ուստի չի դե-
ղելիր Մաննացիներու գաղթականութիւնն
Ուրարտացիներու գաղթին հետ պատճառա-
կան աղերսի մէջ դնել : Ասոր տեսութեամբ
Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եւ արեւելեան կող-
մերը գտնուող ժողովուրդներու հոսանքը
Թ. դարու առաջին կէսին դադար առաւ, սա-
կայն այս հոսանքին սկզբնաւորութիւնը շատ
հաւանական է որ Ժ. դարուն վերջին տաս-
նեակներէն է, հետեւաբար Կիրդանի առաջին
անգամ արձանագրութեանց մէջ յիշատա-
կուելէն յառաջ : Սակայն Շարէքի այս կար-
ծիքը հիմնուած է այն ենթադրութեան վրայ
թէ Ուրարտացիներու նախնի բնակավայրն է

¹⁵ Անդ, էջ 484 յջ. :

¹⁶ ZA 14 (1899), էջ 144 յջ. = հայ. թրդմ.,
էջ 104 :

Հայաստան ըսելով կը հասկնանք յետագայ
Հայաստանն եւ ոչ թէ այն ժամանակուան
Ուրարտուն, որուն վեհապետութեան ներ-
քեւ գտնուած է Ման ժամանակ մը: Մանեան
տէրութեան պատմութիւնն ունի արիւնշա-
հեղ պատերազմներով լեցուն էջեր: Մինչ
Ուրարտու-Արարատ, աշխարհակալութեան
տենչէ մղուած, հիւսիսէն դրացի տէրութեան
վրայ կը յարձակի, հարաւէն Ասորեստան
մոլեղին կատաղութեամբ ռազմադաշտ կ'իջ-
նայ այս խիղախ թշնամոյն դէմ, որ յանդ-
դնած էր Նինուէի բաղմաթիւ հարկատու տէ-
րութիւններու ինչ ինչ երկիրներ իրեն կցել:

Ուրարտուի դէմ կըցաւ Մանի պետու-
թիւնն իր անկախութիւնը պահել: Ծանօթ
խալդէի արձանագրութեանց մէջ Իդիրտու
կամ Զիրտու՝ Մանի մայրաքաղաքին անուան
բնաւ չենք պատահիր. ապացոյց թէ Ուրար-
տու դայն բնաւ չէ նուաճած: Միայն Ասորես-
տանցիներու անընդհատ յարձակումներուն
պատճառով նեղ կացութեան մատնուած,
ստիպուեցան արեւմտեան զօրագոյն պետու-
թեան հետ միանալ եւ այն՝ Սարգոնի հաւա-
տարիմ Աղայի սպանումէն եւ խալդէսէր
Բազդատուի թաղաւորին դահ բարձրանալէն
յետոյ:

Եւ ոչ իսկ այսչափ բախտ ունեցաւ Ման
Ասորեստանի դէմ մղած պատերազմներուն
ժամանակ: Արդէն Սաղմանասարի կռուա-
րութեան 30րդ տարին (830ին) ասոր տուր-
տանը տարեկան տուրք — «արջառ ու ոչ-

խարներ» վճարելու պարտադրեց, որ կը շարունակուէր նաեւ ասոր յաջորդին ժամանակ: Մաննացիներն ամէնէն աւելի կը յիշուին Սարգոնի սեպագրերուն մէջ: Այս ժամանակ կը կազմուի Ասորեստանի դէմ հիւսիսային պետութեանց դաշնակցութիւնն Ուրարտուի առաջնորդութեան ներքեւ, որուն կը ղինակցի նաեւ Ման: Այս ղինակցութիւնը սակայն չի կրնար խափանել, որ նա Սարգոնէն չպարտուի եւ հարկատու չդառնայ: Այս թագաւորին յաջորդներուն ժամանակ հնդեւրոպական ազգերու հոսանքին յառաջիադացումը Մաննացիներուն յարմար առիթը կու տայ օտար լուծը թօթափելու: Մասնաւորապէս Ասարհազդոնի ժամանակ կը գտնենք ղերենք օտար ցեղերու հետ միասին, որոնք հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելքէն Ասորեստանի կը սպառնան, ինչպէս Knudtzonի հրատարակած պատգամահարցերէն կը տեսնուի: Յարատեւ թշնամութիւնները, ղորոնք Ման Ասորեստանի դէմ կը ցուցադրէր, հաւանաբար պատճառ եղան որ Ասուրբանիպաղ ասոր Ախշէրի²⁰ թագաւորին հետ պատերազմի բռնուի: Արչաւանքը տեղի

²⁰ Ախշէրիի հետ կը համեմատուի Ա. Մնաց. Ի. 10 երբայեց. բնագրին Ahišahar անունը (հայ. Աքիստար). Դելիշի համաձայն այս անունը կը նշանակէ «եղբայր առաւօտու», սակայն սեմական բլալը տալաին խնդրական է, եթէ Մաննացիները «արիական ժողովուրդ մը» բլլան. տ. Streck, ZA 14 (1899), էջ 137, ծնթ. 1 = հայ. Թրդմ., էջ 96, ծնթ. 1. Նոյնը Assurbanipal, I, CCCLVII. ասոր հակառակ Prášek, Geschichte, I, 130:

ունեցաւ հաւանաբար 660/659ին : Գիշերային արիւնահեղ ճակատի մը մէջ Ասորեստանցիները ջախջախեցին Թշնամուոյն ռազմական ուժերը, մտան Ման եւ գրաւեցին բոլոր նշանաւոր քաղաքները, գլխաւորաբար Երկու մայրաքաղաքները՝ Իզիրտու եւ Իշտատտու : Այս առթիւ տիրացան նաեւ Երբեմնի ասորեստ. հողամասերուն, մասնաւորապէս Պաղ-դիր Երկրին, զորոնք Մաննացիները գրաւած էին Ասուրբանիպադի նախորդներուն ժամանակ : Ռազմադիտական այս ճախողանքը յառաջ բերաւ անծայր դժգոհութիւն ժողովրդեան մէջ, որ արիւնահեղ յեղափոխութեան յանդեցաւ . Ախշէրի Թաղաւորն սպաննուեցաւ : Ասոր որդին ու յաջորդը՝ Ուալլի ստիպուեցաւ Ասորեստանի հետ խաղաղութեան դաշինք կնքել եւ ասոր Երաշխաւորութեան համար Թաղաժառանգը՝ Երիսիննի իրր պատանդ նիւնուէ առաքել եւ տարեկան աւելի մեծ տուրք վճարելու պարտաւորուեցաւ : Սակայն անհիմ չէ ենթադրելը՝ թէ այս խիղախ ժողովուրդը՝ թէեւ բոլորովին ընկճուած, կրկին զօրացաւ, երբ Ասորեստան միշտ տկարանալով կորստեան ճամբան կը քալէր, մինչեւ որ Բաբելոն ասոր մահացու հարուածը տուաւ : Ասով կը մեկնուի նաեւ այն պարադան, որ Երեմիա կրնար Ման-Միննիի մէջ տեսնել պետութիւն մը, որ կոչուած էր յաղթական Բաբելոնին ալ սպառնալ եւ վտանգաւոր դառնալ : Հաւանա-

բար յետոյ հնդեւրոպական ալիք մը վերջ
տուաւ Մանի պետութեան ²¹ :

Հոս անցողակի յիշենք, որ Հայաստանի հետ աղերսի մէջ դրուած է նաեւ Ամովս, Դ, 3: Երբայեց. բնադրին մէջ կը կարդանք՝ *wahišlakthenāh haharmônāh*, Վուլգ. *proi- ciemus in Armon*, Եօթան. *εις τὸ ὄρος τὸ Ῥομαν*, միայն տարբերակ մը ունի՝ *Ῥεμαν*, ինչպէս հայ. «Եւ անկանիցիք ի լերինն Ռեմանայ». Սիմաքոս կը թարգմանէ պարզապէս՝ *εις Ἑρμενίαν* կամ *Ἀρμενίαν*, այսպէս նաեւ ունի Քաղզէականը *tūrē harmenī*: Յե- ցած այս վերջին թարգմանութեան վրայ կ'ուղէ Բոխարտ²² հոս Minni իբր Հայաստանի մաս մը նկատել: Թէ որչափ սակայն այս տեղիքը (Ամ. Դ. 3) Հայաստանի հետ կապ ունի, դժուարին է որոշել: Նոյն իսկ նորագոյն ժամանակի մասնագէտներն այս հարցը լուծելու ժամանակ իրարմէ շատ կը

²¹ Մանի պետությունն մասին տ. Streck, ZA 14 (1899), էջ 134 յջ. = հայ. թրգմ., էջ 93 յջ., Streck, Assurbanipal, I, էջ CCCLVII յջ., S. Weber, Tüb. ThQSch 1901, էջ 346 յջ. = հայ. թրգմ., էջ 36 յջ.: Հարց է թէ ինչ ցեղի կը պատկանին Ման-նացիները. Prášek (Geschichte, I, էջ 120, 129 յջ.) կը նշանցնէ զանոնք ummân Mandāh հետ մեկնելով Մամ-դա իրը «Ման աշխարհ» (այսպէս նաեւ Hommel, Geschichte, էջ 221, 402), մինչ Շարէք (Assurbanipal, անդ.) «չատ մեծ հաւանականութեամբ արիական ժողովուրդ մը» կը համարի. հմտ. նաեւ ZA 15 (1900). էջ 355, ծնթ. 3. Assurbanipal, I, էջ CCCLXXVI, ծնթ. 1:

²² *Zsfsm.* A. Legendre, Dictionnaire de la Bible (F. Vigouroux) *with* Armon.

տարբերին, այսպէս Սեւին ²³ *hērmônāh* իբր
 Բասանի լեռ, մինչ Կրամէր ²⁴ այս տեղիքի
 համար կ'ըսէ. «Վերջին նախադասութիւնը
 կարելի չէ հասկնալ»: Սակայն ինչպէս հան-
 դուցեալ ուսուցիչս՝ Ուսուցչապետ Ն. Շլեզլ
 ժամանակին բերանացի հաղորդած էր, այս
 համարն երկրի հետ բնաւ կապ չունի, այլ
 հետեւեալ կերպով կարդալու է. *ubīphrā'im*
thū'ēnāh išāh nēgdāh uhāšlakthēn mehā'ar-
mānōth, «խրամատներու մէջէն պիտի անց-
 նիք, ամէն մէկն իր առջեւէն, բերդերէն
 պիտի արտաքսուիք»:

²³ E. Sellin, Das Zwölfprophetenbuch (1922),
 էջ 179 յջ.:

²⁴ K. Cramer, Amos (1930), էջ 35 յջ.:

տարբերին, այսպէս Սելլին ²³ *hērmônāh* իբր
 Բասանի լեռ, մինչ Կրամէր ²⁴ այս տեղիքի
 համար կ'ըսէ. «Վերջին նախադասութիւնը
 կարելի է հասկնալ»: Սակայն ինչպէս հան-
 դուցեալ ուսուցիչս՝ Ուսուցչապետ Ն. Շլեզլ
 ժամանակին բերանացի հաղորդած էր, այս
 համարն երկրի հետ բնաւ կապ չունի, այլ
 հետեւեալ կերպով կարդալու է. *ubīphrā'im*
thu'ēnāh išāh nēgdāh uhāšlakthēn mehā'ar-
mānōth, «խրամատներու մէջէն պիտի անց-
 նիք, ամէն մէկն իր առջեւէն, բերդերէն
 պիտի արտաքսուիք»:

²³ E. Sellin, Das Zwölfprophetenbuch (1922),
 էջ 179 յջ.:

²⁴ K. Cramer, Amos (1930), էջ 35 յջ.:

ԱՍՔԱՆԱԶ

§ 1. ԱՍՔԱՆԱԶ-ԱՇԳԵՆԱԶ-ԱՇԳՈՒԶԱՅԻ- (ԿԱՄ
ԻՇԳՈՒԶԱՅԻ-) ՍԿԻԻԹԱՅԻՔ

Հիւսիսէն Բարեյոնին սպառնացող եր-
րորդ թշնամին կ'անուանէ Երեմիա Ասիա-
նազ, երբ. **אֲשְׁכַנַּז** (*aškanaz*), Լօթան.
Ασχανάζεοι, Վուլդ. *Ascenez*, որ աղգահա-
մարին¹ մէջ իբրեւ Գամերի առաջին որդի
կը յիշատակուի: Այն անձուկ աղերսէն, զոր
կը տեսնենք մէկ կողմանէ Հերոդոտոսի քով
Կիմերացիներու եւ Սկիւթացիներու, միւս
կողմանէ բեւեռադրերու մէջ *Gimirroi* եւ
Ašgûzai (կամ *Iškûzai*), Հին Կտակարանին
մէջ Գամերի եւ Աշքենազի միջեւ, կը հե-
տեւի արդէն թէ Ասքանազ — Աշքենազ =
Աշգուզայի (Իշքուզայի) = Սկիւթացիները
նոյն են²: Շատ մը մասնագէտներու կարծի-

¹ Ծն. Ժ., 3. Ա. Մն. Ա., 6:

² Աշքենազ-Աշգուզայի ձեւերու ստուգարանու-
թեան մասին տ. Jos. Karst, *Alarodiens*, 64 յջ.,
E. Blochet, որուն համաձայն Ծննդոց զիջքը իբր թէ
բոլոր ալտայեան ժողովուրդները Գամերէն սերած
կ'ենթադրէ (*ROC* = *Revue de l'Orient Chr.*, 28
[1931—1932], էջ 412), Աշքանազի նազ մասնիկը կը
համարի ալտայեան յողնակի շինող ձեւն, ինչպէս

քով այս անունը «Աստուածաշունչի մէջ
 զբնագրական սխալով Աշքենագի (ܐܝܫܬܝܢ
 փոխանակ ܐܝܬܝܢ ձևեր) վերածուած է³» եւ
 կ'ուղեն ն (ܝ) ուրի () փոխելով կարգաւ Աշ-
 քուդ, որմէ յունարէնին մէջ կրնար Տεϋϋդης
 ըլլալ: Իսկ ասորեայտ. եւ եբր. լեզուներուն
 մէջ տեսնուած այս անունին յառաջագիր
 ձայնաւորը կը մեկնուի անով որ սեմական
 ժողովուրդները դժուարաւ կրնան բառա-
 սկիզբը կրկին բաղաձայն արտասանել: Այս-
 պիսի յառաջագիր ձայնաւորներ կը գտնուին
 նաեւ ուրիշ անուններուն մէջ, ինչպէս՝
 Μάρδοι — Ἀμαρδοι, Σαργάρτοι եւ Asarga-
 tijâ, Madai-Amadai⁴ եւն: Schmidtke⁵ կ'ըն-
 դունի նաեւ այն հնարաւորութիւնը թէ գուցէ
 ուն ռնգային էր, որով կրնար այս անունը
 Սկիւթացիներուն քով իբր իբր škuuz հնչումն ու-

Շաքանագ = Շաքա-նաս = Շաքա-նար = Շաքա-լար,
 եւ այն՝ վերջին ձևը իբր թիւրքերէնի յոգ. ձև, իսկ
 վերջնութեւր՝ մոնղոլերէնի եւ ապա Ասքանագը «Թիւր-
 բերու» հետ աղերսի մէջ կը դնէ (անդ, էջ 203 յջբ.):
 Թէ որչափ յանդուգն է ընդհանրապէս ամբողջ տեսու-
 թիւնը պիսի տեսնենք յաջորդ «Թորդոմ» գլխուն մէջ:
³ KAT³, էջ 101. Հմմտ. նաեւ Sayce, The cun.
 inscr. of Van JRAS, N. S. 14 (1882), էջ 394. ATAO³,
 էջ 154. Knudtzon, Assyr. Gebete, II, 131 (113).
 Schmidtke, Die Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 2. Prášek,
 Geschichte, I, 115: Այսպիսի զբնագրական սխալի
 մ'ենթադրութիւնը Dier կը համարի իբրեւ «ոչ այն-
 չափ հաւանական» (Genesis, էջ 93). Հմմտ. նաեւ
 Hommel, EGAO, էջ 212: Նաեւ Կարտի համաձայն
 Աշքենագ-Աշգուդայի երկու տարբեր ձևեր են (Ala-
 rodiens, 65):

⁴ Prášek, Geschichte, I, էջ 10. ծնթ. 2:

⁵ Die Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 2:

նեցած ըլլալ, որ Ասորեստանցիներու լեզուին մէջ ռնդայինի կորուստով Աշգուզայի եղած է, մինչ եբրայեցերէնի մէջ ռնդայինի պարագան դրաւոր ալ արտայայտելու ջանացած են ⁶: Հակառակ մասնագէտներու կողմանէ տրուած այս սրամիտ մեկնութեանց բոլորովին համոզիչ կարելի չէ համարիլ այս կարծիքն եւ Աշքենազի և տարակուսի ենթարկել, որովհետեւ Σχόθης-ի կից կը գրուենք նաեւ Σχόθηςος կամ Σχούθιοι ձեւը ⁷:

720ի ատենները ն. Բ. հնդեւրոպական ժողովուրդներու գաղթական մեծ շարժումները կը գլրդեցնէին ամբողջ Յառաջակողմեան Արեւելքը, որոնց զլիաւոր ներկայացուցիչներն են Կիմերացիներն եւ ասոնց ազգակից Սկիւթացիները: Յոյներուն Կարմբուս կամ Կարմիրու ⁸ եւ ասորեստ. Gimirri կամ Gimirrai ձեւերուն կը համապատասխանէ Ս. Գրքի 72² (Գոմեր) ⁹, Եօթան.

⁶ Հմմտ. նաեւ F. Hommel, Hethiter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte, Sitz.-Ber. d. böhm. Ges. d. W. Kl. f. Phil., Gesch. und Philologie, 1898, VI, 16. F. Hommel, EGAO, 212. Մարքուարտի համաձայն (Unters. zur Gesch. von Erân: Philologus, Suppl., X, 1905—1907, էջ 112) ասոր հիմնական ձեւն է skuča, Սկիւթացւոյ մասին տ. H. Winckler, Kimmerier, Ašguzäer, Skythen, AOF, I, էջ 484 յջ., Prášek, Geschichte, I, էջ 141 յջ., KAT³, էջ 101 յջ., Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV:

⁷ Հմմտ. Xenophon, Anabasis, 4, 7, 18 եւ 4, 8. 1:

⁸ Od. 11, 14:

⁹ Ծն. Ժ., 2 յջ. դարձեալ Ա. Մն. Ա., 5 յջ. եւ Եղ. 14., 6:

Թարգմանութեան համաձայն Բաւեր կամ Բո-
ւէր¹⁰. Կիմերացիներուն բնակավայրը կը
դնուէր ՍԵԼ Ծովու հիւսիսային եզերքը՝
Դոնի եւ Դանուբի միջեւ¹¹: Տակաւին Հե-
րոդոտոսի ժամանակ Սկիւթացոց աշխար-
հին մէջ «Կիմերացոց բերդ» մը, «Կիմերա-
կան հուն» մը եւ «Կիմերական Վոսպոր»ը¹²
կը յիշեցնէր երկրին նախնական տէրերն,
ինչպէս ղեռ այսօր ալ Խրիմ (Krim) թերա-
կղզին անոնց անունը պահած է: Իսկ Բաւեր
անունը մնացած է Հայերու քով Գամիրֆ
ձեւով, այս պատճառաւ Մարքուարտ¹³ Գո-
ւեր ձեւը «սիալ» կը համարի: Նախաքրիս-
տոնէական Ը. դարու վերջերը Կիմերացի-
ներն՝ իրենց ազգակից Սկիւթացիներու ճշն-
շումին վրայ ստիպուեցան չարժիլ¹⁴: Իսկ
Սկիւթացիներն ալ իրենց կարգին Մասգութ-
ներէն կը մղուին¹⁵: Կիմերացիներն եւ զա-

¹⁰ Եղ. ԼԸ., 6. հմտ. Lehmann-Haupt, RE = Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie d. class. Altertumswiss., II (1922), էջ 397 յջ. եւ H. Winckler, AOF I, 6 (1896), 484 յջ. F. Westberg, Zur Topographie des Herodot, Klio 4 (1904), էջ 188 յջ. Schmidtke, Japhetiten, էջ 32 յջ.:

¹¹ O. Schrader, Reallexikon d. indogerm. Altertumskunde² (1917—1923), 587. M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia (1922), էջ 35 յջ., E. Ziebarth, Philolog. Wochenschrift, 1925, էջ 479 յջ.:

¹² Her. IV, 12.

¹³ Entstehung, էջ 12:

¹⁴ Her. IV, 11—13. հմտ. F. Hommel, EGAO 210. Prášek, Geschichte I, 114. O. Schrader, Reallexikon, 587, որ Կիմերացիներն ուրալ-ալթայեան ժողովուրդներու կարգին մէջ կը դասէ:

¹⁵ Her. IV, 2:

սոնք հալածող Սկիւթացիները կը քայլեն
կաւկասեան լեռնաշխարհին հիւսիսային երկա-
րութեամբ մինչև Կասպից ծովի ափն¹⁶, ուր
այսօրուան Դերբենդի դուռն անցնելով
կրնային ամենի լեռնաշխարհի կտրելէ խոյ-
տալ¹⁷: Սկիւթացիներէն աղատելու հա-
մար Կիմերացիները կը շեղին դէպի արեւ-
մուտք եւ կը հաստատուն Վանայ լճին քո-
վերը. այս միջոցին Ուրարտացիներն Ասս-
րիստանցիներու հետ պատերազմի բռնուած
էին, կռուախնձորն էր Մանցիներու աշ-
խարհը: Կոիւնները տեւեցին մինչև 714, երբ
Ռուշա Ա. անձնասպան եղաւ: Սակայն ու-
րարտական հողին վրայ ալ Կիմերացիք
տեւականապէս չկրցան մնալ, որովհետեւ
Սկիւթացիք յաջողեցան իրենց ազգակից-
ները¹⁸ դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա մղե-

¹⁶ Her. IV, 12. հմմտ. RE 7 (1912), 1958 առ Schmidtke, Japhetiten, էջ 39, ծնթ. 3:

¹⁷ հմմտ. Prášek, Geschichte I, 114. Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV; Schmidtke, Japhetiten, 32 յջ.: Յեցած Ed. Meyerի վրայ (Geschichte I. 452 յջ.), հմմտ. նաեւ նոր տպագրութիւնը 1926, էջ 689 յջ.) Holzinger (Genesis, էջ 95) Կիմերացի-
ներն ոչ թէ արեւելքէն, այլ արեւմուտքէն՝ Դանուբի
վրայէն դէպի Թրակիա զաղթեցնել կու տայ:

¹⁸ Թէ Սկիւթացիներն ու Կիմերացիներն երկու-
իրարու շատ մերձաւոր ազգակից ժողովուրդներ են
ասոր ասացոյց է այն պարագան, որ երկու անուններն
ալ յաճախ փոխադարձաբար կը դորձածուին. այսպէս
Դարեհ Ա.ի Բիսուտունի արձանագրութեան մէջ հին
պարսկերէն sakaին կը համապատասխանէ երամ. ša-
ak-ka եւ բաբել. (mātu) gi-mi-ri (տ. F. H. Weis-
bach, Die Keilinschriften der Achämeniden [1911],
§ 6 եւ 21). դարձեալ Ումմալ-Մանդա, այսինքն՝
«վաշկատուններ» կը յորջորջուին երկու ժողովուրդ-

լու եւ իրենք Հայաստանի, ինչպէս եւ ասոր
կից արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան եր-
կիրներու քաղաքական տէրը դառնալու :

Իրենց այս բնակավայրէն սկսան Սկիւ-
թացիները քիչ մ'ետքը նաեւ միւս հարեւան
ժողովուրդներու հետ պատերազմի բռնուիլ :
Մարերու հետ ունեցած պատերազմի մասին
կը պատմէ Հերոդոտոս, իսկ Ասորեստանի
կոիւններու մասին կը տեղեկանանք Ասար-
հադդոնի արձանագրութիւններէն, որուն
պատգամահարցերը (Շամաշ աստուծոյն) ¹⁹
կը ցուցնեն՝ թէ Սկիւթացիներու եւ Ասորես-
տանցիներու միջեւ եղած յարաբերութիւնը
նախնարար թշնամական էր : Այս թագաւո-
րին ժամանակն է որ Սկիւթացիները Ման-
նացիներու հողին վրայ ոտք կը դնեն, ասոնց
կ'օգնեն ասորեստանեան յուժը թօթափելու
համար մղուած կռիւններուն մէջ եւ իրենց
անդրադոյն ասպատակութիւններով ասորես-
տանեան սահմանաչխարհները կը վրդովեն
ու տակնուվրայ կ'ընեն : Ասոնց այս թշնա-
մական արարքներէն Ասորեստանցւոց գոտալ
թաղաւորը սարսափած հարկ կը տեսնէ «Իշ-
կուլա»ներն իր քաղաքականութեան կողմը
շահելու համար իր դուստրը Սկիւթացւոց
Բարտատուա թաղաւորին կնութեան տալ :

ներն ալ անխտիր. հմմտ. Prášek, Geschichte I, 114.
Streck, Assurbanipal, CCCLXXIV. Schmidtke, անդ,
էջ 37:

¹⁹ Հմմտ. Kn. (= Knudtzon) 29 (եւ Klauber,
PRT 16), Kn. 30, յետ. 3. 36, յնջ. 4. 25, յետ.
11. 35, յետ. 9 (Klauber, PRT 20 եւ Kn. 32):

նեան բեւեռագրերն իբր Սկիւթացիներու
թագաւոր կամ զլուխ կը յիշատակեն անու-
նով բացի արդէն վերոյիշեալ Բարտատու-
այէն իշպակայ²⁶. Հերոդոտոս²⁷ կը յիշէ
նաեւ Մադիւս՝ Պրոտոթիւսի որդին.
վերջնոյս նոյնութիւնը Բարտատուայի հետ
արդէն Վինքլէր²⁸ ապացուցած է :

§ 2. ՍԿԻԹԱՅԻՆԵՐՆ ԻԲՐԵԻ ՄԵՐԶԱԻՐ ԱՐԵՒԵԼԻՔԻ
ՍԱՐՍԱՓՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ՄԵՋ

Եթէ «Սկիւթացիներու տիրապետու-
թիւնը» Հերոդոտոսի համաձայն միայն
28 տարի ալ տեւած ըլլայ, սակայն անոնք
Յառաջակողմեան Ասիան շատ աւելի երկար
ժամանակ տակնուվրայ ըրին : Արդէն Ասար-
հադդոնի եւ Ասուրբանիպադի օրով առաջին
անգամն իսկ երեւնալուն դարհուրելի դար-
ձան չըջակայ ժողովուրդներուն համար :

²⁶ Հատուածակ. (Prisma) A եւ C, սիւն. Բ,
27 յջբ. (KB II, 128) եւ Հատուածակ. B, սիւն. Գ,
16 յջբ. (KB II, 146) : Այս Išpakai անունն իրաներէնի
մէջ է Սպակա (յառաջագիր ի քաջահնչութեան համար
ուելցուած ձայնաւոր մըն է) սպակի = «չուն» ձեւէն
(հմտ. ուրտ. собака) եւ իրաներէնի մէջ կը նշանակէ
«չնազդի» : Հմտ. C. Bartholomae, Altiranisches
Wörterbuch, 1610, հմտ. նաեւ Հերոդ. Ա., 110.
Սպակա (Σπαζώ). «զի զչունն Մարք սպակա կոչեն».
յառավերջի յեռագիր -ai անուններու կազմիչ մասն է,
տ. F. Justi, Iranisches Namensbuch, էջ 521 : Որով-
հետեւ հնդեւրոպական ժողովուրդներու քով չունը մեծ
արժէք ունէր, կրնար շատ լաւ յատուկ անուններու
մէջ ալ դործածուիլ : Հին Կտակարանի Kalebի մասին
տ. Nöldeke, Beiträge zur sem. Sprachwissenschaft,
79. Schmidtke, անդ, էջ 40, ծնթ. 4 :

²⁷ Her. I, 1. 103 :

²⁸ H. Winckler, AOF I, 488 :

Սարսափի ժամանակ էր այս շրջանն, այնպէս որ ասոր յիշատակը դեռ երկար ժամանակ վառ կենդանի մնաց: Սկիւթացիները Պաղեստին մտնելով մինչեւ եգիպտական սահմանը յառաջացան եւ միայն հոս է որ Փսամմետիքոս Ա. ի (663—609) նուէրներու եւ խնդրանքին վրայ ետ դարձան²⁹: Այս յարձակման ժամանակը մերձաւորապէս կ'որոշէ Schmidtke³⁰ Երեմիայի զրբէն, որուն մէջ կը գտնէ իրաւամբ այս դէպքերու արձագանդը: Երեմիա 628ին մարդարէական պաշտօնի կը կոչուի. որովհետեւ զի Ա. 14 տեղիքին համաձայն այնպէս կ'երևի թէ սա Սկիւթացւոց յարձակումը մօտալուտ կը համարի, պէտք է հետեւաբար ասոր ժամանակը 628էն ոչ շատ ուշ սահմանել³¹: Մարդարէն կը տեսնէ Ա. 13 ևսացող կաթսայ մը, որուն ժայթքումը

²⁹ Her. I, 105. Wiedemann, Ägyptische Geschichte, 615. Նոյնը՝ Herodots zweites Buch, 560. Breasted-Ranke, Geschichte Ägyptens, 429. Հմտ. Schmidtke, անդ, էջ 42. ծնթ. 3:

³⁰ Անդ, էջ 42 յջբ.:

³¹ Streck, Assurbanipal, CDLXVII ևւն 634 տարին իբր terminus post quem կը համարի. Sellin (Gesch. d. isr.-jüd. Volkes, I, 284) կ'ընդունի 630, (Gesch. d. isr.-jüd. Volkes, I, 284) կ'ընդունի 630, Procksch (Genesis, 485) 625ի ժամանակները, բայց յարձակումն եր. Ա. 14 տեղիքին համաձայն արդէն ասոր մարդարէական պաշտօնին կոչման ժամանակ մօտալուտ ըլլալու է: Lewy (Forschungen, 51 յջբ.) կ'որոշէ Սկիւթացիներուն այս արշաւանքն աւելի ուշ՝ Փսամմետիքոս Բ. ի (593—588) կառավարութեան ժամանակ դնել: Ասոր հակառակ է Schmidtke, անդ, էջ 42. ծնթ. 4:

հիւսիսէն կը սպառնացուի ³² : Մեկնութիւնն է . «Յերեսաց հիւսիսոյ բորբոքեսցին ³³ չարիք ի վերայ բնակչաց երկրի ³⁴ . Ղի ահաւասիկ ես միախառն կոչեցից զամենայն թաղաւորութիւնս թաղաւորութեանց՝ ի հիւսիսոյ երկրէ՝ ասէ Տէր . եկեսցեն եւ արկցեն զիւրաքանչիւր աթոռ ի վերայ սեմոց զրանցն Երուսաղէմի, եւ ի վերայ ամենայն պարսպացն նորա շուրջանակի, եւ ի վերայ ամենայն քաղաքաց Հրէաստանի» :

Թէեւ հոս Սկիւթացիներն անուանով չեն
յիշուած, սակայն ուրիշ յարաբերութեան մը
հնարաւորութիւնը դրեթէ անկարելի է, ինչ-
պէս Schmidtke ուղիղ կը դիտէ: Իբրեւ հիւ-
սիսէն եկող թշնամի կարելի է թէեւ Ասորես-
տան կամ Բաբելոնացի մտածել, սակայն
628ին, երբ Երեմիա իբր մարգարէ երեւան
կու գայ, Ասորէստան արդէն չառ տկարա-
ցած էր³⁵, իսկ Բաբելոնի վտանգն այն ժա-

32 Թէեւ տարակոյս չի վերցնէր, որ մարդարէն հոս աչքի առջեւ ունի հիւսիս գտնուող որոշ ժողովուրդ մը իբր գործադրելէ Բարձրելոյն դատաւճռոյն, պէտք է սակայն նկատել որ մարդարէները նման դէպքերուն թշնամին միշտ հիւսիսէն եկող կը ներկայացան, որովհետեւ իրենց համար արեւելքը միայն անասան է:

33 Երբայ. այժմեան բնազիրն ունի Դփփփ

«բացցի», մինչ Եօթանասնից թարգմանութիւնն, ուս-
կից նաեւ հայերէնն՝ ուղիղ կարդացեր է ԴԶԴ =
ἐκκαυσθήσεται «բորբոքեացի(ն)». վերջին ընթերցումածն
ուղիղ կը համարի նաեւ Schmidtke, անդ, էջ 43,
ծնթ. 1:

34 Այս է Հրէաստան :

³⁵ Br. Meißner, Babylonien u. Assyrien, I, 45.

մանակ տակաւին գոյութիւն չունէր. հետեւաբար մարդարէութիւնն ո՛չ Ասորեստանի եւ ո՛չ ալ Բաբելաստանի կը հայի: Ուրիշ հարց է բնականաբար, թէ արդեօք Երեմիա 605/604ին, երբ իւր խօսածները գրի կ'առնէր³⁶, Բաբելոն աչքի առջեւ ունէ՞ր: Հնարաւորութիւնը կարելի է ժխտել, սակայն սկզբնական է այս աղերսը³⁷:

Տակաւին ուրիշ քանի մը տեղեր ալ հիւսիսային թշնամւոյն մասին ակնարկութիւններ կը գտնենք, որոնք Սկիւթացիներուն մերձեցուած են. ասոնք են «սկիւթական երգեր» ըսուածները՝ Եր. Դ. 5—8, 13—18, 19—21, 23—28, 29—31. Ե. 15—17. Զ. 1—8, 22—26. Վիլկէ³⁸ տարակուսի կ'ենթարկէ այս տեղիքներուն Սկիւթացւոց հետ ունեցած աղերսը. նա կը միտի աւելի Բաբելացիներուն մասին հասկնալ. որովհետեւ ասոնք Հրէաստանի պետութեան աւելի չարիք կը սպառնային քան Սկիւթացիներու ասպատակող հրոսակները³⁹: Հերոդոտոսի յիշա-

³⁶ Գլ. 19. հմտ. նաեւ Nötscher, Jeremias, էջ 78 յջք.

³⁷ Schmidtke, անդ, որուն կը հետեւիմ յաջորդ առդերուն համար:

³⁸ F. Wilke, „Das Skythentum im Jeremia-buche“, Alttestamentliche Studien, Festschrift für R. Kittel (1913), S. 222—254.

³⁹ Նաեւ E. Sellin, Geschichte I, S. 284, կը մերժէ Սկիւթացիներուն մերձեցուած այս մեկնութիւնը: Ըստ P. Volzի, Der Prophet Jeremia (1922), 57 յջ., այս մեկնութիւնը կարելի է ապացուցանել, մանաւանդ թէ նուազ հաւանական է: Երեմիա «չ'ուրաւանդ թէ նուազ հաւանական է ճշգրիտ ըմբռնելի գեր բնաւ որոշ, քաղաքականօրէն ճշգրիտ ըմբռնելի թշնամի մը նկարագրել»: Բայց որովհետեւ իրապէս

տակութիւնը՝ թէ Սկիւթացիները մինչև
Եգիպտոսի սահմանը յառաջացած են ⁴⁰ կը
մերթէ համարելով պատմութեան նախա-
հայրն իբր անվտանգելի աղբււր մը ⁴¹ : Սա-
կայն Հերոդոտոսի այս յիշատակութիւնը առ
նուազն պատմական կորիզ մը կը պարու-
նակէ ⁴² եւ Սկիւթացիներն, որոնք ամբողջ
Յառաջակողմեան Ասիան սարսափի մատնած
էին, կրնային մարգարէին նկարագրութեանց
դէմ իբր նախատիպ ծառայել : Թէ յետա-
դային այս տեղիքները նոր երեւան եկող
թշնամույն՝ Բաբելոնի մերձեցուած ըլլան՝
հնարաւոր է ինչպէս Ա. 13 յջք. տեղիքին հա-
մար նմանապէս հոս ալ : Բայց սկզբնական է
այս մեկնութիւնը. որովհետեւ իբր սկիւթա-
կան երզեր նշանակուած կտորներն ամէնն ալ
605 տարին կտնխող ժամանակէն են, իսկ
բաբելական վտանդի մասին կարելի էր միայն
Նինուէի նուաճումէն եւ ասորիստանեան պե-
տութեան կործանումէն, ինչպէս եւ 605ին
Կարկեմիշի քով եգիպտական բանակին ջախ-
ջախումէն հոքր լուրջ կերպով խօսք բնել :

Գոյութիւն ունեցող թշնամի մ'ականարկելը՝ մանաւանդ
եթէ ընդհանուր սարսափ ալ պատճառած է, անվրէպ
կերպով աւելի մեծ տպաւորութիւն կ'ընէ քան լոկ
ձրեւակայուած թշնամիով եղած սպառնալիքն, ինչպէս
արդէն Schmidtke լաւ կը դիտէ (անդ, էջ 44, ծնթ. 2),
սուտի կարելի է տեսնել պատճառ մը, թէ ինչո՞ւ հա-
մար Երեմիա իր նկարագրութեանց նախատիպ տիտի
շկարեկնար աչքի առջեւ ունենալ Սկիւթացիները :

⁴⁰ Հերոդ. I, 103—106 :

⁴¹ Վիլհէլմ հակառակ կ'ըլլէ Kittel, Geschichte
des Volkes Israel II (1925), 415 :

⁴² Հմմտ. նաեւ Streck, Assurbanipal, CCCLXII.

Հետեւաբար վերոյիշեալ տեղիքները պէտք է որ Սկիւթացիներուն մերձեցնենք, որովհետեւ հիւսիսէն եկող ուրիշ ո՞ր ժողովուրդը կարելի է նկատել: Այս տեղիքներուն բովանդակութիւնն ոչ մէկ կերպով արգելք է Սկիւթացիներուն տրուած այս մեկնութեան, ինչպէս նաեւ չկայ տեղիք մը որ անպայման Բաբելոնի աղերսը պահանջէ, եթէ նկատի չառնենք հետեւեալ տեղիքը. «Ահա իբրեւ զամող ելցէ՝ եւ իբրեւ զմրրիկ կառք⁴³ նորա. արագադոյն քան զարծուիս երկվարք նորա» (Եր. Գ. 13): Բայց միթէ կրնա՞ր մարգարէն Բաբելոնցիներու մասին ըսել. «Ահաւասիկ ես ածից ի վերայ ձեր ազգ ի հեռաստանէ տունդ Խսրայէլի՝ ասէ Տէր, ... ազգ որոյ ոչ լսիցես զիւզուս նորա, եւ ոչ իմանայցես զիսոսս նորա» (Եր. Ե. 15): Յայտնի է թէ ասով կ'աւանդուի տեւիլ անծանօթ լեզու մը քան սեմական-բաբելականն, որ Հրեաներէն սմանց ընտանի ըլլալու էր կամ զէթ բոլորովին անհասկանալի չէր: Մանաւանդ թէ ասով այս հեռաւոր, օտարաշխարհեայ տարօրինակ ժողովուրդը նկարագրել ուզած է, ինչպէս օրինակի համար նաեւ Ասուրբանի պող բացայայտ կերպով կը յիշէ Լիւզիայի անհասկանալի լեզուն եւ գեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ թէ ինչպէս լիւզիական պատգա-

⁴³ Schmidtkeի համաձայն Սկիւթացիները պատերազմական կառքերով եկած ըլլալու չեն. անոր ըմբռնումով կառքի պատկերը բնագրի ընդլայնում կը ներկայացնէ (Հմմտ. անդ, էջ 44, ծնթ. 6):

մաւորներու դալուստը նինուէն անել կացութեան մատնած է ⁴⁴, կամ ինչպէս Փղշտացւոց բարբարոս լեզուն նկարագիրը ցուցնելու համար եգիպտական բնագրի մը մէջ քանի մը բառ յառաջ կը բերուի ⁴⁵: Ի՞նչպէս կրնար Երեմիա Զ. 3 Բաբելացիները «հովիւ» անուանել, կամ ի՞նչպէս կրնար նա Զ. 22 դանոնք «ի ծաղաց երկրէ» համարիլ: Քանի մը աշխարհագրական ծանօթութիւն Բաբելոնի դիրքի մասին իր ունկնդիրներուն քով պէտք էր ենթադրել:

Ծանօթ չէ թէ Սկիւթացիներուն յարձակումը ի՞նչ աստիճանի չարիք հասցուցած է Հրէաստանի եւ կ'երեւայ թէ այս ասպատակութիւնն աւելի Միջերկրականի եզերքը տեղի ունեցած է ⁴⁶:

Մինչ այս յառաջ բերուած տեղիքները միայն առաւել կամ նուազ հաւանականութիւն ցոյց կու տան մեկնութեանս ճշգութեան մասին, յաջորդ՝ արդէն վերը յիշատակուած տեղիքներուն մէջ (ԾԱ., 27) Աշքե-նաղ-Աշգուղա անունով կը յիշուի իբրեւ անդամ մը հիւսիսէն Բաբելոնի դէմ խուժող

⁴⁴ Zyl. E, b. m. Streck, Assurbanipal, S. 156.

⁴⁵ A. Jirku, Altorient. Kommentar zum AT, 43.

⁴⁶ Հաւանաբար Փղշտացիներուն դէմ եղած Սուսիոյի պատգամներն ալ (Բ. 4 յջբ.) Սկիւթացւոց յարձակման կը հային: Որովհետեւ Սոփոնիա 630ի ժամանակները կը դործէր, չկայ ոչ մէկ դժուարութիւն այս մեկնութեան դէմ: Հմմտ. Prášek, Gesch. I, 143, ծնթ. 1: Sellin, Gesch. I, 284: Schmidtke, անդ., 45, ծնթ. 3: Սկիւթացիներու մերձեցումին հակառակ կ'եւէ Greßmann, Der Ursprung der isr.-jüd. Eschatologie, 146:

աղղերու ամբոխին մէջ: Բայց որովհետեւ
մէկ կողմանէ Սկիւթացիները տակաւին
610ին Նաբուպոդասարի հետ դաշնակից էին
եւ միւս կողմանէ Մարերու ձեռքով ասոնց
նուաճուիլը մարական-լիւդիական խաղա-
ղութիւնը կնքելէն յառաջ կ'իյնայ⁴⁷, Սկիւ-
թացիները Բաբելոնին կրնային վտանգաւոր
դարձած ըլլալ միայն 610—585/584 կամ
590 տարիներու շրջանին. որովհետեւ մա-
րական-լիւդիական պատերազմը Հերոդո-
տոսի համաձայն հինգ տարի տեւած է⁴⁸.
մինչ Երեմիայի այս տեղիքն Երուսաղէմի
կործանումին յաջորդող ժամանակաշրջանէն
է⁴⁹: Իսկ թշնամի աղղերու համադրութիւնը
չառ լաւ կը յարմարի իբրեւ Ասորեստանի
դէմ ելած ակոյեաններու. ճիշդ Ասարհադ-
դոնի եւ Ասուրնասիրպալի պատգամահար-
ցութեան ժամանակն է այս շրջանը⁵⁰:
Schmidtke⁵¹ հարաւոր կը գտնէ՝ թէ Ասորես-
տանի դէմ ուղղուած հին դատաւճիռ մը
հիմայ Բաբելոնի դէմ կը դործածուի կամ
այս հիւսիսային աղղերն արդէն աշխարհի
կատարածի զաղափարին մէջ առնուելով ա-
մէն չարիքի լրումը կ'ըմբռնուէին:

Մարերը Հաղիսի քով սկիւթական ուժը

⁴⁷ Chron. G. Herod. I, 74. Lewy, Forschungen.

15 յջ.:

⁴⁸ Տե՛ս Schmidtke, անդ, 45:

⁴⁹ Եր. ԾԱ., 11:

⁵⁰ 616ին Մաննացիներն Ասորեստանցիներու հետ
դաշնակից էին. հմմտ. Chron. G. 5 առ Schmidtke,
անդ, էջ 46, ծնթ. 1:

⁵¹ Անդ, էջ 46:

խորտակելով լիւզիական պետութեան դրացիները դարձան: Հաւանաբար Սկիւթացիները կրկին իրենց հայրենիքը՝ հարաւային եւրոպա վերադարձան, ուր կը բնակէին առօնք արէմենեան արձանադրութեան համաձայն⁵² եւ որոնց դէմ ուղղած էր Դարեհ Վշտասպեան իր զէնքերը:

§ 3. ԱՇԳՈՒԶԱՆՍԿԻՒԹԱՅԻՆԵՐՈՒՆ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Հստածներէն կը հետեւի թէ Ս. Գրքի Ասքանադ-Աչքենադ նոյն է Աչքուզա-Սկիւթացիներուն հետ, որոնք է. դարուն ն. Բ. ամբողջ Յառաջակողմեան Ասիան զարսափի մատնած եւ միաժամանակ իրենց թէեւ ոչտեւական տիրապետութեան եւ արուեստի ազդեցութեան հետքերը հոն ձգած են⁵³: Նոյն իսկ Յառաջակողմեան Ասիոյ այս կամ այն ժողովրդեան հետ անոնց ունեցած ազդակցական ազդերսի մասին խօսք կ'ըլլայ. այսպէս Ասքանադ-Աչքենադ Ասքանացիներուն՝ փոխլիական ցեղի մը հետ նոյնացուցած են Դիր⁵⁴, Հսրերդ⁵⁵, Հեցրնաուէր⁵⁶ եւն, որ նաեւ Միւսիա եւ Հայաստան հնարաւոր կը համարի: Թէեւ մեր աղպային աւան-

⁵² Բարեւական բնակիչը զիրենք Գիմերընի կ'անուանէ:

⁵³ Հմմտ. B. Piotrowski, Skify i Zakawkaze. Trudy otdela Wostoka III (1940), Leningrad, էջ 71—90:

⁵⁴ C. Dier, Genesis, էջ 94:

⁵⁵ Hoberg, Genesis, էջ 114:

⁵⁶ M. Hetzenauer, Commentarius in librum Genesis, էջ 188:

դուժիւնն այս կարծիքին նեցուկ ըլլալ կը
թուի, որովհետեւ մեր մատենագիրները,
նոյն իսկ դասականները կ'աւանդեն մեր ինչ-
պէս թորգոմական, նոյնպէս եւ ասքանաղեան
ծաղումը⁵⁷: Բայց որովհետեւ Ս. Գրքի ազ-
գաստմարի համաձայն Ասքանաղ եւ Թոր-
գոմ իրարու եղբայր են, ուստի չեն կրնար
երկու եղբայրներ միեւնոյն ժողովրդեան նա-
խահայրերն ըլլալ: Հետեւաբար այս կրկին
աւանդութիւններէն միայն մին գոյութեան
իրաւունք ունի եւ այս կրնայ ըլլալ միայն
Թորգոմի աւանդութիւնն, որուն մասին յա-
ջորդ գլխուն մէջ. իսկ Ասքանաղի աւան-
դութեամբ⁵⁸ կ'ուզէին դուցէ մեր նախնի-
ներն փոխգիացիներուն հետ իրենց ունե-
ցած ազգարանական արեւակցութիւնն ար-

⁵⁷ Վերջնոյս համար կը վկայէ միայն Կորիւն
(էջ 7), եթէ առ ալ յետամուտ է, ինչպէս կը կաս-
կածի նաեւ Մեծ. Հ. Ակիւնեան (բերանացի հաղոր-
դուած): Որովհետեւ բացի Կորիւնէն առաջին անգամ
Յովհ. Կաթողիկոսն է որ կը յիշատակէ Ասքանաղ
իրրեւ Հայոց նախահայր եւ այն յաճախակի (տե՛ս էջ
11, 12, 13 եւն. տպ. Թիֆ. 1912), եւ ոչ իսկ Խորե-
նացւոյն ծանօթ է Ասքանաղ իրրեւ նախահայր, որ
անտարակոյս աւելի պաճուճեալ կերպով պիտի ներ-
կայայնէր: Մինչ Թորգոմի աւանդութեան համար կը
դանենք մեր մատենագիրներուն, նոյն իսկ դասականնե-
րուն քով բաղձաթիւ վկայութիւններ, ինչպէս Փառ-
Բիւղ Յառաջարան, էջ 1, Գ., Ժ., էջ 32, Ե., Լ.,
էջ 227. Ազաթ. Յառաջարան, ՂԼ. 6 էջ = § 776, ՂԼ. 6 Ժ.
= § 796. Եւստի զարեւրէն՝ ՂԵՆՈՂ, էջ 141, 170.
Մովս. Խոր., Պատմութիւն Ա., ՂԼ. Ժ, ՂԼ. Ժր եւն.:
Ըստաւանդէն կը հետեւի թէ Ասքանաղի հայկ. աւան-
դութիւնը բոլորովին անհիմն է:

⁵⁸ Եթէ ընդհանրապէս գոյութիւն ունէր:

առայայտել, մանաւանդ որ արդէն Հերո-
դոտոս (VII, 73) Հայերը փոխադրական
ցեղերու մէջ կը դասէ: Ուստի եթէ Աշ-
քենաղ — Աշդուղա — Սկիւթացիներու համա-
դրութիւնը փոխադրական Ասկանացիներու
կամ Փոքրասիոյ Ասկանիոսի⁵⁹ հետ ներեալ
է, որ անկարելի ալ չէ նկատելով որ դուրսէ
Աշդուղա — Սկիւթացիներու փոքր մաս մը հոն
մնացած կամ անոնց այն տեղուան (վերջին)
բնակավայրի վրայէն անուանուած է, կա-
րելի է նաեւ — եւ սակայն միայն այս տեսա-
կէտով — Հայերը համադրութեան եզր առ-
նել: Ամէն պարագային բոլորովին սխալ է
Կնոբէլի⁶⁰ կարծիքն, որ Ասքենաղով Գերմա-
նացիները կը հասկնայ հետեւելով յետագայի
հրէական աւանդութեան⁶¹: Ընդհանրապէս

⁵⁹ E. König, Genesis, էջ 393:

⁶⁰ Knobel, Die Völkertafel der Genesis, էջ 33 յջ:

⁶¹ Այսպէս Թոգարմա երուսաղէմեան Մեգիլայի
մէջ (I, 71 b) ירמניקיה (Գերմանիկիա) է, որ Նաւ-
կուտի եւ այլ բնագիւրներուն մէջ רמניא (Գերմա-
նիայի) հետ կը չփոխուի եւ միայն ռաբ. Բերեքեայի
իրր անհատական կարծիքը Գերմանիկիա կը յիշուի:
Այս միայն թիւրիմացութեամբ ծաղում առած մեկ-
նութիւնն, որով Թոգարմա իրրեւ Գերմանիա կը
հասկցուի, անդրադոյն սխալի ալ առիթ տուած է՝ թէ
Թոգարմա է Բարբարիան (այսպէս երուսաղէմեան Բ.
Թարգումն առ Մն. Ժ., 3), որովհետեւ Գերմանիա յա-
ճախ Բարբարիայի հետ կը չփոխուի: Բնականաբար
նաեւ Թարգումի առ Եզ. Իէ, 14. מדינת ורמניא
եւ առ ԼԸ. 6. מדינת ורמניא ընթերցուածը փոխա-
նակ Բոնոնիա (= տունն Թոգարմա), որ անտա-
րակցայ սխալ զբոսադրութիւն է փոխանակ Գերմա-
նիայի, մեր Գերմանիկիան հասկնալու է: Հմտ.
A. Neubauer, La géographie du Talmud, p. 421 ss.
S. Krauß, Die biblische Völkertafel im Talmud,

Յովսէփոսի ⁶² 'Ρηγῖνες անունն անկարելի է մեկնել ⁶³, բայց ասով դէթ ապահով ապացոյց մը կը ստանանք թէ իւր ժամանակը տակաւին անծանօթ էր այս հրէական աւանդութիւնն, որուն համաձայն Աշքենազ Գերմանիա է եւ Աշքենազիմ Գերմանացիները կամ գերման եւ ասոնցմէ սերած լեհ Հրեաներն են :

«Երբ աղղահամարին մէջ Գոմեր եւ Աշքենազ հօր եւ որդւոյ աղերսի մէջ կը ներկայանան, ասոր մեկնութիւնը կարելի է միայն Կիմերացիներու եւ Սկիւթացիներու միջեւ տիրող իրական աղղաբանական արեւնակցութեան մէջ փնտռել : Բաց աստի երկուքն ալ միեւնոյն տեղէն՝ հարաւային Ռուսաստանէն կու գային : Իսկ գլխաւոր պատճառն անոր մէջ կը կայանայ, որ Սկիւթացիներն ալ նոյն ճամբան ըրին, որուն վրայէն իրենցմէ յառաջ Կիմերացիները քալած էին եւ թէ անոնք Կիմերացիները փոխանակեցին Յառաջակողմեան Ասիոյ հիւսիսային մասին վրայ անոնց ունեցած 'տիրապետութիւնը, գրաւելով ⁶⁴ :

Midrasch und Targum. MGWJ (= Monatsschrift f. Geschichte und Wissenschaft des Judentums), 1895, էջ 9 եւ 53 :

⁶² Ant. I, 6, 1 :

⁶³ Հմմտ. նաեւ Ս. Յերոն. Quaest. in Gen. 10, 3. Migne, PL, 23, col. 951 :

⁶⁴ Schmidtke, անդ, էջ 46 յժ. :

Գ Լ Ո Ի Խ Գ .

ԹՈՐԳՈՄ

§ 1. ԹՈՐԳՈՄ-ԹՈԳԱՐՄԱ-ԹԱԳԱՐԱՄԱ-ԹԻԼ-ԳԱՐԻՄՄՈՒ

«Ի տանէ Թորգոմայ ձիովք եւ հեծելովք եւ ջորովք լցին զվաճառս քո»¹: Այս *bēṭ tōgārmāh*, եօթանասնից Թօրգարմա եւ Թօրգարմա, վուլգատա *Thogorma*, որ աղգահամարին մէջ² իբրեւ երրորդ որդի Գամերի յառաջ կը բերուի, ձայնական կերպով բոլորովին կը համապատասխանէ արդէն Բողաղքէօյի արձանագրութիւններու մէջ յիշուած Թեղարամա (*Tegarama*) կամ Թաղարամա անուան, որուն զիրքն այս արձանագրութիւններու հիման վրայ կարելի է ապահովապէս որոշել:

KBo III, 1. I, 38, Թեւիպինուշի³ մէկ արձանագրութեան մէջ ուրու Թա-ղա-րա-մա կը յիշուի: Դժբախտաբար այս արձանագրութիւնս պահպանուոր է, բայց որովհետեւ անկէ քիչ մը առաջ (տող 36) Կարգամիշ կը յիշուի, ըստ այսմ Թաղարամա այս քաղաքին քովերը փնտռելու ենք:

¹ Եղեկ. Իէ, 14. տե՛ս նաեւ ԼԸ, 6:

² Ծննդոց Ժ, 3 — Ա. Մնաց. Ա, 6:

³ Տառադարձութիւն եւ Թարգմանութիւն առ Friedr. Hrozný, *Boghazköi-Studien*, III (Leipzig 1919), 90 չէք.:

21. Եւ Թեգարամա քաղաքին բոլոր մեծամեծներն ընդ առաջ :
22. Ասլա պահեցին զիս հոն : Եթէ դեռ Հայաշա քաղաքը
23. արչաւած ըլլայի, ասոր համար տարին բաւած պիտի չըլլար,
24. Եւ մեծամեծներն ըսին ինծի. «Ասոր համար տարին չափազանց կարճ է,
25. եւ դուն, մեր տէրը, մի՛ չուեր դէպի Հայաշա» : Այն ժամանակ
26. չարչաւեցի դէպի Հայաշա, այլ դէպի Հարրան :
27. Այն ժամանակ բանակս Հարրան եկաւ,
28. եւ ես բանակը հոն բերել տուի :

Թեգարամա կը յիշուի դարձեալ KBo V, 6. II, 27, 30, 38 եւ KBo VI, 28. յառաջակողմ 12, Հատտուշիլ Գ.ի մէկ հրովարտական մէջ : Վերջին տեղիքիս համաձայն «Թշնամին Իշուվա երկրէն կու գայ եւ Թեգարամա երկիրը կ'աւերէ» :

Ըստ այսմ Թեգարամա Կարգամիշի, Իշուվայի եւ Հարրանի մէջտեղը փնտռելու է : Որովհետեւ Իշուվա Ծովաց աշխարհը կը համարուի⁶, ըստ այսմ Թեգարամա Եփրատին քով Կարգամիշի եւ Խարբերդի միջեւ ըլլալու է :

⁶ S. Fr. Schmidtke, Die Japhetiten der biblischen Völkertafel, էջ 50.

Աղբիւրները Թորգոմի մասին յաջորդ-
 դարերու համար կը լռեն: Միայն Ը. դարու
 վերջերն ասորական արձանագրութիւններու
 մէջ վերստին կը յիշուի: Ասորեստանցիք ժողովրդական ստուգաբանութեամբ Թեգարա-
 մայէն Թիլ-գարիմմու կերտեցին, ըստ
 որում այս անուան մէջ Թիլլու («աւերակ-
 բլուր» բառին մնացորդը դտան⁷: Հին Կտա-
 կարանի գրքերն անուանս նախնական ձեւը
 պահած են: Թէ Թիլ-գարիմմու իրապէս
 յետագոյն ժամանակի ձեւն է, անտարա-
 կուսելի կերպով կ'ապացուցանեն նաեւ
 Բողաղքէօյի եւ ակկադեան արձանագրու-
 թիւններն, որոնք տակաւին միշտ Թեգա-
 րամա ձեւը կը ներկայացնեն⁸:

Սարգոնի եւ Սենեքերիմի (Sanherib)
 ասորական արձանագրութիւնները Թիլ-
 գարիմմու այլ եւս երկրի անուն չեն գիտեր,
 այլ միայն քաղաքի անուն⁹:

Սարգոն 712ին Մելիդդուի Տարխունագի
 Թադաւորին դէմ կ'արշաւէ, որովհետեւ

⁷ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches (Leipzig 1920), 84; Schmidtke, անդ, 50.

⁸ Fr. Delitzschէն ի վեր (Wo lag das Paradies?, էջ 246) բոլոր մասնագէտները միաբան են թէ Թիլ-գարիմմու եւ Թողարմա նոյն են:

⁹ Forrer, անդ, 75 կը միտի Թիլ-գարիմմու այսօրուան Գիւրիւնի հետ նոյնացնել, որովհետեւ անուանս մէջ կ'ուղէ նշմարել Գարիմմու: Ըստ Պաղոմէոսի Հոռոմէացոյ ժամանակ քաղաքս Caurena կը կոչուէր: Գիւրիւն այսօր Ակնի եւ Արարկիւրի հետ Կամմանուր նշանաւոր վայրերէն է:

ղլացած էր հարկ վճարել¹⁰ եւ անոր Մելիզդու (յետագայ ժամանակի Մելիախնէ), մայրաքաղաքը կը նուաճէ: Տարխունազի թիւ-դարիմմու բերդը կը քաշուի: Սակայն թիւ-դարիմմուն ալ կը գրաւուի եւ Տարխունազի ընտանիքով եւ 5000 ռազմիկներով զերի կը բռնուի: Թիւ-դարիմմուի եւ շրջակայ երկրին մէջ, որ Կամմանու¹¹ անունով երեւան կու գայ, նոր դաղթականութիւն կը հաստատուի եւ ասորեստանեան պետութեան հետ կը միացուի: Հաթեան թեղարամայի սահմանին մէջ՝ այժմ Եփրատի արեւմտեան կողմը, փնտռելու ենք Մելիզդու, Կամմանու եւ անմիջնորդապէս Եփրատի եզերքը Կումմուխու (յետագայի Կոմաղենէ):

Սենեքերիմ 695ին կը կոռէր թիւ-դարիմմուի դէմ, ուր Գուրգի անունով մէկը թագաւորութիւն մը հաստատած էր: Սպարապետ մը յաջողեցաւ թիւ-դարիմմու նուաճել, սակայն քաղաքն աւերելէն ետք Գուրգիի ուժեղ բանակէն ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ¹²: Սենեքերիմի ժամանակ հին թագարամայի երկիրը թաքալ անունով կը յիշատակուի: Թիւ-դարիմմու ալ կը յիշուի երբեմն իբրեւ թաքալ

¹⁰ Տարեդրութիւնները 178 յջ. = KTS I, էջ 30 եւ շեղագարդ արձանագրութիւնը 78—83 = KB II, 62 (KTS I, էջ 112):

¹¹ Անունս իր զոյութիւնը պահէց յետագայ ժամանակի Կոմանա անունով, որ կը դաճուի Սիհուն (Sarus) գետին արեւելեան ճիւղին վրայ (Սառան):

¹² Forrer, Provinzeinteilung, էջ 80 յջ.; Schmidtke, անդ, էջ 51.

կարելի է : Որովհետեւ Թեգարամա անունն ,
ինչպէս Բողաղքէօյի արձանագրութիւնները
կը հաւաստեն , շատ աւելի հին է քան ասորե-
ստանեան արձանագրութիւններու Թիւ-դա-
րիմմու եւ Ս . Գիրքն անուանա հնագոյն ձեւը
պահած ըլլալուն , ասորեստանցիներու կող-
մանէ ուղղակի ազդուած ըլլալու պարագան
անհիմն կը դարձնէ ¹⁵ :

Ինչպիսի՞ ժողովուրդ կը բնակէր Թողար-
մայի մէջ : Հին Հաթերու տիրապետութեան
ժամանակ Թողարմայի ժողովուրդը Մի-
տաննի ժողովուրդը եղած ըլլալու է . որով-
հետեւ Թողարամա Միտաննիի սահմանակից
է եւ Շուպիլիուլիում կը կոուի Միտաննիի
Տուշրատտայի դէմ Թեգարամայի համար ¹⁶ :
Անիկա եւ կը ստանայ «Թողարամա երկրին
կէսը» եւ այն տեղ , ինչպէս միւս նուաճուած
տեղերը Հաթեր կը բնակեցնէ : Սարգոն հոս
կը դադրեցնէ Սուտի (Suti) ցեղը՝ «անապատի
վաչկատունները» ¹⁷ : 706ի ժամանակներն Ար-
մէն-Փուլգացիները Գուրդիի առաջնորդու-
թեամբ Թաբալ մտած եւ նոյն իսկ մինչեւ

¹⁵ Հմմտ. Schmidtke, անդ , էջ 52, 13 յջ. , որուն
համաձայն սակայն Ծննդոց Ժ . դուրսը դատելով հոն
յիշուած ազգերու անուններէն ամէնէն կանուխ միայն
է . դարուն կրնայ գրուած ըլլալ (էջ 18) , կարծիք մը ,
դոր երբեք կարելի չէ ապացուցանել :

¹⁶ KBo I, 1; 17 յջ. Weidner (առ Schmidtke,
անդ 52, ծնթ. 2), Polit. Dokumente aus Kleinasien, 7.

¹⁷ Շքեղադարդ արձանագրութիւնը 82 (19) = KB
II, 62 (54) կամ KTS I, էջ 112 (98). Sutûի մասին
տե՛ս Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (Leipzig
1915), 1038 յջ. :

Թիւ-գարիմմու յառաջացած ըլլալու են. այս պատճառաւ ալ երկիրը յետոյ Փոքր-Հայք անունն առաւ ¹⁸ :

Ասով Forrer ալ կ'իւրացնէ Հայոց գաղթի թուականի մասին տիրող ընդհանուր կարծիքը, մինչ Լեման-Հաուպտ ¹⁹ քիչ մը այս տեսութենէն կը շեղի նկատելով գաղթականներու մէջ երեք տարր — բուն Հայեր, Կիմերացիներ եւ այս երկու թրակեան ցեղերու միջեւ գտնուող խառնուրդ ժողովուրդ մը, մասնաւորապէս Հայեր, որոնք իրենց գաղթի ժամանակ արդէն Փոքրասիոյ նախահնդեւրոս. ժողովուրդներու հետ այն աստիճան խառնուած են, որ ապագայի Խաղտիքներու հետ ունեցած խառնուրդը չնչին համարելու է: Արդէն յոյն դասական մատենագրութիւնը Հայերը հնդեւրոս. բունին թրակեան եւ այն փոխդական ճիւղին կը վերագրէ. բացի Հերոդոտոսի ծանօթ տեղիքէն (VII 73) նշանակալից է Եւդոքսոս Կնիդացւոյն (Դ. դար ն. Ք.) խօսքը ²⁰ «Հայերը փոխդական ծագումէ են եւ իրենց լեզուին մէջ շատ մը փոխդական տարրներ ունին», որ P. Kretschmerի համաձայն ²¹ լեզուական իրո-

¹⁸ Forrer, Provinzeinteilung, 81, Schmidtke, անդ, 52.

¹⁹ Armenien, II, 2, S. 691 ff.

²⁰ Տե՛ս Ստեփ. Բիւզանդացի Armenia անունն ներքեւ:

²¹ Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, S. 208.

զութեանց համապատասխան է: Բայ աստի
 Հայերն իրենց ներգաղթի ճանապարհին
 վրայ կը ձգեն յաճախ յիշատակ մը Armenion
 կամ Orminion անունով. այսպէս Armenion
 մը կը գտնուէր Թեսաղիոյ Boibe
 լճին քովերը: «Եթէ Հայերը», կ'ըսէ
 Kretschmer ²² «ինչպէս Փոիւզացիներն Եւ-
 րոպայէն Ասիա գաղթած են, այն ժամանակ
 շատ լաւ կրնային յառաջագոյն Փոիւզացի-
 ներու քովերը՝ Թեսաղիոյ հիւսիսակողմը
 հաստատուած ըլլալ: Իսկ Թեսաղիա նախա-
 պատմական ժամանակ թրակեան ներխու-
 ժում» տեղի ունեցած է: Boibeis limne
 անունն, որուն քով Armenion կը գտնուէր,
 կը ցուցնէ արդէն թէ հնդեւրոպ. bh թրա-
 կեան եւ ոչ-յունական կերպով ներկայա-
 ցուած է պարզապէս եով փոխանակ թաւի:
 Boibe ապահովապէս նոյն է Phoibeի հետ,
 հմմտ. թրակ. Brygoi, Bryges, յուն.
 Phryges եւն: Այս Armenion անունն իլիւ-
 կանին մէջ ²³ կը յիշատակուի իբր Ormenion
 եւ յետագային ²⁴ Orminion, իսկ այս enի
 inի ձայնափոխութեան համար կրէ չմէր
 իբր համեմատութեան եղբ յառաջ կը բերէ
 թրակ. Minde եւ Mende. Արդ արեւելեան
 Բիւթանիա լեռ մը կ'անուանուի Orminion
 oros ²⁵, իսկ ուրիշ մը՝ «Հաղիսի ագրերա-

²² Անդ, էջ 210:

²³ II, 734.

²⁴ Strabo IX, 18 C., 438.

²⁵ Ptol. VI, 10.

կունքը» Փոքր Հայքի մէջ Armenion oros, այս դէպքիս ալ նոյն ձայնափոխութիւնը տեղի կ'ունենայ: Վերջապէս պարսիկ արձանագրութեանց մէջ, որոնց մէջ a, e, o ձայնաւորները չեն զանազանուիր, Հայաստան ինքնին կ'անուանուի երբեմն Armaniya (= Armeni-on), երբեմն Armina (= Or-min-ion): Բիւթանիոյ Orminion լեռը, «Սինոպի քով Armene նաւահանգիստն եւ վերջապէս Armenion լեռը Հաղիսի աղբերակունքը կը ցուցնեն մեզի այն ուղին, զոր Հայերն արեւմուտքէն դէպի արեւելք Գաղթի ժամանակ կտրած են. Հաղիսի արեւելեան կողմը տարածուող աշխարհէն՝ Փոքր-Հայքէն ապա աւելի դէպի արեւելք յառաջացած են»: Նաեւ Ur-me-ni(-u-hi-ni) տեղւոյ անունը, զոր Մենուաս Թաղաւորն իւր դէպի արեւմուտք կատարած արշաւանքի ժամանակ կը յիշէ ²⁶, կը համապատասխանէ Orminionի եւ այս անունը «կրնայ, ըստ Լեման-Հաուստի ²⁷, չափ մը նման կայաններու մէջէն Հաղիսի աղբերակունքը դուրսուող եւ բուն Հայաստանին ամէնէն մերձաւոր կայանը նշանակել: Հոս կը նստէին հետեւաբար Հայերը Ը. դարուն սկիզբները ն. թ.»: Ասկէ կ'եզրակացնէ Հայաստանի վաստակաւոր խուղարկուն ²⁸, Թէ Forrerի

²⁶ Հմմտ. նաեւ իւր որդւոյն՝ Արգիստիսի արձանագրութիւնը՝ «բաղաք (?) Ուրմանի»:

²⁷ Անդ, էջ 692:

²⁸ Անդ, Յուսկուածք, էջ 48*:

նշանակած «ճշգրիտ թուականը» Հայոց ներգաղթի մասին, որ է 706 Ն. Ք. — եթէ անձուկ իմաստով Հայոց Փոքր-Հայք հաստատուելուն կը մերձեցուի, սխալ է: Բայց հնարաւոր է 706 տարւոյն դէպքերն ընդհանուր գաղթաշարժին մէկ փուլը նկատել, երբ Հայերն իբրեւ նոր ցեղային տարր մը մտան այն աշխարհն՝ իրենց ասպագայ հայրենիքն — ուր Խաղտիները կը բնակէին ու կ'իշխէին:

§ 2. ԹՈՐԳՈՄԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԻԲՐԵԻ ԶԻԱՎԱՃԱՌ

Թէ Թորգոմ անունն ապրեցաւ նաեւ այն ժամանակներն, երբ իր մասին սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ ամէն յիշատակութիւն կը դադրի, կը վկայեն Հին Կտակարանէն յառաջ բերուած տեղիքներն: Ըստ Եղեկ. Ի, 14 Թորգոմ Տիւրոսի հետ ձիու եւ գրաստի վաճառականութիւն կ'ընէ. Եղեկ. ԼԸ, 6 Թորգոմ կը համարի «ի ծագացն հիւսիսոյ» Գոմերի շարքերուն մէջ: Այս ամէնը կը յարմարի Հայաստանի: Եղեկիէլի տեղիքը կ'ենթադրէ ձիարուծութեան նշանաւոր երկիր մը: Յայտնի է թէ Թորգոմի քովերը գտնուող տաւրոսեան երկիրն, որ ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ *Muṣri*²⁹ կ'անուանուի, ձիարուծութեան շատ յարմար է: Ասկէ կը ստա-

²⁹ Տե՛ս Սաղմանասար Ա.ի արձանագրութիւնը (Rawlinson, The Cuneif. Inscript. of West. Asia, հատոր 3, 3, սուղ 3—5). Թագապաշտար Ա.ի արձանագրութիւնը, սիւնակ V, 67, 70, 74 եւ այլն = KB I, էջ 15—47:

նար Սողոմոն իւր ձեռքը: Գ. Թաղ. Ժ. 28 = Բ. Մնաց. Ա. 16 կը կարդանք. «Եւք երիւարաց Սողոմոնի յեգիպտոսէ, եւ ի Թեկուայ³⁰ վաճառք արքայի. եւ առնուին ի Թեկուայ գնովք»: Պէտք է հոս միտ դնել որ երբայեց. *mišrājim* այս տեղ եգիպտոս թարգմանելն, ինչպէս բոլոր Ս. Գրքի թարգմանութիւններու մէջ կը գտնենք, բոլորովին սխալ է, որովհետեւ **מִשְׂרָאִים** հոս կա'մ սխալադրութիւն մըն է փոխանակ **יִשְׂרָאֵל** կա'մ — գուցէ աւելի հաւանական — վերջավանկի **יִשְׂרָאֵל** բնակիչներու անունով (*gentilicium*) հասկնալու է: Ամէն սլաւոնացիին «ձիարուծութեան բոլորովին անյարմար եգիպտոսի»³¹ վրայ առնուին անտեղի է, արդէն Կուէի՝ այսինքն Կիլիկիայի հետ միասին յիշատակուիլն ասոր հակառակ կ'ելլէ: Այս *Muṣrīn* նոյն է մեր մատենագիրներու Մուզուր, Մզուր, Մնձուր ձեւերու³² կամ Գէորդ Կիպրացւոյն³³ *χλέρμα*

³⁰ Թէեւ երբ. ուղիղ ձեւով ունի *kueh* **קֹּחַ**

ինչպէս եւ Վուլգ. *Coa*, բայց յուն. *Θεουὲ*, ինչպէս եւ Պեղիտտան *tegra* (կարծեմ խնդիր չի վերցնել որ հոս զի տեղ; դրուած է, այս երկու դրերը շատ դիւրաւ կրնան իրարու հետ շփոթիլ): Արդեօք եօթան. եւ Պեղիտտան երբայեցերէնի բացատրականի Շը՝ կարդացած էն՝ **ו** կամ **ז**, թէեւ տեղիքս ճշդիւ բացատրականով թարգմանուած է:

³¹ Al. Jeremias, *Das alte Testament im Lichte des alten Orients*⁴ (1930), էջ 167.

³² Այս կարծիքն ունի նաեւ Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Erân* և *Philologus*, Supplementband X, էջ 236.

³³ H. Gelzer, *Georgii Cyprii descriptio orbis Romani* (Leipzig 1890), էջ 49 եւ 183—184:

նշանակած «ճշգրիտ թուականը» Հայոց ներդադրի մասին, որ է 706 Ն. Ք. — Եթէ անձուկ իմաստով Հայոց Փոքր-Հայք հաստատուելուն կը մերձեցուի, սխալ է: Բայց հնարաւոր է 706 տարւոյն զէպքերն ընդհանուր դադրաշարժին մէկ փուլը նկատել, երբ Հայերն իրրեւ նոր ցեղային տարր մը մտան այն աշխարհն՝ իրենց ապագայ հայրենիքն — ուր Խաղտիները կը բնակէին ու կ'իշխէին:

§ 2. ԹՈՐԳՈՄԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԻՐԵՆԻ ՁԻԱՎԱՃԱՌ

Թէ Թորգոմ անունն ապրեցաւ նաեւ այն ժամանակներն, երբ իր մասին սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ ամէն յիշատակութիւն կը դադրի, կը վկայեն Հին Կտակարանէն յառաջ բերուած տեղիքներն: Ըստ Եղեկ. Ի, 14 Թորգոմ Տիւրոսի հետ ձիու եւ զրատի վաճառականութիւն կ'ընէ. Եղեկ. ԼԸ, 6 Թորգոմ կը համարի «ի ծագացն հիւսիսոյ» Գոմերի շարքերուն մէջ: Այս ամէնը կը յարմարի Հայաստանի: Եղեկիէլի տեղիքը կ'ենթադրէ ձիարուծութեան նշանաւոր երկիր մը: Յայտնի է թէ Թորգոմի քովերը գտնուող տաւրոսեան երկիրն, որ ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ *Muṣri* ²⁹ կ'անուանուի, ձիարուծութեան շատ յարմար է: Ասկէ կը ստա-

²⁹ Տե՛ս Սաղմանասար Ա.ի արձանագրութիւնը (Rawlinson, The Cuneif. Inscr. of West. Asia, հատոր 3, 3, տող 3—5). Թաղդատպադսար Ա.ի արձանագրութիւնը, սինակ V, 67, 70, 74 եւ այլն = KB I, էջ 15—47:

նար Սողոմոնի իւր ձեռքը: Գ. Թադ. Ժ. 28 = Բ. Մնաց. Ա. 16 կը կարդանք. «Եւք երիվա-
րաց Սողոմոնի յեզիպատոսէ, եւ ի Թեկուայ³⁰
վաճառք արքայի. եւ առնուին ի Թեկուայ
զնովք»: Պէտք է հոս միտ դնել որ երբայեց.
mišrājim այս տեղ եզիպատոս թարգմանելն,
ինչպէս բոլոր Ս. Գրքի թարգմանութիւններու
մէջ կը գտնենք, բոլորովին սխալ է, որով-
հետեւ **מִשְׁרָאִים** հոս կա'մ սխալադրութիւն մըն
է փոխանակ **מִשְׁרָאִים** կա'մ — դուցէ աւելի
հաւանական — վերջապահիկ **מִשְׁרָאִים** բնակիչ-
ներու անունով (*gentilicium*) հասկնալու է:
Ամէն պարագային «ձիարուծութեան բոլորո-
վին անյարմար եզիպատոսի»³¹ վրայ առնուին
անտեղի է, արդէն Կուէի՝ այսինքն Կիլի-
կիայի հետ միասին յիշատակուիլն ասոր հա-
կառակ կ'ըլլէ: Այս *Mušrūn* նոյն է մեր մա-
տենագիրներու Մուզուր, Մզուր, Մնձուր
ձեւերու³² կամ Գէորգ Կիպրացւոյն³³ *χλώρα*

³⁰ Թէեւ երբ. ուղիղ ձեւով ունի *kueh* קֹוֶה

ինչպէս եւ Վուլգ. *Coa*, բայց յուն. *Θεκουέ*, ինչպէս
եւ Պեչիտտան *tgca* (կարծեմ խնդիր չի վերջներ որ հոս
օժ տեղ; դրուած է, այս երկու գրերը շատ դիւրաւ
կրնան իրարու հետ շփոթիլ): Արդեօք եօթան. եւ Պե-
չիտտան երբայեցերէնի բացառականի չը՝ կարդացած
չե՞ն **ק** կամ **כ**, թէեւ տեղիքս ճշգիւ բացառականով
թարգմանուած է:

³¹ Al. Jeremias, *Das alte Testament im Lichte des alten Orients*⁴ (1930), էջ 167.

³² Այս կարծիքն ունի նաեւ Marquart, *Unter- suchungen zur Geschichte von Erân* Ի Philologus, Supplementband X, էջ 236.

³³ H. Gelzer, *Georgii Cyprii descriptio orbis Romani* (Leipzig 1890), էջ 49 եւ 183—184:

Μουζουρῶν ἢ հետ, գրեթէ երկարութեան 36—38, լայնութեան 38—40 աստիճաններու միջեւ ³⁴ :

Ինչպէս Պաղեստին, նմանապէս եւ Միջագետք ձիարուծութեան մասնաւոր յատկութիւն մը չունէին եւ հինաւուրց ժամանակէ ի վեր հոն ձի չէին բուծաներ: Զիտն տեղը կը բռնէր Էշը, որ հոս շատ լաւ կը զարգանար: Գեղեցիկ, սպիտակ էշեր, որոնք դեռ այսօր ալ Իրաքի գիւղացիներու պարծանքի առարկաներն են, հին ժամանակներն արդէն ծանօթ էին ³⁵, ասոնց հետ կային նաեւ գորշագոյն էշեր բծերով կամ անրիծ ³⁶: Թէեւ երկրագործութեան համար էշն այնչափ յարմարութիւն չունի ինչպէս եղը, սակայն բեռնակրութեան եւ արշաւի համար ամէնէն յարմարն է: Նաեւ իբրեւ կառաքարչ կը լծուէին բեռնակիր կառքերու ³⁷, աստուածներու կառքերուն ³⁸ եւ հին ժամանակ նաեւ սովորական առօրեայ կառքերուն: Այս պատճառաւ ամենահին ժամանակները թա-

³⁴ Մգուր եւ նման ձեւերու մասին տե՛ս H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen = Հայ. Թարգմ. էջ 128—129:

³⁵ S. Kraus, Talmudische Archäologie (Leipzig 1910—1911), հատ. II, էջ 117: Տե՛ս նաեւ Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, հատ. I (Heidelberg 1920), էջ 217 յջը., ընդարձակ կերպով կը խօսի Բաբելոնի իշարուծութեան եւ ձիարուծութեան մասին:

³⁶ J. N. Straßmaier, Inschriften von Nabukadnezar, 360. նոյնը՝ Inschriften von Cambyses, I, 1.

³⁷ CT XIV, 11, 8 յջը. հմմտ. Zeitschr. für Assyriologie, հատ. XVII, էջ 20.

³⁸ VAB I, 96. VI, 18. VII, 20.

զաւորներն ու մեհեանները բաւական թուով
էջերու նախիրներ կը պահէին, հակառակ
որ իշու կրկին զոյգ մը ամսական 900 սիլա
(378 լիտր) արմտիք կը սպառէր³⁹, որով-
հետեւ ուրիշ կառաքարչ անասուն չունէին:

Սակայն յետոյ «ձին» (sîsû) էջը շատ տե-
ուակէտէ կը դէլ. ասիկա այն նշանաւոր անա-
սունն էր, որ առասպելներու մէջ կրնար
պարծիլ՝ «Առանց ինծի, արշաւողիս [Երիվա-
րիս] ոչ մէկ թաղաւոր, կուսակալ, տէր եւ
իշխան ճանապարհորդութեան կ'ելլէ»⁴⁰:
Դիւրագրգիռ իշտարը բնականաբար «կը սի-
րահարի քաջարի երիվարին»⁴¹. այս պատ-
ճառով ալ յետոյ «սպիտակ ձիերն» ասոր
իրբեւ ուխտանուէրներու առարկայ կը դառ-
նան⁴²:

Սակայն երրորդ հազարամեակի վերջին
քառորդին⁴³ առաջին անգամ կը պատահինք
ձիուն, եւ տակաւին այն ժամանակ այնչափ
ցանցաւ էր, որ Համուրաբբիի օրէնքին մէջ չի
յիշատակուիր: Բայց այնպէս կը թուի թէ յա-
ջորդ դարերուն արագ կերպով տարածուած

³⁹ H. de Genouillac, Tablettes sumériennes archaïques (Paris 1902), թիւ 34, I (էջ 83); 35, I, II (էջ 86); 36, I (էջ 89) եւ էջ XXXIX.

⁴⁰ CT XV, 35, 5.

⁴¹ KB, հատ. VI, տախ. I, էջ 170. Gilgamesh-Epos, տախ. VI, տ. 53 = Ungnad-Greifmann, Gilgamesh-Epos (Göttingen 1911), էջ 31.

⁴² R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters (London 1892), թիւ 268, 13 յջ.

⁴³ Orientalische Literaturzeitung (Berlin), 1907, էջ 638; 1913, էջ 541.

է ամբողջ Յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ: Կոստէան թագաւորներու իրենց Եգիպտոսի բարեկամներուն ուղղած նամակներուն մէջ կը կարդանք անդադար՝ բարեմաղթութեան բանաձեւս. «Դուն, երկիրդ, տունդ, կիներդ, զաւակներդ, մեծերդ, ձիերդ, կառքերդ լաւ յիճակի մէջ գտնուին»⁴⁴: Այս շրջանին ձիերն Ասիոյ իշխաններուն սիրած նուէրներն էին: Բուրբարուրիաշ երկու անգամ Ամենովիի Դ. փարաւոնին ձիերու հինգ լուծկ'առաքէ⁴⁵, ասորեստանցիներու թագաւորն Ասուրբալլիտ անոր կ'առաքէ երկու սպիտակ նժոյգ⁴⁶, եւ Հատտիի Հատտուշիլ թագաւորը նամակի մը մէջ կը գրէ Բաբելոնի Կադաշման-էլլիլ Բ.ի. «Եղբօրս երկրին մէջ յարգէն առելի ձի կայ»⁴⁷: Ասոր հետ կը համաձայնի Հերոդոտոսի տեղիքը⁴⁸, թէ պարսիկ սատրապը Բաբելոնացի տանի մէջ 800 յովատակներու եւ 16.000 դամբրիկներու ասպատան ունէր:

Այս կողմերը ձիարուծութեան արուեստին ուսուցիչներն ու տարածողները կը համարի Հոռոնի⁴⁹ Արիականներն եւ մասնաւորապէս Հնդիկներն, որոնց գոյութիւնը Միջագետքի մէջ կ'ենթադրէ զէթ երկրորդ

⁴⁴ VAB II, 85, 5.

⁴⁵ VAB II, 83, 57; 91, 37.

⁴⁶ VAB II, 129, 10.

⁴⁷ KBO I, ԹԻԼ 10, 41.

⁴⁸ I, 192.

⁴⁹ Friedr. Hrozný, Die älteste Geschichte Vorderasiens, էջ 113 յջ.:

Հաղարամեակին: Ասոր ապացոյցներէն մին
է այն պարագան, որ ձիարուծութեան ու ձի-
ավարժութեան հայոց հաթեան ինչ ինչ բնա-
դիրներու մէջ կը գտնէ թուանշան ցուցնող
բացատրութիւններ, որոնք արիական, մա-
նաւանդ թէ հնդկական են: Այսպէս աշ-
խարհիս ամենահին ձիարանին՝ Կիկկուլիսի
(Միտաննուէն) հաթեան լեզուով գրած
գրքին մէջ (ԺԴ. դար չ. Գ.) կառարչաւի
հայոց բացատրութիւններու կը պատահինք,
որոնք հնդեւրոպական են, ինչպէս aika-
vartanna, որ կը համապատասխանէ սանսկր.
ēka-h «մէկ» եւ vartanna «շրջում, բոլոր-
ում» (լատ. verito, vertere) ձեւին: Յայտնի
է թէ Միտաննու պետութեան մէջ հաստա-
տուած էր նաեւ հնդիկ ժողովուրդ մը, որ
այս վերոյիշեալ բնադիրներու համաձայն
ձիարուծութեան ու ձիավարժութեան, ինչ-
պէս եւ կառարչաւի մէջ Հաթերու եւ ուրիշ
հին արեւելեան ժողովուրդներու ուսուցիչն
էր: Թէ հին ժամանակները՝ Դ. եւ Գ.
հաղարամեակին չ. Գ. ձին հին Արեւելքի
մէջ գրեթէ անծանօթ էր եւ Արիականներն
— ինչպէս եւ Բ. հաղարամեակին Հաթերն —
են, որոնք սէպ անասնոյն օգտակարութիւնը
կը ցուցնեն, ապացոյց է ասոր յատկացուած
բար. sisû, եբր. sîs, եգիպ. šesemt, որոնք
ամէնքն ալ արիական՝ սանսկր. aśvaḥ (չով)
բառէն եւ ոչ թէ կենտում — բառէն, որ է
ekuṣ, «հաթեան» — մեհենակ. ākuvaja,

akuvaja «ձիով» (*kuv*) փոխ ասնուած են : Իրողութիւն է որ թեթեւ՝ ձիաքարչ պատերազմական կառքերու զործածութիւնն, որոնցմով Արիականներն եւ ասոնց հպատակ խուռի ժողովուրդները հին Արեւելքի միւս աննպատակերսով զինուած ժողովուրդներու դէմ մեծամեծ յաղթանակներ կը տանէին, ստարեց ձիարուծութեան յատուկ մտադրութիւն դարձնել, այսպէս Միջագետքի մէջ կը գտնուին ձիու դանդախականներ, որոնք առ նուազն 1400 ն. Ք. համարելու է⁵⁰ : Սակայն յաջորդ դարերուն «ձիարուծութեան ամէնէն աւելի համբաւուած երկիրները կը համարուէին Մարաստան եւ Հայաստան⁵¹» : Սանդիմուտի գաւառին մէջ երկումեծ ասպատաններ⁵² կը գտնուէին եւ բնակիչներն իրրեւ ձիաբոյծ անմրցելի էին⁵³ : Մարաստան իւր արքունի հարկն ընդհանրա-

⁵⁰ St'a Hanns A. Potratz, Die Pferdegebisbe des zwischenstromländischen Raumes. AFO XIV (1941), 1—39.

⁵¹ Br. Meißner, Babyl. und Assyr. I, էջ 218.

⁵² Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon (Paris 1912), 191; 210.

⁵³ Thureau-Dangin, անդ, 170 յջք. : Արդէն Ուրարտայիները ճանչցած էին ձիու մեծ կարեւորութիւնն եւ ասոր համար ոչ միայն Ուրմիոյ լճին կողմերը ձիարուծութեան շատ հոգ կը տարուէր, այլ նաեւ Ուրարտուի թագաւորներն իրրեւ հարկ բաղմաթիւ երկիրներ կը ստանային Անգրկաւկասէն՝ մասնաւորապէս Սեւանի լճի կողմերէն, ինչպէս Արդիստիւ Ա. ի անդրկաւկասեան արշաւանքներու մասին ձգած արձանագրութիւններէն կը տեսնուի. հմմտ. Jos. Wiesner, Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient. AO 38, 2/4 (1939), 92 էջք, 8 տախ. :

պէս ձիերով կը հատուցանէր⁵⁴ : Լէհման-
Հաուպտ⁵⁵ կը գրէ այս կանանչաւէտ երկրի
մասին . «Շարդէն (Chardin), որ երջանկու-
թիւնն ունեցաւ Ատրպատական ոչ թէ մեղի
պէս ամառնային երաշտութեան ժամանակ,
այլ դարնան այցելելու, կը նկարագրէ Թալ-
րիզի հարաւային կողմը գտնուող արօտա-
տեղիներն . «Գաւառին ամենադեղեցիկ ձիերը
հոն կ'արածէին, գրեթէ 3000 հատ» :

Այս բանը կարելի է ըսել Հայաստանի մա-
սին, որուն բնակիչներն ըստ Արիստագորաս
Միլետացոյ (Հերոդոտոսի քով⁵⁶) «արջա-
ռով հարուստ» էին : Ստրաբոն⁵⁷ կ'աւանդէ
թէ Հայաստանի սատրապն ամէն տարի Միհրի
տօնին 20·000 մտրուկ կ'առաքէր Պարսից թա-
ղաւորին : Քսենոփոն⁵⁸ կը պատմէ թէ, երբ
յունական բիւրուց բանակը հայրենիք վերա-
դարձին (հայկական) դիւղ մը հասաւ, բա-
նակայիններէն ոմանք մէկ մէկ մտրուկ առին,
դորոնք դիւղի բնակիչները կը բուծանէին
արքունի հարկը վճարելու համար : Քսենոփոն
ինքնին «իրեն համար մէկ մտրուկ առաւ
եւ իւրաքանչիւր սպային մէկ մէկ հատ

⁵⁴ Ernst Klauber, Politisch-religiöse Texte der Sargonidenzeit (Leipzig 1913), Թիւ 34.

⁵⁵ Armenien einst und jetzt, II (1926—1931), էջ 318.

⁵⁶ Հերոդոտոս V, 49. «Կիւիկեցիներուն հարեւան՝
կը բնակին հայերն. ասոնք ալ շատ ոչխար ունին» :

⁵⁷ XI, 14, 9.

⁵⁸ Anabasis IV, 5, 34.

տուաւ: Այս երկրին (Հայաստանի) ձիերն այնչափ մեծ չեն, որչափ Պարսկաստանի ձիերը, բայց աւելի քաջաոյգ են⁵⁹»:

Հայաստանի ունեցած ձիերու այս առատութիւնը նկատելով ստիպուած ենք ենթադրել որ երկրին միւս բերքերուն հետ հայերը նաեւ ձիու վաճառականութիւն կ'ընէին: Թէ հայերու Տիւրոսի հետ ունեցած այս վաճառականութիւնն ինչ ճամբով տեղի կ'ունենար, չենք գիտեր, որովհետեւ պատմագիրներու քով այս մասին ո եւ է ակնարկութիւն չենք գտներ, մինչ Բարեկոնի հետ ունեցած վաճառականութեան մասին դասական տեղիք մ'ունինք Հերոդոտոսի քով, զոր հայերու ունեցած նաւու տարօրինակ մէկ տեսակն այն աստիճան կը զարմացնէ, որ զայն «երկրին ամենամեծ զարմանալիքը» կը համարի: «Անոնք», կը պատմէ նա, «կը որ եւ կաշիէ են: Վասն զի Հայոց աշխարհին մէջ, որ Ասորեստանի վերեւ կը գրտնուի, ուռնուոյ ճիւղեր կը կտրեն եւ անկէ կը շինեն նաւու դողաձեւ յատակն եւ ասոր վրայ կը ձգեն մաշկ մը իրրեւ ծածկոյթ տախտակամածի պէս, բայց ցոռկ եւ խելք չեն շիներ, այլ ամէն բան վահանի պէս կը որ է: Ապա այս ամբողջ նաւը կը լեցնեն յարգով եւ ասոր մէջ կը դետեղեն իրենց ասլրանքը, եւ դետն ի վար կ'ընթանան: Ընդհանրապէս

⁵⁹ Անդ, IV, 5, 35—36: Հայաստանի արդասարկութեան եւ ձիերու հարստութեան մասին տե՛ս նաեւ Strabo XI, 14, 9—10:

արմաւի զինիով լեցուն տակառներ կը բեռ-
 նաւորեն: Կ'ուղղուի երկու թիակներով եւ
 երկու մարդիկներով. ասոնք կանգուն կը կե-
 նան, մին կը քաշէ, իսկ միւսը կը հրէ: Նման
 նաւեր կը շինեն զանազան մեծութեամբ, ա-
 մենամեծ նաւերը կը բառնան հինգ հազար
 տաղանդի բեռ: Ամէն մէկ նաւու վրայ կայ
 կենդանի էջ մը, աւելի մեծերուն վրայ մէկէն
 աւելի: Երբ այսպէս նաւարկելով Բաբելոն կը
 հասնին եւ իրենց ապրանքներէն թեթեւցած
 են, նաւուն փայտակերտն եւ ամբողջ յարդը
 զիւրագին կը վաճառեն, իսկ մաշկը կը բեռ-
 նեն իշուն վրայ եւ այսպէս հայրենիք՝ Հայ-
 ստան կը վերադառնան: Որովհետեւ գետն
 ի վեր նաւարկելը բացարձակապէս անկարելի
 է, վասն զի գետին հոսանքը չափազանց ուժ-
 զին է, եւ այս պատճառով ալ իրենց նաւերը
 փայտէ չեն շիներ, այլ կաշիէ: Արդ երբ իրենց
 էջերով Հայաստան կը հասնին, միեւնոյն
 կերպով կը շինեն ուրիշ նաւեր: Այսպիսի են
 անոնց նաւերը⁶⁰: Բնականաբար այս նաւե-
 րու փայտի ատաղձը շատ լաւ ընդունելու-
 թիւն կը գտնէր Բաբելոնի մէջ, որուն գե-
 տինը հակառակ ունեցած առատ բուսակա-

⁶⁰ Հերոդոտոս I, 194: Այս տարօրինակ նաւերն
 ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ ոչ ցանցառ
 պատկերացած կը տեսնենք եւ մինչեւ այսօր ալ «գուֆ-
 ֆա» եւ «քելլէր» անուններով իրենց դպրութիւնը պահած
 են: Հմմտ. Joh. Nikel, Herodot und die Keilschrift-
 forschung, էջ 88. Br. Meißner, անդ I, էջ 251. Fr.
 Delitsch, Handel und Wandel in Altbabylonien
 (Stuttgart 1910), էջ 7 յջ., Lehmann-Haupt, Ar-
 menien, I (1910), էջ 340 յջ.:

նութեան բոլորովին ժլատ եւ աղքատ էր չինարարութեան եւ այրելու փայտի կողմանէ ⁶¹, այնպէս որ ստիպուած էին փայտը մեծ աշխատանքով հեռաւոր փայրերէն բերել:

§ 3. ԹՈՐԳՈՄ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Անդամ մը ցուցնելէն ետքը, թէ Հայաստան ծանօթ արտածող երկիր մըն էր ձիերու կողմանէ եւ թէ հայերն որոշ խմաստով մը վաճառական ժողովուրդ էին, արդեւք մը չկայ նորագոյն մեկնիչներու հետ, ինչպէս Pet. Schmalzl ⁶², Mart. Hagen ⁶³, Ces. Dier ⁶⁴, C. F. Keil ⁶⁵, Alf. Bertholet ⁶⁶, Rich. Kraetzschmar ⁶⁷ եւ ուրիշներուն հետ *bēt tōgārmāhēn* Հայաստանի կամ Հայերու հետ նոյնացնելու, որուն ի նպաստ կը վկայէ ոչ թէ միայն աղպային աւանդութիւնն ⁶⁸, այլ նաեւ հին քրիս-

⁶¹ Ընդհանրապէս նոճին ալ հարաւային երկիրներու մէջ տարաշխարհիկ ծառ էր, որուն իսկական հայրենիքն էին Վանայ լճին հայկական լեռները՝ «Մալլաու լեռը» (Thureau-Dangin, La huit. camp. de Sargon, 169) եւ «Ուրդուկու լեռը» (Thureau-Dangin, անդ, 280):

⁶² Das Buch Ezechiel (Wien 1901), էջ 281.

⁶³ Atlas Biblicus (Parisiis 1907), Thogarma անուան կարգին:

⁶⁴ Genesis (Paderborn 1914), էջ 93.

⁶⁵ Bibl. Commentar über den Proph. Ezechiel (Leipzig 1882), էջ 266.

⁶⁶ Das Buch Heseziel (Freiburg i. Br. 1897), էջ 142.

⁶⁷ Das Buch Ezechiel (Göttingen 1900), էջ 210.

⁶⁸ Տե՛ս Փաւստոս (Պատմութիւն, Վենետ. 1832), Յառաջարան, անդ, էջ 1, Գ, Ժդ. անդ, էջ 32, Ե, Լ. անդ, էջ 227, առանց նկատի առնելու խորագիրներու:

տոնէական մատենադրութիւնը: Այսպէս օրինակի համար կը դրէ Եւսեբիոս Կեսարացի, «Թորգոմ, եւ ի նմանէ Հայք⁶⁹»: Նաեւ Գէորգ Սիւնկեղղոս գիտէ. հայերուն Թորգոմէն ծագում ունենալը⁷⁰:

Այս աւանդութեան դէմ կ'ելլէ E. Blochet եւ կը ժխտէ «բացարձակապէս» անոր «գոյութիւն ունենալն». իսկ աւանդութեանս ծագումն ալ կը մեկնէ այսպէս, իբր թէ այս աւանդութիւնն հաղորդող բոլոր պատմագիրներն անուաներու այս յառաջադայութիւնը փնտռած են Ծննդոց գրքի տառերորդ գլխոէն մէջ: Այս պատմութեանքներէն պարագայ մը միայն ընդունելի կը համարի թէ «Մեսրոպի աշակերտներն աշխատած են Ս. Գրքի ձեռագրի մը վրայէն, ուր Թորգոմ(ոյ) ձեւը կը կարդացուէր⁷¹»: Երբ հեղինակը, հակառակ

մէջ յիշատակուածները. Ագաթանգեղոս (Պատմութիւն, հրտ. Տէր-Մկրտչեան, Տիգրիս 1909), Յառաջարան, ճ9 = 776, ճԺԲԼ = 796: Յաջորդ դարերէն՝ Ղևոնդ (Պատմութիւն, հրտ. Պետերբուրգ 1887), էջ 141, 170, Մով. Խորենացի (Պատմութիւն), Ա. Ժ. Ժր. եւայն: ⁶⁹ Θοργαμά, ἐξ οὗ Ἀρμένιοι, Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ Ժամանակականք երկմասնեայ. հրտ. Հ. Մ. Աւգերեան (Վենետ. 1818), հատ. Բ., էջ 12: ⁷⁰ Chronographia, հրտ. Weber (Bonn 1829),

էջ 91.

⁷¹ Ասկէ շատ յառաջ արդէն Paul de Lagarde, Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien (Göttingen 1887), էջ 140 յջ. հայկական այս աւանդութեան հարադասութեան դէմ ելած է, որ թի եւ թի համադրութենէն կը հեռուցնէ թէ «Թորգոմ մէջ սպրդած նից Θοργαμάէն հայկական առասպելներու մէջ սպրդած է: Սակայն իրեն միակ աղացոյց ծառայած Դ = Վ, Ը = Թ դրերու համեմատութիւնն եւ ըստ այսմ նաեւ տառադարձութիւնն ամէն կողմ չի կրնար իբրեւ աղտ-

ոչ միայն ազգային, այլ նաեւ հին քրիստոնէական վկայութիւններու ի նպաստ այս հայկական աւանդութեան, կը կարծէ թէ գրչի մէկ հարուածով ասոր դատապարտութեան վճիռը կտրած կ'ըլլայ, այս ընթացքն արդէն լաւահանաչափ կը ցուցնէ՝ թէ ինչ արժէք ունին իր գրած տողերը: Blochet, որուն համաձայն Ծննդոց գիրքը բոլոր ալոսայեան ժողովուրդները Գամերէն յառաջագայել կուտայ, այս Թորգոմ անուան մէջ կը տեսնէ «Թիւրք» անունն, ըստ որում կ'ենթադրէ թէ תורגומא կամ תורגומא tōrgāmāh ձեւն ամէնէն նախնականն է, որովհետեւ այս երկու ձեւերէն մին, այսինքն երկրորդը ձեռագրի մը մէջ (եղեկ. Իէ, 14) կը գտնուի, մանաւանդ որ տակաւին Եօթանասնից Թարգմանութիւնը (Θοργαμά, Θοργουά, Θεργαμά) եւ Փղաւիոս (Θοργαμης), ինչպէս նաեւ հայերէն Թարգմանութեան բնագիրը նոյնարժէք ձեւեր ունին. մինչ աւանդական ընկալեալ ձեւերը תורגומא կամ תורגומא (tōgārmāh) կը համարի իբր «վրիպակ յարաբերաբար նորագոյն ժամանակի»⁷²: Սակայն չ'անդրադառնար որ ճիշդ

հով չափանիշ ծառայել, որովհետեւ իր յառաջ բերած օրինակներուն մէջ կը կարդանք նաեւ (Ἰάπερος) Ἰάφεθ = ԴԺ, որ հայերէն Ս. Գրքի մէջ Յաբեթ տառադարձուեր է եւ այս ձեւն ո'չ երբայեցերէնի եւ ո'չ Եօթանասնիցի կը համապատասխանէ եւ նման օրինակներ կարելի է մէկէն աւելի յառաջ բերել: Lagardeի այս կարծիքին, ինչպէս եւ Թորգոմի մասին տե'ս եւ Հ. Յ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք, Վիեննա 1934, էջ 27 յջք.:

⁷² Le nom des turcs dans le chapitre X de la

վերջին ձեւին կողմը կ'ելլեն Բողաղքէօյի
հին արձանագրութիւնները: Կը կարծենք թէ
այս անհիմն ենթադրութեան հետ միասին
Blochetի ամբողջ զրութիւնը հերքուած կ'ըլ-
լայ:

Թերեւս այս Թորգոմ անունն ուրիշ բան
չըլլայ, բայց միայն իբր յարակից անուն
(Eponim) ամբողջ Փոքր-Ասիոյ մէջ պաշ-
տուած Տարքու աստուծուն, որ տակաւին Սո-
րենացւոյ քով⁷³ Տուրֆ կամ Տորֆ ձեւով կը
յիշուի եւ այն Անդեղ տան մէջ, ըստ այսմ
զրեթէ այն տեղ, ուր մենք Տուն Թորգոմայ
կը փնտռենք⁷⁴:

Մինչեւ հիմայ ըստածներէն կ'ըզրակաց-
նենք թէ Թորգոմով պէտք չէ հասկնալ Փոխ-
դիացիներն, ինչպէս Փղաւիոս Յովսեփոս⁷⁵
կը կարծէ, այլ աւելի ասոնց «դաղթական-
ները» (ἄποικοι), ինչպէս Հերոդոտոս⁷⁶ կը
յիշէ, ըստ այսմ Փոխդահայերը:

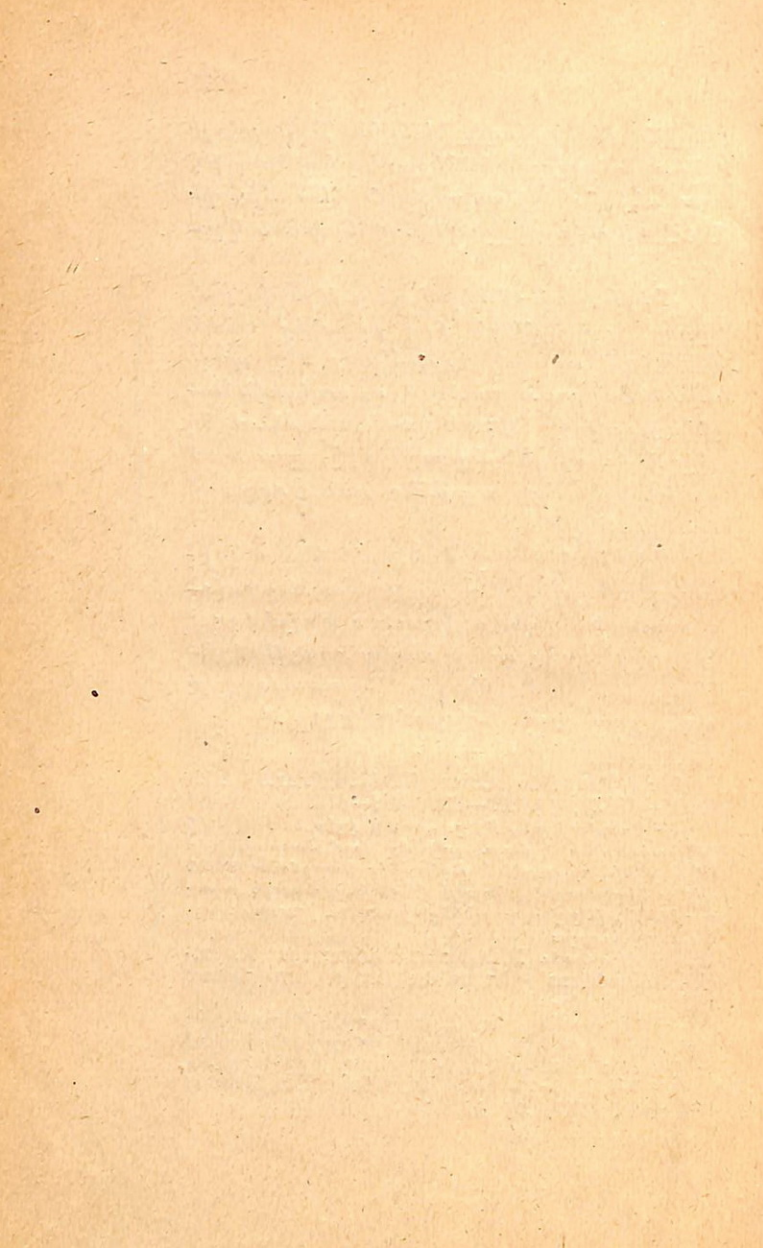
Genèse և Revue de l'Orient Chrétien (Paris), t. 28
(1931—1932), էջ 203—208, 406—416.

⁷³ Պատմութիւն, Բ, Ը: Հոս, ինչպէս եւ Թորգոմի
մէջ տեսնուած զրերու շրջումը համեմատութեամբ
tōgārmāhi, որ արդէն Եօթանասնից թարգմանութիւնն
ալ կը ներկայացնէ, կարելի է մեկնել լեզուին ազա-
տութենէն, ինչպէս որ ունինք սխտր եւ խտր, դգալ
եւ գդալ եւայլն:

⁷⁴ Տե՛ս նաեւ N. Adontz, Tarkou chez les an-
ciens Arméniens և Revue des Etudes Arméniennes
VII, էջ 183 յժբ.:

⁷⁵ «Թորգամէս, (որմէ սերեցան) Թորգամացի-
ներն, որոնք, ինչպէս յայնքը կը համարին, Փոխդացի
կը կոչուին» (Antiquit. I, 6, 1 [Niese, § 126]):

⁷⁶ VII 73, տե՛ս նաեւ Ed. König, Die Genesis
(Gütersloh 1919), էջ 393.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- ՃԼԲ. Ֆասմէր Ռ., Հայաստանի Ոստիկաններու Ժամանակադրութիւնը 833—887 տարիներու շրջանին: Թրգմ. Հ. Վ. Ինգլիզեան: 1933: Էջ 120: Գ. Փր. 3.—
- ՃԼԳ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Ա. 1932: Էջ ԺԲ + 399: Գ. Փր. 4.—
- ՃԼԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Դասական Հայերէնն եւ Վիեննական Միութեան Դպրոցը: 1932: Էջ 387: Յր. 4.—
- ՃԼԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը. մատենագրական ուսումնասիրութիւն: 1933: Էջ 280: Մէկ պատկերով: Յր. 3.—
- ՃԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Հայ ազգի տարադրութիւնը դերմանական վաւերագիրներու համեմատ: Մասն Ա. 1921: Էջ Ժ + 241: Յր. 3.—
- ՃԼԷ. Տաշեան Հ. Յ., Հաթեր եւ Ուրարտեանք. մատենագրական ուսումնասիրութիւն: 1934: Էջ Ը + 343: Յր. 3.—
- ՃԼԸ. Սարուխան Ա., Ա. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne dans la littérature géorgienne. 1936: Էջ 62 + 63—106: Յր. 1.—
- ՃԼԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոս Հայոց յէջմիածին եւ իւր Ժամանակը (1577—1633): Նպաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան: 1935: Էջ 450: Յր. 4.—
- ՃԽ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Բ. 1936: Էջ 400—800: Յր. 4.—
- ՃԽԱ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն: Նկարագիր ուղեւորութեան ի Լիովէ ի Կ. Պոլիս, ի Հոռմ, ի Մուշ եւ յԵրուսաղէմ յամսն 1608—1619: 1936: Յր. 4.—
- ՃԽԲ. Էսապալեան Հ. Պ., Տաթեւացի Համարաբարդ եւ Հայերէն աւետարաններու առաջին Թարգմանութիւնը, Վիեննա 1937, Էջ Ը + 127: Գ. Փր. 1.—

- ՃԽԳ. Սարուխան Ա., Բելլիա եւ Հայերը, Վիեննա 1937, էջը Ը + 253: զ. Փր. 3.—
- ՃԽԴ. Թորգոմեան Դկտ. Վ., Երեմիա Զէլէպիի Գէօ-
միւրճեան Ստամպուլոյ պատմութիւն, հտ. Գ.
Վիեննա 1938, էջը ԻԸ + 194: զ. Փր. 3.—
- ՃԽԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Մատենադարանի հետազոտու-
թիւններ. հտ. Գ. Վիեննա 1938, էջը Ժ + 406:
զ. Փր. 4.—
- ՃԽԶ. Սարուխան Ա., Վրաստան եւ Հայերը, հտ.
Ա., Վիեննա 1940, էջը Ը + 291: զ. Փր. 4.—
- ՃԽԷ. Էսապալեան Հ. Պ., Դիոնիսիոս Բարսաղիբի,
ասորերէնէ թարգմ., Վիեննա 1939, էջը 112:
զ. Փր. 1.—
- ՃԽԸ. Երեմեան Ա., Թեֆլիսի Հայոց Պանթէոններում
Վիեննա 1940, էջը Դ + 112: զ. Փր. 1.—
- ՃԽԹ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
Վանքերը. հտ. Ա. Վիեննա 1940, էջը + 384:
զ. Փր. 4.—
- ՃԾ. Արեղեան Դկտ. Ա., Դորրատի Հայ ուսանողու-
թիւնը, Վիեննա 1942, էջը 44: զ. Փր. 1.—
- ՃԾԱ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
Վանքերը. հտ. Բ. Վիեննա 1942, էջը Ժ + 350:
զ. Փր. 4.—
- ՃԾԲ. Ինգլիզեան Դկտ. Հ. Վ., Հայաստան Սուրբ
Դրբի մէջ, Վիեննա 1947, էջը ԽԷ + 233:
զ. Փր. 6.—
- ՃԾԳ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Սարգիսիէի Ժողովրդի
Հայերէն կանոնները, Վիեննա 1945, էջը Հ +
132: զ. Փր. 4.—
- ՃԾԴ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Սերաստիայի վանքերը:
Ա. մաս. Սերաստիա քաղաքի վանքերը: Վիեննա
1946, էջը ԺԱ + 79: զ. Փր. 2.—
- ՃԾԵ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
Վանքերը. հտ. Գ. Վիեննա 1947, էջը Է +
743—1134: զ. Փր. 8.—

Հասցէ՝

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱԽԱՆՈՒՆԵՐ
 Librairie des Pères Mechitharistes
 Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

Գիմն՝ զուից. փր. 6. — :

ЦЕНА

А II

40101